

ՆԱՐԻՆԵ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՆԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԵՏԵՎԱՆՔՈՎ
ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՆԱՍՏԱՏՎԱԾ
ՆԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ
ՆԱՅ-ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(1915-1924թթ.)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՆԱՐԻՆԵ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ
ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ
ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ ԵՎ
ՀԱՅ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(1915-1924ԹԹ.)**

Երևան - 2013

**REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
ARMENIAN GENOCIDE
MUSEUM - INSTITUTE**

NARINE MARGARYAN

**THE STATUS OF THE ARMENIAN DEPORTEES
SETTLED IN SYRIA AS A RESULT OF THE
ARMENIAN GENOCIDE AND THE ARMENIAN-ARAB
RELATIONS (1915-1924)**

Yerevan 2013

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Տ) 52
Մ 350

Հրապարակվում է ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Հայոց
ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գրախոս՝ պ. գ. դ. Հայկ Դեմոյան

Պատրասխանաբու խմբագիր՝ պ. գ. թ. Արաքս Փաշայան

Մարգարյան Ն.

Մ 350 Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Սիրիայում հաստատված հայ
տարագիրների կարգավիճակը և հայ-արաբական փոխհարաբերությունները
(1915-1924թթ.) / Ն. Մարգարյան. - Եր.: Հայոց ցեղասպանության թանգա-
րան-ինստիտուտ, 2013- 180 էջ:

Աշխատությունն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանությունից հետո Սիրիայում
հանգրվանած հայ տարագիրներին առնչվող խնդիրներին՝ քննության նյութ դարձնե-
լով վերջիններիս նկատմամբ Սիրիայի արաբ բնակչության ունեցած դիրքորոշումն ու
կեցվածքը: Ներկայացվել է սկզբնական շրջանում հայ տարագիրների նկատմամբ Կոն-
ստանդուլի Կաթոլիկոսների, ցեղապետների դիրքորոշումը, այնուհետև Սիրիայում Համիդ
Ֆեյսալի իշխանության /1918-1920 թթ./, ապա՝ Ֆրանսիական մանդատի հաստատման
առաջին տարիներին /1920-1924 թթ./ իրականացված քաղաքականությունը, քննվել
ևշված ժամանակահատվածում Սիրիայում հայ-արաբական հարաբերությունների
զարգացումները, վերլուծվել հայ-արաբական հարաբերությունների ընթացքը պայ-
մանավորող հիմնական գործոնները: Աշխատությունում ուսումնասիրվել է հայ տարա-
գիրների՝ Սիրիայի սոցիալական ու քաղաքական կյանքում ներ- գրավվելու հիմնական
միտումները, ներկայացվել է սիրիահայ համայնքի աստիճանական վերաճնավորման
և կազմավորման գործընթացը:

Աշխատությունը հասցեագրված է պատմաբաններին, արևելագետներին, միջազ-
գայնագետներին, ինչպես նաև ընթերցողների լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Տ) 52

ISBN 978-9939-822-40-2

© Մարգարյան Նարինե, 2013

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	7
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ.....	17
ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՀՈՍՔԸ ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ	17
1.1 Հայ փարագիրների առաջին խմբերը Սիրիայում.....	17
1.2 Որրահավաք աշխատանքները. կանանց ազատագրումն ու ապաստարանների հիմնումը Սիրիայում	29
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ.....	44
ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԵՎ ՄԵՔՔԱՅԻ ՇԵՐԻՖ, ԷՄԻՐ ԱԼ-ՀՈՒՍԵՅՆ ԻԲՆ ԱԼԻԻ ՈՒՂԵՐՁՆԵՐԸ	44
2.1 Մեքքայի շերիֆ, էմիր Ալ-Հուսեյն իրն Ալիի ուղերձները. անդրադարձ հայ փարագիրներն.....	44
2.2 Սիրիայի արարական գեղախմբերի դիրքորոշումը հայ փարագիրների նկատմամբ	57
2.3 Արաբ գործիչների վերաբերմունքը հայ փարագիրների նկատմամբ.....	72
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ.....	81
ՍԻՐԻԱԿԱՆ ԻԾԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԱԲ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ /1918-1920ԹԹ./	81
3.1 Էմիր Ֆեյսալի քաղաքականությունը հայ փարագիրների նկատմամբ.....	81
3.2 1919 թ. փետրվարի 28-ի Հալեպի դեպքերը	102
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ.....	113
ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԵՐԳՐԱՎՎՈՒՄԸ ՍԻՐԻԱՅԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ/ 1920-1924 ԹԹ./.....	113
4.1 Հայ փարագիրների սոցիալական վիճակի աստիճանական բարելավումը	113
4.2 Հայ փարագիրների ներգրավվումը Սիրիայի քաղաքական կյանքում	139
Վերջաբան.....	156
Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ	161
Անգլերեն համառոտագիր.....	170

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքական իշխանությունների կողմից XX դարի սկզբին ծրագրված և իրականացված Հայոց ցեղասպանության հեղաշրջով հարյուր հազարավոր հայեր բռնի տեղահանվեցին իրենց բնօրրանից: Սկզբնական փուլում գնաթափվեցին և ոչնչացվեցին թուրքական բանակ զորակոչված հայ տղամարդիկ: Այդ գործընթացը, ինչպես նաև Սիրիայի Դեյր էզ-Զոր, Ռաքքա, Ռաս ուլ-Այն, Մեսքենե և այլ բնակավայրերի համակենտրոնացված ճամբարներում անգնե հայերի գանգվածային կոտորածներն անառակելիորեն վկայում են հայերի նկատմամբ թուրքական իշխանությունների կողմից ծրագրված և իրականացված ցեղասպանության մասին:

Հայ տարագիրների պատմությունն այդ ժամանակահատվածում սերտորեն առնչվում է Սիրիայի արաբ ժողովրդի պատմության հետ: Արաբները հիմնականում փորձում էին աջակցել սիրիական անապատներում հայտնված հայ տարագիրներին: Այդ աջակցությունը էական դեր է կատարում տարագիր հայերի՝ դժվարությունների հաղթահարման ու Սիրիայի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական կյանքում աստիճանական ներգրավման ու մասնակցության գործընթացում:

Հայ տարագիրների նկատմամբ արաբների դրական դիրքորոշման մեջ կարևոր դեր է խաղացել արաբական աշխարհի հոգևոր առաջնորդներից Մեքքայի շերիֆ, Էմիր Հուսեյն իբն Ալիի 1918թ. ուղերձը, որտեղ նա արաբ ժողովրդին պատգամեց օգնել ու աջակցել հայ տարագիրներին: Այդ ուղերձը, փաստորեն, պաշտոնական հիմքի վրա դրեց արաբների օգնությունը: Հուսեյն իբն Ալիի ուղերձի դրույթները Սիրիայում հետևողականորեն իրականացվել են սիրիական ազգային կառավարության կողմից՝ Հուսեյն իբն Ալիի որդի՝ Էմիր Ֆեյսալի /1918-1920/ գլխավորությամբ: Ֆեյսալի կառավարության կողմից ընդունված անապատներում հայտնված հայ կանանց և երեխաներին հավաքագրելու, տարագիրներին սնունդ և անհրաժեշտ այլ պարագաներ փրամադրելու որոշումները, ինչպես նաև հայ հոգևոր և քաղաքական վերնախավի հետ հայ տարագիրների խնդիրների քննարկումները նպաստում են վերջիններիս վիճակի աստիճանական բարելավմանը, որբահավաք աշխատանքների աշխուժացմանն ու արդյունավետությանը:

Սիրիայում ֆրանսիական մանդատի սկզբնական փուլում /1920-1924թթ./ հայ տարագիրների ինտեգրումը երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում ավելի արագ տեմպերով է սկսում իրականանալ: Հիմնվում են նոր հասարակական կազմակերպություններ, հայրենակցական միություններ, իսկ

առանձին կառույցներ վերսկսում են ցեղասպանության փորձերին ընդհատված գործունեությունը: Հայերը մենաշնորհներ են ձեռք բերում փրկելության մի շարք կարևոր ոլորտներում, աշխուժանում է քաղաքական կյանքը, ազգային կուսակցությունները փորձում են ներդրում ունենալ հայ համայնքի՝ նոր հասարակությունում ինտեգրման ներգրավվելու գործընթացին:

Սույն մենագրության շրջանակներում ուսումնասիրվում և վերլուծվում է նշված ժամանակաշրջանում հայ փարագիդների դրությունը Սիրիայում, ներկայացվում է վերջիններիս նկատմամբ փրկի արարների, սիրիական կառավարության, ինչպես նաև ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների դիրքորոշումը: Հայրենական պարմագիտության մեջ առաջին անգամ փորձ է արվում ուսումնասիրել Սիրիայում հայտնված հայ փարագիդների հիմնախնդիրները հայ-արաբական հարաբերությունների համալսում, վերլուծվում են վերջինիս ընթացքը պայմանավորող հիմնական գործոնները, այդ լույսի ներքո քննության է ենթարկվում Սիրիայի հայ համայնքի վերաձևավորման գործընթացը:

Աշխատությունում վերլուծվել են Սիրիայում հայ փարագիդների ինտեգրման հիմնական միտումները, այդ համալսումներում գնահատական է տրվել Սիրիայի արաբական քաղաքական վերնախավի դերին հայ-արաբական փոխհարաբերությունների հետագա զարգացման գործում: Անդրադարձ է կատարվել հայ-արաբական հարաբերություններում առկա լարվածության դրսևորումներին՝ շեշտադրելով 1919թ. փետրվարի Հալեպի դեպքերը, վերլուծվել են դրա պարճառներն ու հետևանքները:

Աշխատությունը ժամանակագրական առումով ներառում է 1915-1924թթ.՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով փարագիդների՝ Սիրիայում հայտնվելուց մինչև 1924թ. հունիսին «Նանսենյան անձնագրերի», իսկ նույն թվականի օգոստոսին Սիրիայի քաղաքացիության ձեռք բերումը: Անհրաժեշտ է նշել, որ հետազոտության համար ընտրված ժամանակահատվածում՝ 1915-1924թթ., Սիրիա եզրույթն ընդգրկել է ոչ միայն ներկայիս Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունը (ՍԱՀ), այլ նաև ներկայիս Լիբանանի Հանրապետությունը և Հորդանանի թագավորությունը, այսինքն՝ պարմա-աշխարհագրական Սիրիան (Բիլադ Աշ-Շամ): Սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ցեղասպանության և դրան հաջորդող առաջին փորձերին հիմնական դեպքերն ու զարգացումները ծավալվել են ներկայիս ՍԱՀ-ում, նպատակահարմար ենք գրել սահմանափակել հետազոտության աշխարհագրությունը հենց այդ շրջանակում:

Թեմայի ուսումնասիրությունն ունի ինչպես քաղաքական, այնպես էլ գիտական կարևոր նշանակություն: Թեման արդիական է Հայոց ցեղասպա-

նության, Մերձավոր Արևելքի հայ համայնքների, մասնավորապես, սիրիահայ համայնքի նոր շրջանի պատմության փարբեր ասպեկտների ավելի համակողմանի ուսումնասիրման փեսանկյունից:

Թեմայի հեղափոխությունը կարևոր է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին նպաստող նորանոր փաստեր գիտական շրջանառության մեջ դնելու փեսանկյունից: Այդ գործընթացում խիստ արժեքավոր են արաբական վկայությունները, որոնց քննությունը կարող է նպաստել ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության մասին գիտական պատկերացումներն իսլամական, իսկ ավելի սուրիյց՝ արաբական սկզբնաղբյուրներով ամրագրելուն, այլև դրանց ընդլայնմանը:

Մենագրության շարադրման ընթացքում օգտագործվել են մինչ այժմ գիտական շրջանառության մեջ չորված արխիվային փաստաթղթեր, ինչպես նաև արաբական նոր և նորագույն շրջանի պատմագիտության նյութեր, արաբ հեղինակների՝ հայկական թեմաներին վերաբերող հիմնական աշխատանքներ, որոնց մի մասն առաջին անգամ են ներկայացվում հայերեն լեզվով:

Աշխատության աղբյուրագիտական հենքի շրջանակներում օգտագործվել են Սիրիա հասած հայ փարագիրների՝ րովյալ դեպքում ականատեսների մեծաթիվ վկայություններ, հուշագրություններ և օրագրեր,¹ որտեղ անդրադարձ է կատարվել արաբների դիրքորոշմանը՝ դրական կամ բացասական կողմերով: Հուշագրություններում բացահայտվում են նոր պատմական անցքեր, իրադարձություններ, որոնք մինչ այժմ դուրս են մնացել ուսումնասիրողների ուշադրությունից: Նյութը լրացնելու են եկել հայ փարագիրների իրական վիճակը ներկայացնող փարեցույցներն ու փարեգրքերը:²

Սույն մենագրության մեջ փեղի արաբ ժողովրդի ու հայ փարագիրների

¹ 1915. Աղէր եւ վերածնունդ, հարաքնգ՝ Փ. Պալաներ, Փարիզ, 1952: ՏԼր-Զօր, Աղէրէն վերապրողներ, կազմեց՝ Լևոն-Մարոպր, Փարիզ, 1955: Մուշեղ Սերոբեան, Դիպումներ և դպրումներ, Էջեր օրագրւ, Պէյրուք, 1932: Անուակ, Թուրքերու ճանկին մէջ, 1916-1919, Երևան, 2007: Մարտիկեան Յ., Թրքական դժոխքից ևսցիական դժոխք, Պէյրուք, 1973: Դիշիլեյան Հ., Դեր Զորի անապարներում, Երևան, 2006: Տոնիկեան Յ. Կիրակոս /Կ. Կրիկեցի/, Կեանքի Յուշերը՝ 1900-1972, Պէյրուք, 2004: Մասունցի Մ., Սև օրագիր, Պէյրուք, 1957: Սարաֆյան Գ., Եփրատից Ռիո Դե Լա Պլատա, Երևան, 2002: Արկեան Գ., Ցկեան ևսհարակոթին, Այնճար, 2005: Անտոնյան Ա., Մեծ ոճիրը, Երևան, 1990: Գալֆանան առագ քահանայ Կարապետ, Գիրք Ելից հայոց, Պէյրուք, 1955: Պոյաճյան Յ. Տ., Հայկական Լեզներ /պատմական յուշագրութիւն/, Ռօթթթստոն, 1965: Նաճարեան Մ., Յուշագիրք, 1918-1948, 30-ամեա ազգ. իրադարձություններ Սուրիոյ և Լիբանանի հայ կյանքին առնուած, Պէյրուք, 1949: Տարբեան Վ., Դէպի անապար /փրկուած Լօր օրագրեւ/, Նիւ Եորք, 1945:

² «Սուրիահայ փարեցոյց», Գահիրէ, 1924: «Սուրիահայ փարեցոյց», Հայկ, 1925: «Տաթն», փարեցոյց, կրոնա-բանասիրական-գրական, Բ փարի, 1926., «Գեղարդ», Հայկ, 1978, 1976-1978 միացյալ թիվ, հ. Բ, «Գեղարդ», Հայկ, 2002, հ. 6, /արաբերեն/, «Երթ», Բերիոյ Հայոց թեմ, Սուրիահայ փարեգիրք, Հայկ, 2006, հ. 2:

հարաբերությունների հետ կապված հարցերի մեկնաբանման համար օգտագործել ենք նաև այդ ժամանակահատվածում Սիրիայում գործունեություն ծավալած քաղաքական, դիվանագիտական ծառայության մեջ գտնվող անձանց, միսիոներների, հասարակական գործիչների և ականաբետ այլ մարդկանց հուշագրություններն ու նամակները:³ Իր կարևորությամբ հարկ է առանձնացնել դանիուհի միսիոներ Կ. Եփփեի գործունեությունը:⁴

Աղբյուրագիտական նշանակություն ունեն հայազգի հայրենի որբախույզ Ռուբեն Ներյանի անվանական ֆոնդում եղած նամակները, դիմում-խնդրանքները, նրա կարարած որբահավաք գործունեությունն ամփոփող հաշվետվությունները:⁵ Մենագրության աղբյուրագիտական հենքի շրջանակում կարևորություն ունեն Կիլիկիո Տան Սահակ Բ կաթողիկոսի՝ Սիրիայում ծավալած գործունեության վերաբերյալ նյութերը,⁶ հալուկ ուշադրություն է դարձվել Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող Սահակ կաթողիկոսի խնդրո առարկա հիմնահարցին առնչվող նամակներին ու տեղեկագրերին:⁷ Ոչ պակաս կարևոր է նաև Չիլիսկիրեան Եղիշե եպիսկոպոսի հուշագրությունը:⁸ Հայեպի առաջնորդ Ա. արք. Սյուրմեյանն /1925-1940/ իր «Պատմություն Հայեպի Հայոց»⁹ եռահատոր աշխատության մեջ անդրադարձել է Սիրիայում ապաստանած հայ տարագիրների խնդիրներին: Աշխատության նյութը համալրվել է նաև այդ թվականներին Հայեպում և Աղանայում լույս տեսնող պարբերական մամուլի հոդ-

³ Ambassador Morgenthau's Story. By Henry Morgenthau, NY, Garden City, Doubleday, Page & Company, 1918, Künzler Jakob, Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges /1914-1918/, Herausgegeben von Hans-Lukas Kieser, 1921, Potsdam, 1999, Chronos Verlag, Zürich, 1999, Burt J., The People of Ararat, London, The Hogarth Press, 1926, The Horrors of Aleppo, Seen by a German eyewitness, London, Adelphi: Terrace, 1917, Kaizer H., "At the Crossroads of Der Zor. Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917" NJ, Gomidas Institut, Princeton, 2001.

⁴ Չոլաքեան Յ., Քարեն Եփփի., Հայ գողգոթային և վերածնունդին հետ, Հայեպ, 2001; Բախչեյան Ա., Հայությունը սկանդինավյան երկրներում / Հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչություններ, Երևան, 2010; Bjørnlund M., Karen Jeppe, Age Meyer Benedicsten, and The Ottoman Armenians: National Survival in Imperial and Colonial Settings. Հայկազեան Հայագիտական հսկող, Պեյրոթ, 2008, հ. ԻԸ, էջ 9-43:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 420:

⁶ Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիպաս, 1975; Տեմիրճյան եպիսկոպոս Վ., Գավազանագիրք Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութեանց, Անթիպաս, 1980, հ. Ա:

⁷ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 9:

⁸ Չիլիսկիրեան Եղիշե եպիսկ., Նկարագրութիւնք Երուսաղէմի-Հայեպի-Դամասկոսի գաղթականական եւ վանական զանազան դիպվաց եւ անցքերու 1914-1918, Երուսաղէմ, Բ պապարություն, 1927:

⁹ Սյուրմեյան արք. Ա., Պատմություն Հայեպի Հայոց, Հայեպ, 2002, հ. Ա, Սուրիա, Հայեպ, 2003, հ. Բ, հ. Գ, Փարիզ, 1950:

վածներով:¹⁰ Ցեղասպանությունը վերապրած հայերի խնդիրներին է անդրադարձել Ս. Վարժապետյանը,¹¹ վերջիններիս իրավական կարգավիճակի փոփոխություններն են ներկայացրել Շ. Գույումջյանը,¹² Շ. Թորիզյանը¹³ և Ն. Նակոբյանը:¹⁴ Սիրիայում ապաստանած որբերի խնդիրներին առնչվող կարևոր նյութ է պարունակում Լ. Ազարյանի եռահարոր ուսումնասիրությունը:¹⁵

Մեզ հեղաբրբրող խնդրի լուսարանման ուղղությամբ մեծ ավանդ ունի պրոֆեսոր Ն. Նովհաննիսյանը,¹⁶ ով հայ պարմագիտության մեջ հիմք է դրել արաբական պարմագրության՝ Նայոց ցեղասպանության վերաբերյալ աշխարհությունների գիտական ուսումնասիրությանը:

Աղբյուրագիտական նշանակություն են ունեցել նաև նշված ժամանակահատվածում հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների ակտիվ գործիչների աշխարհությունները: Այս առումով կարևոր են Մ. Աղազարյանի,¹⁷ Ա. Կենճյանի,¹⁸ Ա. Նիկոլի,¹⁹ Վ. Նավասարդյանի²⁰ աշխարհությունները:

Մենագրության մեջ բարձրացվող հիմնախնդիրների լուսարանման Կենսակյունից հարույլ ուշադրություն է դարձվել Ն. Թոփուզյանի,²¹ Ն. Միգլիորինոյի²² և Ն. Գրինիլդսի աշխարհություններին:²³ Աշխարհության մեջ ներառվել են նաև Սիրիայում ՏԲԸՄ-ի ծավալած գործունեությունն ամփո-

¹⁰ «Նայ ծայն», Նալեպ, 1918-1919: «Կիլիկիա», Ադանա, 1918-1919: «Արձագանգ Փարիզի», 10.06.1916: «Եփրատ», Նալեպ, 1927-1928:

¹¹ Վարժապետյան Ս. Յ., Նայերը Լիբանանի միջ. հ. Բ, ՊԼ, յրութ, 1981:

¹² Գույումճեան Շ., Քննություն 1941-ի Կաթողիկոսութեան Նայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ «Կանոնագրութեան», Պէյրութ, 1955:

¹³ Torigyan Sh., The Armenian Question and International Law, Beirut, Hamaskaine Press, 1973.

¹⁴ Նակոբյան Ն. Վ., Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պարմական և իրավական հիմքերը, Երևան, 2002:

¹⁵ Ազարյան Լ., Նայ որբերը Մեծ Եղեռնի, Լու Անճըրս, 1995, հ. 1: 1999, հ. 2: 2002, հ. 3:

¹⁶ Նովհաննիսյան Ն., Նայոց ցեղասպանությունը արաբական պարմագրության քննական լույսի ներքո, Երևան, 2004: Hovhannisyan N., The Armenian Genocide, Yerevan, 2009.

¹⁷ Աղազարյան Մ., Սոսի վերջին աթոռակալը և իր մեղապարտ գաւառականը, ՊԼ, յրութ, 1926:

¹⁸ Կենճեան Ա., Սօցիալ-դեմոկրատ Ննչակեան կուսակցութիւնը և Կիլիկեան ինքնավարութեան աթըր 1919-1921, Պէյրութ, 1958:

¹⁹ Նիկոլ Ա., Սուրիա և մենք, Գահիրէ, 1932:

²⁰ Նաւասարդեան Վ., Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին, Գահիրէ, 1925:

²¹ Թոփուզյան Ն., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթախիւների պարմություն /1841-1946/, Երևան, 1986:

²² Nicola Migliorino, (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis, Studies in Forced Migration, vol. 21, Oxford, Berghahn Books, 2008.

²³ Гриншилдс Х. Т., Поселение армянских беженцев в Сирии и Ливане в 1915-1939 гг., «Նայագիտությունը արաբաստանում» ՏՄՏ Գիտությունների Ակադեմիա, Երևան, 1982/2:

փող աշխատությունները:²⁴

Ներագույության համար հարուստ փաստագրական նյութ են պարունակում տվյալ ժամանակահատվածին վերաբերող գերմանական,²⁵ ամերիկյան,²⁶ ինչպես նաև Ազգերի լիգայի²⁷ փաստաթղթերի ժողովածուները:

Ներագույության համար կարևոր նշանակություն են ունեցել ցեղասպանագիտական աշխատությունները, ինչպես օրինակ Վ. Դադրյանի,²⁸ Ռ. Մելսոնի,²⁹ Թ. Աքչամի,³⁰ Լ. Կուպերի³¹ Ա. Ավագյանի³² և ուրիշների գործերը: Սիրիայում հայ համայնքի վերաձևավորման և փարագիրների կայացման խնդիրների ուսումնասիրության համար շահեկան են եղել Վ. Դյարլովի և Է. Մելքոնյանի,³³ Ս. Դյուֆոյի³⁴ և Գ. Շեֆֆերի³⁵ աշխատությունները:

Հայոց ցեղասպանությունից հետո Սիրիայում հայտնված հայ փախկիների խնդիրներն ուսումնասիրելու համար կարևոր են արաբական սկզբնաղբյուրների, ինչպես նաև պարմարանների աշխատությունների վերլուծությունն ու ուսումնասիրությունը: Հարկ է նշել, որ, արաբ հեղափոխության վերջին շրջանում լույս տեսած մի շարք աշխատություններում

²⁴ Ոսկեմարեան, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության 1906-1931, Բարիզ, 1935: Դար մը պարմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան, հ. 1, 1906-1940, Գահիրէ-Փարիզ-Նիւ Եորք, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութիւն, Գրիգոր Շահինեան, Արծրունի Շաղիկ, Պերճ Սևրակեան, 2006:

²⁵ Deutschland und Armenien. 1914-1918, Sammlung diplomatischer aktenstücke herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Bremen, Donat & Temmen Verlag, 1986: Հայ դարի նվիրյալը, Ֆրիդրիխ Նախսեն, Փաստաթղթերի ժողովածու /1920-1930/, Երևան, 2005.

²⁶ United States official records on Armenian Genocide 1915-1917, compiled with an introduction by Ara Sarafyan, London, Gomidas Institut, Princeton, 2004.

²⁷ League of Nations, Scheme for the settlement of Armenian Refugees, Genereal Survey and Principal Documents, Geneva, Publications of the League of Nations, 1927.

²⁸ Dadrian V., The History of the Armenian Genocide, Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, NY, Oxford, Berghahn Books, 1995.

²⁹ Melson R., Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust, Chicago and London, Chicago and London, University of Chicago press, 1992.

³⁰ Akçam T., A Shameful Act, The Armenian Genocide and Question of Turkish Responsibility, London, Constable, 2007.

³¹ Kuper L., Genocide. Its Political Use in Twentieth Century, New Haven and London, Yale University Press, 1981.

³² Авакян А., Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений. Ереван, "Гитутюн", 1999.

³³ Дятлов В., Мелконян Э., Очерки социокультурной типологии. "Армянская диаспора", Ер., Институт Кавказа, 2009.

³⁴ Dufoix St., Diasporas, London, Berkeley and Los Angeles, University of California press, 2008.

³⁵ Sheffer G., Diaspora politics, At home Abroad, NY, Cambridge University Press, 2003.

հստակ ընդգծվում է հիմնահարցի նկատմամբ ցուցաբերվող առավել համակողմանի մոտեցման սկզբունքը:

Ժամանակագրական առումով կարելի է առանձնացնել փաստարան, խտրբերդի գավառներից մեկի կառավարիչ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի³⁶ հուշագրությունը՝ «Զարդերը Նայասփանում»:³⁷ Մյուս՝ «Բռնություններ Սիրիայում, Իրաքում և Նիջագում»³⁸ աշխատությունում նա փախի է Սիրիայում փրկող իրավիճակն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ու կենտրոնանում է երիտթուրքերի՝ Սիրիայի արարների նկատմամբ ունեցած դաժան վերաբերմունքի վրա:

Արժեքավոր տեղեկություններ կան դեպքերի ժամանակակից մի շարք արաբ գործիչների հուշագրություններում: Սիրիացի քաղաքական ու մշակութային գործիչ Մուհամմադ Զուրդ Ալի³⁹ (1876-1953) իր հուշերում բացահայտում է պանթուրքիզմի քաղաքականությունը հայերի նկատմամբ: Նրա 4 հատորով լույս տեսած «Հուշեր»⁴⁰ գրքում «Հայերը և նրանց տարագրությունը» խորագրի տակ հեղինակը քննարկում է Հայոց ցեղասպանության հարցը: Իր մյուս՝ «Շամի տեղագրություն»⁴¹ վեց հատորանոց գրքի երրորդ հատորում մանրամասներ է հաղորդում հայերի տարագրության մասին:

Թեմայի ուսումնասիրության համար մեծ կարևորություն և սկզբնաղբյուրային նշանակություն են ունեցել Ա. Քեշիշյանի խմբագրությամբ «Նալսպի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը հայերի և արաբների վիճակի մասին

³⁶ Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնը սերում էր Նաուրանի շրջանի արաբական Սուլուք ցեղից: Երեք տարի խաբբերդում զբաղեցրել է կայմակամի պաշտոնը, որը նրան հնարավորություն է տվել մանրամասն ծանոթանալ դեպքերին ու ականալից ականադրես լինել հայերի դժբախտությանը: 1915թ. հրաման է ստացել մեկնել Էրզրում, սակայն Դիարբեկիրում մեկուկես ամիս ձերբակալված է մնացել:

³⁷ . 1991. فاز الغصين، المذابح في أرمينيا، حلب.

Ֆայեզ Ալ- Ղուսեյն, Զարդերը Նայասփանում, Նալսպ, 1988:

³⁸ فاز الغصين، المظالم في سوريا والعراق والحجاز العقبية، 1918:

Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, Բռնություններ Սիրիայում, Իրաքում և Նիջագում, 1918:

³⁹ 1920թ. սրանձնել է Սիրիայի գիտությունների ակադեմիայի կառավարման գործը, հիմնել է Արաբական գիտությունների խորհուրդը՝ երկար տարիներ վարելով վերջինիս տնօրենի պաշտոնը: 1908թ. Դամասկոսում սկսել է հրատարակել ու խմբագրել «Ալ-Մուրթաբա» օրաթերթը, որտեղ տպագրվել են հայերի տեղահանությունների, Սիրիայում նրանց հաստատման և թվաքանակի հետ կապված կյուրթեր:

⁴⁰ محمد كرد علي، مذكرات، دمشق، الجزء الثالث، 1949.

Մուհամմադ Զուրդ Ալի, Հուշեր, Դամասկոս, հ. 3, 1949:

⁴¹ محمد كرد علي، خطط الشام، دمشق، الجزء الثالث، 1983:

Մուհամմադ Զուրդ Ալի, Շամի տեղագրությունը, Դամասկոս, 1983, հ. 3:

Օսմանյան պետության մեջ և Սիրիայում»⁴² և Ն. Արիսյանի խմբագրությամբ «Հայոց ցեղասպանության արձագանքները սիրիական մամուլում 1877-1930թթ.»⁴³ թերթերից կապարված ծաղկաքաղը: Առաջին ժողովածուի շրջանակներում ամփոփված են Հալեպի «Աթ-Թ-ակադդում» թերթի՝ Սիրիայում հայ փարագիրներին վերաբերող հոդվածները, իսկ երկրորդում ներկայացված է հայ փարագիրներին առնչվող ողջ մամուլի տեսությունը՝ սիրիական ու Սիրիայից դուրս փայագրված արաբական թերթերում:

Սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունի նաև Ն. Արիսյանի մեկ այլ աշխատություն՝ «Հայկական սարսափները սիրիական մարզում. սիրիացի մտավորականների դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցում»⁴⁴ գիրքը: Հեղինակը ներկայացրել է արաբ ականատեսների, աշիրաթների առաջնորդների, նրանց հեղինակների հետ ունեցած իր հանդիպումների ու հարցազրույցների ընթացքում նրանց պատմած մանրամասները՝ հայ փարագիրներին արաբների ցուցաբերած օգնության և հայ-արաբական հարաբերությունների վերաբերյալ:

Հայոց ցեղասպանության պատմության համար կարևոր են նաև լիբանանցի պատմաբան Սալեհ Զահր Ադ-Դինի աշխատությունները, մասնավորապես, «Արաբների անկեղծությունն ու հայերի երախտագիտությունը»⁴⁵ ծավալուն աշխատությունը: Հեղինակն ուսումնասիրել է Հայոց ցեղասպանության պատճառները, անդրադարձել Սիրիայում և Լիբանանում հետցեղասպանական շրջանում արաբ ժողովրդի ցուցաբերած օգնությանը: Զահր Ադ-Դինը հեղինակ է մի շարք այլ աշխատությունների, որոնցից առանձնապես են «Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանում և մեծ տերությունների դիրքորոշումը»,⁴⁶ «Հայեր, ժողովուրդ

42 صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية عن الاحوال الارمنية والعربية في الدولة العثمانية والبلدان الشامية، حلب، دار طلاس، 1992

Հալեպի «Աթ-Թ-ակադդում» թերթի վավերագիր էջերը հայերի և արաբների վիճակի մասին Օսմանյան պետության մեջ ու Սիրիայում, Հալեպ, 1992:

43 أريسيان نورا، أصدأ الإبادة الارمنية في الصحافة السورية 1877-1930، بيروت، 2004.

Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները սիրիական մամուլում 1877-1930թթ., Բեյրութ, 2004:

44 أريسيان نورا، غوائل الارمن في الفكر السوري، دمشق، 2002.

Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մարզում, սիրիացի մտավորականների դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցում, Դամասկոս, 2002:

45 صالح زهر الدين، أصالة العرب ووفاء الارمني، بيروت، 2002.

Սալեհ Զահր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու հայերի երախտագիտությունը, Բեյրութ, 2002:

46 صالح زهر الدين، سياسة الحكومة العثمانية في أرمينيا الغربية، وموقف القوى الدولية منها، بيروت، 1996.

Սալեհ Զահր Ադ-Դին, Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունն Արևմտյան Հայաստանում և մեծ տերությունների դիրքորոշումը, Բեյրութ, 1996:

և հիմնախնդիր»⁴⁷ մենագրությունները:

Ուշադրության է արժանի սիրիացի պալմաբան Նայիմ Ալ-Յաֆիի աշխատությունները, որոնցից առավել հեղափոխական է «Հայոց ցեղասպանությունն ու արաբական հասարակական կարծիքը»⁴⁸ աշխատությունը: Հեղինակի մյուս՝ «Արյունարբու Ջենալ Փաշա»⁴⁹ աշխատությունը նույնպես կարևոր է, որտեղ հեղափոխված է Ջենալ փաշայի քաղաքական գործունեությունը՝ հայկական և արաբական կողմերի տեսանկյունով: Հեղինակի մեկ այլ աշխատություն, որի համահեղինակն է Խալիլ Ալ-Մուսան, «Արաբների ու հայերի պայքարն ընդդեմ Օսմանյան գաղութարիքության»,⁵⁰ ևս վերաբերում է մեզ հեղափոխող թեմաներին:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ արաբական պալմաբանության մեջ իրենց կարևոր տեղն ունեն նաև սիրիացի պալմաբաններ Օսման Աթ-Թուրքի «Էջեր հայ ժողովրդի պալմությունից»,⁵¹ Մարվան Ալ-Մուդաուարի «Հայերը պալմության ընթացքում»,⁵² սիրիացի գրող և հրապարակախոս Սամիր Արբաշի «Հայաստան, հող և ժողովուրդ»⁵³ աշխատությունները:

Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի Մուսա Պրենսի աշխատությունը:⁵⁴ Մ. Պրենսի հեղ. է կապված «արմենոցիդ»՝ «հայասպանություն» եզրի ներդրումը գիտական ոլորտ: Արմենոցիդը համակողմանիորեն արտացոլում է Հայոց ցեղասպանության բուն էությունն ու բնորոշ գծերը, ավելի հասկանալի է դարձնում խնդիրը միջազգային, գիտական, քաղաքական և այլ շրջանակներում:

⁴⁷ صالح زهر الدين، الارمن- شعب وقضية، بيروت، 1988

Սալեհ Ջահիր Ադ-Դին, Հայերը, ժողովուրդ և հիմնախնդիր, Բեյրութ, 1988:

⁴⁸ نعيم اليافي، مجازر الارمن وموقف الرأي العام العربي منها، اللانقية، 1992

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Հայերի կոտորածները և արաբական հասարակական դիրքորոշումը, Լաթաքիա, 1992:

⁴⁹ نعيم اليافي، جمال باشا السفاح، اللانقية، 1992

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Արյունարբու Ջենալ փաշա, Լաթաքիա, 1992:

⁵⁰ نعيم اليافي، خليل موسى، نضال العرب و الارمن ضد الاستعمار العثماني، اللانقية، دار الحوار، 1995

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Խալիլ Ալ-Մուսա, Արաբների ու հայերի պայքարն ընդդեմ Օսմանյան գաղութարիքության, Լաթաքիա, 1995:

⁵¹ عثمان الترك، صفحات من تاريخ الامة الارمنية، حلب، 1960

Օսման Աթ-Թուրք, Էջեր հայ ժողովրդի պալմությունից, Հալևա, 1960:

⁵² مروان المنوار، الارمن عبر التاريخ، بيروت، دار الحياة، 1982

Մարուան Ալ-Մուդաուար, Հայերը պալմության ընթացքում, Բեյրութ, 1982:

⁵³ سمير عريش، أرمينيا، أرض وشعب، بيروت، 1991

Սամիր Արբաշ, Հայաստան, հող և ժողովուրդ, Բեյրութ, 1991:

⁵⁴ موسى برنس، مجازر الارمن. جرائم ضد الانسانية، حلب، 1997

Մուսա Պրենս, Հայերի ցեղասպանությունը. ոճրագործություն մարդկության դեմ, Հալևա, 1997:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական նշանակություն ունի «Արաբական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ»⁵⁵ ժողովածուն, որտեղ ներառվել են Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնի, Ուալի Ադ-Դին Յաքունի և ամենակարևորը՝ Մեքքայի շեյխի ու էմիր Հուսեյն իբն Ալիի ուղերձները: Մենագրության շրջանակներում Սիրիայի այդ ժամանակահատվածի պատմական դեպքերին առավել մանրամասն քննարկման համար օգտվել ենք Ա. Սալիդի,⁵⁶ Է. Թումայի,⁵⁷ Ս. Ալիի,⁵⁸ Դ. Փայիսի,⁵⁹ Գ. Կոսաջի,⁶⁰ Մ. Լազարևի,⁶¹ Ն. Հովհաննիսյանի,⁶² Ա. Սանջյանի⁶³ աշխատություններից:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանության, հայ տարագիրների մասին արաբական արձանագրությունների, պատմաբանների կողմից քննարկված վկայություններն ու կատարված ուսումնասիրություններն անսպառնալիք իրենց նպաստը կբերեն Հայոց ցեղասպանությունը համակողմանի ուսումնասիրելու և իրականությունը բացահայտելու գործընթացին:

Մենագրության շրջանակներում բերված հայկական ու արաբական հավաստի աղբյուրներն ու նյութերը ճշմարտագիտական և իրական պատկերացում են տալիս Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ արաբների դիրքորոշման և նշված ժամանակահատվածում տարագիր հայերի ու Սիրիայի արաբների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ:

⁵⁵ المصادر العربية حول جريمة إبادة الأرمن، بيروت، 1988.

Արաբական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ, Բեյրութ, 1988:

⁵⁶ Саид А., Восстание арабов в XX в., Москва, Прогресс, 1964.

⁵⁷ Тума Э., Национально-освободительное движение и проблема арабского единства, Москва, АН СССР, Наука, 1977.

⁵⁸ علي سلطان، تاريخ سورية، نهاية الحكم التركي، 1908 - 1918، دمشق، 1996:
Ալի Սուլթան, Սիրիայի պատմություն /1908-1918/, Դամասկոս, 1996:

علي سلطان، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918 - 1920، دمشق، 1996:
Ալի Սուլթան, Սիրիայի պատմություն, Ֆեյսալ իբն Հուսեյնի իշխանությունը, /1918-1920/, Դամասկոս, 1996:

⁵⁹ Pipes D., Greater Syria, The History of an Ambition, NY, Oxford University Press, 1992.

⁶⁰ Косач Г., Красный флаг над Ближним Востоком? Компартии Египта, Палестины, Сирии и Ливана, Москва, Институт Стран Азии и Африки при Московском государственном университете им. М. В. Ломоносова, 2001.

⁶¹ Лазарев М.С., Крушение турецкого господства на Арабском востоке (1914-1918), Москва, Изд. вост. Лит. 1960.

⁶² Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում /1917-1946/, Երևան, 1975:

⁶³ Sanjian A., The Armanian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1965.



Armenische Flüchtlingskinder aus Aleppo.

*Nach Hülfe und Trost sie schauten aus,
Voll Leid war schon ihr junges Herz!
Nun tragen Dank sie in das Haus,
Das Tröstung sandte ihrem Schmerz.*

Denkscharte der A. C. O.

*Բանիական փոստային բացիկ.
Նախնայի տարագիր հայ երեխաների*



Փոսփային բացիկ. Անապատի հայ որդերի վերջին խումբը Հայեպի գաղթականում



Դամասկոսի հայկական դպրոցի սաները /1924թ./



*Հայկական նոր թաղամասի բնակարանների կառուցում.
Հալեպ, 1920-ականների սկիզբ*



*Հալեպի «Մեդան Ալ-Զաբիր» հայկական թաղամասի կառուցումը,
որը 1930-ականներին անվանակոչվեց Նոր գյուղ*



LA CHAPELLE-ÉCOLE. — SORTIE DE LA MESSE
P. Macdrian

Cl. Zoulikian.

Փոստային բացիկ. դպրոց-մատրուռ. պատրարագից հեկո

LES FRANCISCAINES MISSIONNAIRES DE MARIE EN MISSION - Alep (Syrie)



LES ŒUVRES POUR LA JEUNESSE - Les petites rescapées d'Arménie sur la terrasse de Ste. Odile.

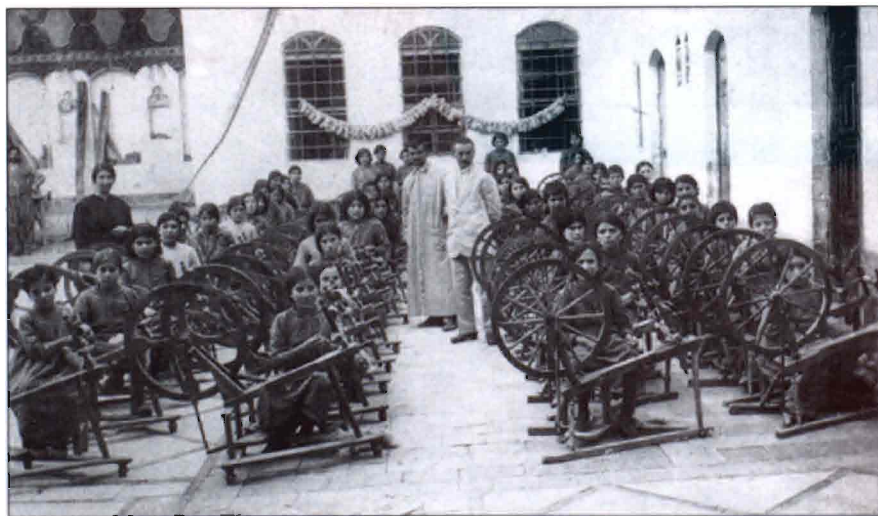
**Փոստային բացիկ. Հայոց ցեղասպանությունից փրկված հայ
փոքրիկները Սուրբ Օդիլի պաշտգամբում Հալեպ (Սիրիա)**

بسمه الرحمن الرحيم
الحمد لله

الهاشمي
الديواني

من الحسين يعني ملك البلاد العربية ورفيعة أميرهم إلى الأما الأجداد
الأمجاد الأمير فصيل والأمير العزيز الجربا السوم ورحمة الله وبركاته أما
بعد صدرنا الأخير من أيام القرى بتاريخ ١٨ جب ١٤٤٦ غممه الذي لاله
الاهوايكم ثم نصن وسلم على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم ونخبركم بأننا ولشأننا له بارك
وتعالى بصره وعنايته ونعمة من فضله ضافية وإفيه أسبل علينا وإياكم سبل النعم
وإن المرغوب بتحرير المحافظة على كل من تخلف بأطرائفهم وجهائكم وبين عشاركم
من الطائفة اليعقوبية الأرمنية فاعذوكم على كل أمورهم وحقا فظنون عليهم
كما عاقلون على انفسكم وأموالكم وأبنائكم وتسهدون كل ما يحتاجون إليه في
نفعهم وإقامتهم فافهم أهل ذمة المسلمين والذي قال فيهم صلوات الله عليه
وسلامه من أخذ عليهم عقاب بعير كنت خصمه يوم القيامة وهذا من أهم
ما نكتبكم به وننتظر من سيكم وعمكم والله يتولانا وإياكم بتوفيقه والسوم
عليكم ورحمة الله وبركاته





Դամասկոսի հայկական ռորանցի արհեստանոցը /1919թ./



*Դամասկոսի հայ երեխաների ու կանանց ապաստարան՝
ՆԲԼՄ հովանավորությամբ /1919թ./*



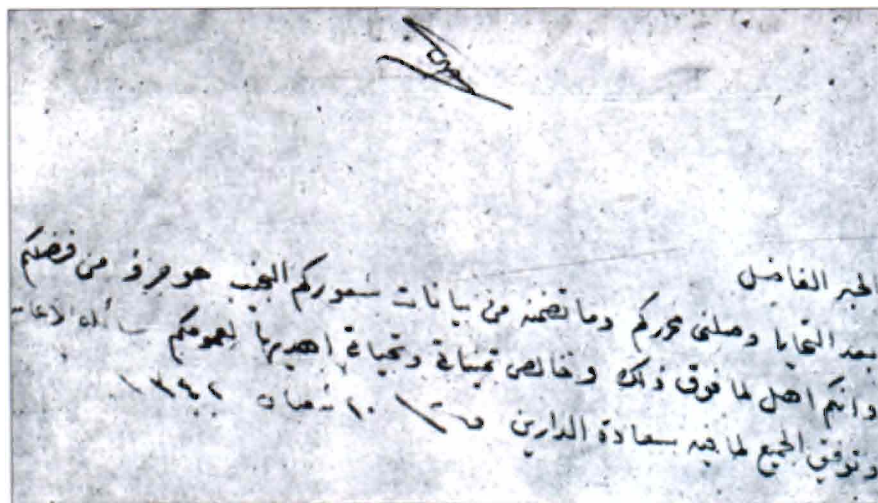
Հայ տարագիրների ընդունման կենտրոնի վերածված Հայկազի նախկին թուրքական գորանոցը /1918թ./



*Դամասկոսի հայ տարագիրների վրանաբաղարը
/Բար Շարքի, 1924թ./*



Տիշազի թագավոր Նուսեն իրն Ալիի այցը Ամման /1924թ./
/ձախից և իրկրորդը/



Նուսեն թագավորի և ամանի ուղղված Եղիշե եպիսկոպոս
Չիլինկիրյանին /1918թ./

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅ ՑԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՀՈՍՔԸ ՍԻՐԻԱ ԵՎ ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ

1.1 ՀԱՅ ՑԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԽՄԲԵՐԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հնարավորություն ընձեռեց երիտթուրքական կառավարության իրականացնելու հայերի ցեղասպանության ծրագիրը: Ռազմաճակատին սահմանակից շրջաններից բնակչության փարհանման պատրվակով Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր նահանգների հայ ազգաբնակչությունը ենթարկվեց կոտորածների և փախաբության: Տարագիրների քարավանների վերջին հանգրվանը սիրիական անապատներն էին, որտեղ և իրականացվում էր աքսորի ընթացքում վերապրածների վերջնական ոչնչացումը:

Օսմանյան կայսրության Ռազմական նախարար Էնվերը՝ Ջեմալ փաշային ուղղված ապրիլի 24-ի հեռագրում Կոնստանդնուպոլսում է. «Անհրաժեշտություն է առաջացել հայ փախաբերներին Դյորթ-Յուլից, Հաճընից, Ջեթունից, Սսից, ուստի Կոնստանդնուպոլսում ենք Ձեզ նրանց՝ Հալեպի վիլայեթի հարավ-արևելքում գտնվող Զոր վայրը ուղարկելու մասին, որի հետ համաձայն է Գլխավոր հրամանապարը»:⁶⁴

1915թ. մայիսի 13-ին Ներքին գործերի նախարարությունը հրապարակում է հայերի Կոնստանդնուպոլսում մասին որոշումը: Մայիսի 18-ին Թալեաթի հրամանով Էրզրումի նահանգապետը հրաման է փալիս փախաբերել հայերին Դեյր էզ-Զոր, մայիսի 23-ին հայերի փախաբության վերաբերյալ մանրամասնորեն Կոնստանդնուպոլսում են Վանի և Բիթլիսի նահանգապետերը: Նշանառման վայրը նույնն էր՝ Դեյր էզ-Զոր:⁶⁵

Մայիսի 26-ին Ներքին գործերի նախարարը դիմում է Մեծ վեզիրին՝ առաջարկելով Կառավարությանն ընդունել Կոնստանդնուպոլսում թույլատրող հատուկ օրենք: Մայիսի 29-ին Մեծ վեզիրը հավանություն է փալիս ելված դիմումին, իսկ փվյալ հարցի վերաբերյալ Կառավարությունը որոշում է ընդունում մայիսի 30-ին: Մինևույն ժամանակ, արդեն մայիսի 27-ին մամուլում հրապարակվում է Կոնստանդնուպոլսում մասին ժամանակավոր օրենքի ընդունման լուրը:⁶⁶

⁶⁴ Авакян А., Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, МНГА, 1999, с. 42-43.

⁶⁵ Նշվ. աշխ., էջ 43-44:

⁶⁶ Dadrian V., The History of the Armenian Genocide, Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, NY, Oxford, Berghahn Books, 1995. p. 284.

Այսպիսով, հարկ է նշել, որ թեև տեղահանությունը թույլատրող օրենքը Օսմանյան կառավարության կողմից ընդունվել էր մայիսի 30-ին, բուն գործընթացը մեկնարկել էր դեռևս 1915թ. ապրիլին:

Թուրքական կառավարությունը սկսում է փոխադրել քաղաքականությամբ իրականացնել հայերի տեղահանությունն ու կոտորածները: Տեղահանություններն իրականացվում էին հետևողականորեն և հստակ ժամանակացույցով:⁶⁷ Արևմտահայությունը ըջվում է սիրիական անապատներ՝ առանց կյանքի ապահովության: Սիրիական անապատը՝ որպես 1915թ. հայերի տեղահանության վերջնակետ, իթթիհադական կառավարության կողմից ընտրվում է երկու պատճառով՝ առաջինը և հիմնականը հայ փարքի հնարավորինս հեռացումն էր Արևմտյան Հայաստանից, երկրորդ՝ անապատում ավելի հեշտ էր կազմակերպել մարդկային մեծ զանգվածի կուտակումն ու ոչնչացումը:

Սիրիացի քաղաքական ու մշակութային գործիչ Մուհամմադ Զուրդ Ալին այն կարծիքն է հայտնում, որ երիտթուրքական կառավարությունը ցանկանում էր արաբների մոտ շահարկել իսլամի գործունե՝ դրդելով նրանց հայերի դեմ. որի արդյունքում պետք է արաբներն իրենց կիսաբաժնով գործն ավարտեին:⁶⁸

Մուհամմադ Զուրդ Ալիի այս դրույթը հանդիպում ենք նաև 1913-1916թթ. Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուի հուշերում, ով ևս մեկ անգամ փաստում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը 2 միլիոն հայությանը որոշում է տեղափոխել անապատ՝ գիտակցելով, որ «հայ փարագիրների մեծ մասը սահմանված վայրը չէր կարող հասնել. ծարավից, քաղցից կմահանալին կամ զոհ դառնալին անապատների վայրենի մուսուլման ցեղերին»:⁶⁹

Դեռ ավելին, Մորգենթաուն նշում է, որ երիտթուրքները հայերին փարագրում էին սիրիական անապատ՝ «նվազագույն չափով անգամ մտադրություն չունենալով հայերին այդ երկրում հաստատելու»:⁷⁰ Ի փարբերություն Աբդուլ Համիդ II-ի, ով վախենում էր միջազգային հակազդեցությունից, երիտթուրքերի ձեռքերն ազատ էին իրականացնելու հայերի կոտորածները, քանի որ «Ռուսաստանը, Ֆրանսիան և Անգլիան կենաց մահու պատերազմի մեջ էին, չէին կարող միջամտել Թուրքիայի գործերին, իսկ Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան իր դաշնակիցներն էին»:⁷¹

⁶⁷ Kuper L., Genocide. Its Political Use in Twentieth Century, New Haven and London, 1981, p. 110.

⁶⁸ محمد كرد علي، خطط الشام، دمشق، الجزء الثالث، 1983، ص 163
Մուհամմադ Զուրդ Ալի, Շամի տեղագրությունը, Դամասկոս, 1983, h. 3, էջ 163:

⁶⁹ Ambassador Morgenthau's Story, NY, 1918, p. 309.

⁷⁰ Նույն տեղում:

⁷¹ فؤاد حسن حافظ، تاريخ الشعب الارمني منذ البداية حتى اليوم، القاهرة، 1986، ص 214.

Ֆուադ Հասան Հաֆեզ, Հայ ժողովրդի պատմությունը սկզբնավորումից մինչ մեր օրերը, Կահիրե, 1986, էջ 214:

Երիտուրքական կառավարության նույն մտադրությանն է անդրադառնում Դամասկոսում գերմանական հյուպատոս Լ. Հարդեգր Կ. Պոլսի դեսպանին հասցեագրված նամակում, ուր նշվում է. «Հալեպում տեղակայված հայ գաղթականներին Մոսուլ և Դեր էգ-Ջոր ուղարկելու նպատակը բեղվիններին նրանց որպես գոհ հանձնելն է»:⁷²

1915թ. մայիսի վերջերին Հալեպ են հասնում գեյթունցիների առաջին քարավանները:⁷³ Սկզբնական շրջանում նրանց հանգրվանը Հալեպն էր: Վերջինիս կարևորությունը Հայոց ցեղասպանության փարիներին էական էր մի քանի նկատառումներով. նախ հյուպատոսական նստավայրերի առկայությունը, ինչպես նաև Հալեպի հյուպատոսական իրավասությունների ընդարձակ լինելու հանգամանքը: Վերջիններս փարածվում էին նաև Ուրֆայի, Մարաշի, Զևյթունի հայկական շրջանների վրա: Հյուպատոսարանների օտարերկրացի աշխատողներն ականադրես էին լինում Հալեպում հայ փարագիրների կուրակմանն ու վերոնշյալ փարածքներից նրանց տեղահանման ողջ գործընթացին: Ամերիկյան, գերմանական, իտալական, ավստրո-հունգարական հյուպատոսական ներկայացուցչությունների Հալեպում գտնվելու փաստով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել: «Հալեպը փրկության քաղաք չէր վերապրողների համար, այլ կենտրոնացման ընդարձակ վայր, որտեղից հայ փարագիրները բշտում էին վերջնական կտրորածի ամայի կայաններ... Հարյուր հազարավոր հայեր լցվեցին Դեր էգ-Ջորի, Մեսքենեի, Ռաքքայի, Իսլահիեի, Ռաս ուլ-Ալենի կենտրոնացման և մահվան ճամբարները»:⁷⁴ Ինչպես իրավագիտորեն նկատում է Լ. Կուպերը, տեղահանությունները ցեղասպանության իրականացման համար բողոքկման ձև էին, ինչպես նաև կտրորածի նոր մեթոդ:⁷⁵

Հալեպում հայերի փարեբային այս տեղահանությունների, ճամբարներում նրանց կենտրոնացնելու ժամանակ առաջ էին գալիս բազմաթիվ դժվարություններ՝ սկսած նրանց տեղափոխման խնդիրներից, որոնց ավելանում էին բազմաթիվ հիվանդությունները, սովը, կլիմայական ոչ բարենպաստ պայմանները: Օսմանյան կայսրության ռազմածովային նախարար, Սիրիայում

⁷² Deutschland und Armenien. 1914-1918, Sammlung diplomatischer aktenstücke herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Bremen, 1986, N 275, s. 272-273.

⁷³ Երիտուրքական կառավարության կողմից իրականացված հայերի պարբերաբար ու հետևողականորեն իրագործվող տեղահանությունները դեպի սիրիական անապատներ արաբական աղբյուրներում հիշատակվում է «սաուկիյաթ»՝ թարգմանաբար գաղթ, տեղահանություն եզրով:

⁷⁴ موسى برنس، مجاز الارمن ...، ص 75

Մուսա Պրենս, Հայերի ցեղասպանությունը..., էջ 75:

⁷⁵ Kuper L., նշվ. աշխ., էջ 112:

գարից ավելի հայեր կային Դամասկոսում. իսկ 1917թ. նրանց թիվը հասել էր 30 հազարի, որոնց մեծ մասն արդեն հարմարվել էր փրկական կյանքի պայմաններին այն աստիճան, որ Բար Թումայի մեծ շուկան գրեթե ամբողջությամբ հայերի ձեռքն էր անցել:⁷⁹

Նայերի կենտրոնացման վայրերից էր նաև Նաուրանի շրջանը: Ազգությամբ թուրք Նասան Ամջան 1916թ. օգոստոսի 23-ին Ջեմալ փաշայի հաղթական հանձնարարականով նշանակվում է. «Նայ փրկահանվածների փեսուց»: Նա Նալայից մեկնում է Նաուրան /կենտրոնն էր Դերան/, ուր կենտրոնացած էին մոտավորապես 20-30 հազար մուհաջիրներ՝ փարագիրներ՝ հեղինակաշատ հանձնարարականով. «Ներկայիս քո պարտականությունը Նաուրանից այդ ընտանիքները կանոնակարգված կերպով մինչև անձրևները և ձմեռ փրկափոխելն է: Ներագայում կապահովեն բնակչության կյանքի անվտանգությունն ու հասարակական բարեխաղությունը»:⁸⁰ Բայց ներքին գործերի նախարարությունը այս գործընթացն արագ կանխել է՝ նորացնելով ուղարկված հեռագրերի բովանդակությունը. ըստ որի բանակի հրամանատարությունն իրավասու չէր այլևս միջամտել այդ խնդրին:

1915-1916թթ. Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերից աքսորը հիմնականում ավարտված էր. արևմտահայությունը՝ փրկահանված հայերենից: Աքսորը վերապրածների մեծ մասը 1916թ. կենտրոնացած էր Նալեյ ու Դամասկոս քաղաքների և Եփրատ գետի միջև ընկած փարաձի ճամբարներում, ուր փրկում էր կենցաղային ծանր վիճակ. սովը, համաճարակն ամենուր հազարավոր մարդկանց կյանքեր էին խլում:

Համակենտրոնացման ճամբարներ այցելած բազմաթիվ օտարերկրացիների նկարագրությունները հիմնականում համընկնում են. և բոլորն այդ ճամբարները որակում են մեծաթիվ զանգվածների միաժամանակ կամ աստիճանական ոչնչացման միջոց: Երբեմն նշվում է, որ ճամբարներում առաջանում էին գաղթականների այնպիսի կուտակումներ, որոնք դուրս էին գալիս անգամ թուրքական կողմի վերահսկողությունից:

Ամերիկացի Սպյուրաբ Դադը մանրամասն նկարագրում է վրանաքաղաքների վիճակը. «Որք, որոնք աստիճանաբար կարելի չէ բնակարան կոչել, շինուած էին որևէ բան, որ մարդոց ձեռք ինկած էր: Աստիճան կր ներկայացնէին յուսահատ սպեղծագործութիւն մարդ արարածին՝ մղուած ունենալու բնակարան մը վայրի մը մէջ, որ ոչինչ էր, քան աղբի կոյր»:⁸¹

⁷⁹ Չիլիսկիրեան Եղիշէ եպիսկ., Նկարագրութիւնք Երուսաղէմի-Նալեյի-Դամասկոսի գաղթականական եւ վանական զանազան դիպվածք եւ անցքերու 1914-1918, Երուսաղէմ, 1927, էջ 29 և 42:

⁸⁰ Ամջա Նասան, Տեղահանութիւն և ոչնչացում, Երևան, ՀՅԹԻ, 2007, էջ 30:

⁸¹ Վարժապետեան Ս. Յ., Նայերը Լիբանանի մէջ, Պէյրութ, 1981, հ. Բ, էջ 40:

Ունենալով համապատասխան հրահանգ՝ Հալեայի գաղթականների ընդհանուր փեսչությունն ամեն փեսակ ջարդարարական գործողություններ սկսելու հնարավորություն էր ստանում: Մինչև 1915թ. հուլիսի վերջը Հալեայի նահանգում աքսորի հրամանը չի գործադրվում նահանգապետ Զալալ բեյի՝ հայերի նկատմամբ ունեցած բարյացակամության շնորհիվ: Այս կապակցությամբ նա կորուկ հայտարարել է. «Ես այս շրջանի կառավարիչն եմ և ոչ թե նրա դահիճը»:⁸² Քաղաքի ոստիկանության փոստեն Ֆիքրի բեյը նս համամիտ չէր հայերի ջարդերի իրականացմանը և փորձում էր ընդդիմանալ վերադասների հրահանգներին:

Զալալ բեյն աջակցում էր Սահակ Բ Խապայան կաթողիկոսին,⁸³ ով Հալեայ էր փեղափոխվել՝ անձամբ զբաղվելու փեղահանվածների հարցերով: Զալալ բեյը Հալեայում գործող «Գաղթականների օգնության հանձնախումբի», հայ փարագիրների փեղավորման հարցերով զբաղվող այլ մարմինների գործունեության համար նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում: Սակայն շուտով նրան փեղափոխում են Կոնիա:

1915թ. սեպտեմբերի 9-ի Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթի հեռագիր-հրահանգում, որն ուղղված էր Հալեայի կուսակալությանը, ասվում է. «Հանեցէք հոնկէ բոլորին եւ փեղի մի՛ փաք որ զանոնք պաշտպանէ փեղի ժողովուրդը, որ փգիտութեանը բերմունքով նիւթական շահերը իր հայրենասիրական զգացմունքէն բարձր կը դասէ»:⁸⁴

Վերոհիշյալ հրամանը փաստում է, որ Սիրիայի արաբները բարյացակամ են հայ փարագիրների նկատմամբ և թուրքական կառավարությունը քաջափեղյակ էր հայ փարագիրների նկատմամբ արաբ ժողովրդի դիրքորոշմանը:

⁸² نعيم الياقي، مجاز الازمن وموقف الرأي العام العربي منها، اللانقية، 1992، ص 67.

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Հայերի կոտորածները և արաբական հասարակական դիրքորոշումը, Լաթաքիա, 1992, էջ 67:

⁸³ 1915թ. հոկտեմբերի 21-ին Սահակ կաթողիկոսը թուրքական կառավարության հրամանով աքսորվել է Իդլիի գյուղաքաղաք և մինչև 1915թ. հոկտեմբերի 27-ը եղել է Հալեայում, որտեղից կրկին կառավարության հրամանով մեկնել է Երուսաղեմ: 1915թ. հոկտեմբերի 31-ից մինչև 1917թ. նոյեմբերի 19-ը գտնվել է Երուսաղեմում, ուր պաշտոնավարել է որպես Կաթողիկոս-պատրիարք Տանն Կիլիկիոյ Ս. Աթոռի և Երուսաղեմի ու Կ. Պոլսի, երբ նորից պետության հրամանով իրեն ընկերակցող եկեղեցականներով աքսորվել է Դամասկոս: 1921թ. Կիլիկիայի հայաթափումից հետո Ադանայից փեղափոխվել է Հալեայ: Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության վերակազմավորման համար 1929թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի օրհնությամբ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքությունը Բևրյութի և Կիպրոսի թեմերի հետ Կիլիկիո աթոռին է փոխանցել նաև Դամասկոսի թեմը: 1929թ. աթոռանիստը փեղափոխվել է Անթիոխիս: Մանրամասն փն. A. Sanjian, The Armanian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, 1965, pp. 257-259.

⁸⁴ Ակոբոյան Ա., Մեծ ոճիրը, Երևան, 1990, էջ 35:

Թուրքական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր արաբների կողմից հայերին օգնություն ցուցաբերելու յուրաքանչյուր նախաձեռնություն խստիվ արգելելու համար, գործում էր մահապատժի սպառնալիքը: Այնուամենայնիվ, անգամ նման իրավիճակում, արաբները ելքեր էին փնտրում հայերին օգնելու համար և դժվար կյիներ պատկերացնել հայերի վիճակը, եթե չլիներ արաբների հանդուրժողական վերաբերմունքը: Նրանք հնարավորինս փորձում էին օգնության ձեռք մեկնել փարագիրներին: Թուրքական իշխանությունները խիստ հսկողություն էին սահմանում քաղաքի կառավարիչների, հայրկապես, արաբների վրա, որպեսզի նրանք անշեղորեն կատարեն Կ. Պոլսից եկող հրահանգները: Փոքր անհնազանդության դեպքում իսկ նրանք պաշտոնապես էին արվում: Հայոց ցեղասպանության իրականացման փափներին Երրորդ բանակի հրամանատար Մահմուդ Քամիլն իր հեռագրում նախագլուշացնում է, որ յուրաքանչյուր արաբ, ով որևէ հայի օգնի, նրան կախաղանի մահապատժի էր սպասվում՝ իր իսկ փան դիմաց, որից հետո կայրվեր նաև նրա փուրը:⁸⁵ Հայրկանշական է, որ նման սպառնալիքների պայմաններում, քաղաքի արաբները շարունակել են հնարավոր միջոցներով օգնել հայ փարագիրներին, որի մասին վկայում են հայկական, արաբական և օտարալեզու այլ աղբյուրներ:

Հալեպի նահանգապետարանում Կ. Պոլսից ստացվող նախարարական հեռագրերի համաձայն Դամասկոսից, Հալեպից դուրս բերվող քաղականներն ուղարկվում էին Մեսքենն, Դեյր էզ-Զոր, Ռաս ուլ-Այն, Իսթիլի, Ռաքբա: «Անապատում պետք է իրականացվեն հայկական ողբերգության վերջին արարք»:⁸⁶ Թուրքական հակամարտկային քաղաքականության հետևանքով փոխում էր նաև արաբ ժողովուրդը: Իզուր չէ, որ զաղթականների ընդհանուր քաղաքական պետք Արդուլահաթ Նուրի բեյն այդ կապակցությամբ հայտարարում է, որ թուրքական ապագայի համար հայերից ու արաբներից միանգամից պետք է ազատվել:⁸⁷

Փաստորեն, Հալեպից հայերին հեռացնելը բռնագաղթի երկրորդ փուլն էր, Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Վ. Ռյոյսերը /1910-1918թ. մայիսի 30/ գրում է, որ հայերին քաղաքից անվանում էին «քաղաքից քաղաք»:⁸⁸ Բռնագաղթի առաջին փուլում արստրավայրեր էին սիրիական շրջանները՝ Համան, Հոմս, Բաբ, Դամասկոս, իսկ երկրորդ փուլում՝ Ռաքբան, Դեյր էզ-Զորը, Արևմտյան Հաուրանը և Ռաս ուլ-Այնը:

⁸⁵ نعيم الياقي، خليل الموسى، نضال العرب و الارمن ...، ص 88.

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Խալիլ Ալ-Մուսա, Արաբների ու հայերի պայքարը..., էջ 88:

⁸⁶ موسى برنس، مجاز الارمن. جرائم ضد الإنسانية، حلب، 1997، ص 75.

Մուսա Պրենս, Լեվ. աշխ., էջ 75:

⁸⁷ Անդրոնյան Ա., Լեվ. աշխ., էջ 25:

Չնայած թուրքական կառավարության հեղափոխական քաղաքականությանը, այնուամենայնիվ, չի հաջողվում Հալեպի նահանգը լրիվ մաքրել հայերից: 1916թ. հունիսին Ն. Վանգենհայմը⁸⁸ տեղեկացնում է, որ «Հալեպից բոլոր հայերն աքսորվելու են, Հալեպում մնալու նախկինում փրկված արքունագրերը չեղյալ են համարվել և հունիսի 19-ից աքսորվում են ոչ միայն քաղաքականապես կասկածելիները, այլև անգամ հալեպարենականները»:⁸⁹ 1917թ. գարնանը Հալեպի, Դամասկոսի, Բեյրութի, Մոսուլի հյուպատոսարանները հանձնարարական են ստանում տեղի հայ փարագիրների վերաբերյալ մանրամասներ փալ՝ կապված վերջիններիս թվաքանակի, իրական վիճակի, կազմակերպվող մարդասիրական օգնությունների ու վերջիններիս հայթայթման աղբյուրների մասին: Այս հանձնարարականի պատասխանն նամակում Ռյուսլերը Հալեպի հայերի համար նշել է 45 հազար թիվը, որոնցից 35 հազարը ծայրահեղ կարիքավոր, իսկ Դամասկոսի հյուպատոսն իր նահանգի համար նշել է 30 հազար:⁹⁰

Հալեպում ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնի 1916թ. փետրվարի 3-ի գեղուցագրերից ակնհայտ է դառնում, որ Սիրիայի փարածք է տեղահանվել 486 հազար հայ:⁹¹

Հայ փարագիրներին Հալեպից բռնում էին դեպի Մեսքենե, որտեղից էլ՝ Դեյր էզ-Զոր: Բաբը, Մամբուջը, Մաարան լրիվ հայաթափվել էին: Եփրատի այս գծի վրա գտնվող հայերը հիմնականում Կ. Պոլսի, Ռոդոսթոյի, Նիկոմեդիայի, Կոնիայի, Պարտիզակի և Կիլիկիայի հայերն էին: Նրանք լիովին չէին թալանվել և ամեն միջոց ձեռնարկում էին՝ Մեսքենեից ներքև չիջնելու հանար: Ռաս ուլ-Այնի արարները վկայում էին, որ այնտեղ գտնվող գրեթե բոլոր հայերը սպանված էին: Փաստորեն, սկսվել էր «Սիրիայից դեպի Սիրիա», «անապատից անապատ» փարագրության փուլը, որտեղ, ինչպես վկայում են հայկական և արաբական աղբյուրները, կազմակերպվում են երեք ջարդեր. Ռաս ուլ-Այնում, Իսթիլիում և Դեյր էզ-Զորում: Թեև երեք վայրերում էլ ջարդերն իրականացվում են ամենաաղաժան կերպով, սակայն Դեյր էզ-Զորը դառնում է հայ ժողովրդի «գերագույն սպանդանոց»:⁹²

⁸⁸ Ն. Վանգենհայմը 1912 թվականից մինչև 1915թ. նոյեմբեր ամիսը որոշ ընդմիջումներով Կայսերական Գերմանիայի դեսպանն էր Կ. Պոլսում:

⁸⁹ Deutschland und Armenien. 1914-1918, Sammlung diplomatischer aktenstücke herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Bremen, 1986, N 281, s. 276.

⁹⁰ Deutschland und Armenien. 1914-1918, N 330, s. 331, 334.

⁹¹ United States official records on Armenian Genocide 1915-1917, compiled with an introduction by Ara Sarafyan. London, 2004, p. 490.

⁹² Գրանեան Ն., Մեծ նաւաբեկութենէն ետք... տին «Յուշամարտան Մեծ Եղեռնի», էջ 929:

Հայեացի մարտնի ժողեֆ Թաութելը,⁹³ ով դեպքերի բերումով 1916-1918թթ. եղել է Դեյր էզ-Զորում, ականապես է եղել հայերի սարսափներին: Նա նույնպես վկայում է, որ սկզբնական շրջանում Դեյր էզ-Զորը խաղաղ էր՝ շնորհիվ գավառի կառավարիչ Ջալալ բեյի /Ջեյալ Ալ-Դին Ալ-Ջուրբան/, որի կառավարման փրփրները՝ որոշակի ընդմիջումներով 1910-1916թթ.: «Վերջինս հաստատ մնաց իր գաւառի քրիստոնիաներուն հանդէպ ունեցած կեցուածքին վրայ... ազնուական մութասարեֆը հայ փարագիրներուն փեղաւորեց քաղաքի արուարձաններն ու խաները եւ հրամայեց օգնել անոնց՝ իր կարողութեան սահմաններուն մէջ»:⁹⁴ 1916թ. հունիսին հայերին բնաջնջելու հաստատականությամբ Դեյր էզ-Զոր է եկել Ջեքի փաշան:

1916թ. ընթացքում Ջ. Ջեքսոնի գեկուցագրերից մեկից փնտրվում ենք, որ Հայեպում և հարակից շրջաններում փարագիր հայերին զաղտնի ճանապարհով բաշխվել է մարդասիրական օգնություն:⁹⁵ Այս փաստը պայմանավորված էր թուրքական իշխանությունների սահմանած հսկողությամբ: Բայց, չնայած դրան, փնտրի հյուպատոսական անձնակազմերը և միսիոներները միջոցներ են փնտրել այդ օգնությունն ամեն ձևով իրականացնելու համար: Այսպես հարկ է նշել երրորդ կարևոր կողմի դերն ու նշանակությունը՝ փղաբնակ հայերը, որոնք էլ ստեղծել էին իրենց բաշխման ցանցը:⁹⁶ Արաբները նույնպես աջակցել են այդ գործընթացին: Թաութելը համագործակցել է Ջ. Ջեքսոնի հետ, ով բարեգործական կազմակերպությունների նպաստներն ու օժանդակությունները հանձնում էր Թաութելին, վերջինս էլ փոխանցում էր հայ գաղթականներին: Անգամ որոշ հայ փարագիրների Թաութելն իր փանն է թաքցրել: «Բազմաթիւ մարդիկ, մանուկներ եւ կիներ կը թաքնուէին փանս մէջ եւ կը փրկուէին մահէ»:⁹⁷ Վերջինիս գործունեությունը պարզապես է դարձել նրա ձերբակալության: Հայեպում Ջեքսոնի հետ համագործակցել է պարսկերենի հոգևորական Բախանա Էսքիջյանը, ով հայ փարագիրներին օգնություն բաշխելու ընդհարակյա ցանց էր ստեղծել: Վերջինս այցելել է Ջեքսոնին՝ դեսպանատան միջոցով հայ փարագիրներին փորձադրվող օգնությունն ընդլայնելու խնդրանքով:⁹⁸

⁹³ Ժողեֆ Թաութելն իր փապվորությունները գրի է առել դեպքերից անմիջապես հետո որպես «ականապես, վկա», ինչպես ինքն էլ իրեն բնութագրում: Նրա հուշերն առաջին անգամ լույս են տեսել Բեյրութի «Ալ-Մաշրեք» հանդեսում, 20-րդ փարի, թիվ 6, հունիս, 1922, էջ 562-570:

⁹⁴ Տեր-Ջորի դեպքերը պարբերազմի ժամանակ, «Ազգակ», Պկրոթ, 24.04.2004, էջ 53:

⁹⁵ United States official records on Armenian Genocide 1915-1917, p. 489.

⁹⁶ Kaizer H., էջվ. աշխ., էջ 47:

⁹⁷ Տեր-Ջորի դեպքերը պարբերազմի ժամանակ, փնտ «Ազգակ», 24.04. 2004, էջ 56:

⁹⁸ Kaizer H., էջվ. աշխ., էջ 47:

Դեյր էզ-Զորում Զեքի փաշան նույնպես մրադրություն ուներ արաբներին ներգրավել հայերին բնաջնջելու ծրագրերում: «Թրքական իշխանությունը աստիճանաբար մաքրագործման յոյսը դրած էր Տեր-Զորի արաբներուն վրայ»:⁹⁹ Տեղի արաբները մերժում են նրա առաջարկը. «Մեր խիղճը չենք կրնար բեռնաւորել անմեղներու արիւնով»:¹⁰⁰

Ռաս ուլ-Ալնի կայմական Յուսուֆ Զիյա բեյը պարբերաբար հեռագրեր էր ուղարկում Հալեպ՝ խնդրելով, որ այլևս գաղթականներ չուղարկեն, որովհետև չէր կարողանում հոգ տանել ու պատսպարել նրանց: Զիյա բեյը հասպադում էր հայերին անապար ուղարկել, սակայն 1916թ. փետրվարին այսպիսի է ժամանում Վանի նախկին կուսակալ Զևեդ բեյը՝ «Բաշկալեի պայտարը», ով պետնելով հայ գաղթականների բազմությունը, պաշտոնանկ է անում Զիյա բեյին:

Ժողովրդին առանձին խմբերով հանում են Դեյր էզ-Զորից Մոսուլ փանելու նպատակով, բայց նրանք չեն հասցնում Շադադիեն անցնել: Մինչև Շադադիեն Զեքի փաշան ընկրում է Մարաթի և Սուվարի անապարները և քանի որ «կարելի չէր ամբողջ այդ բազմությունը սպաննելով հալոցնել, սպեղծեց արհեստական սով մը»:¹⁰¹ Բնականաբար, իման իրավիճակն իր անմիջական ազդեցությունն էր ունենում պեղի արար ժողովրդի վրա: Ահմադ Ուսաֆի Զաքարիան իր ուղևորական հուշերում, որոնք ամփոփված են «Հուշերս Եփրատի մասին, 1916թ.» և «Ուղևորություն դեպի Եփրատ» գրքերում, անդրադարձել է նաև հայերի բռնազաղթին և նշում է, որ արաբները պատերազմի փորիններին շփվելով Եփրատի ու Տիգրիսի հովիտներ թշված հայկական քարավանների հետ, փարբեր հիվանդություններով են վարակվել, «մանաւանդ երբ դիֆտերիա փառապած մեռելաւներու հագուստները կը հագնէին»:¹⁰²

Այնուամենայնիվ, ինչպես փաստում է սիրիացի պարմաբան Օմար Սլեբին իր «Զորի նահանգը օսմանյան ժամանակաշրջանում» աշխատության մեջ. «Շրջանի բնակիչները դիմակայեցին քաղաքական կամայականութեանց, եւ պահպանեցին հայերը առանց գիտակցելու միջազգայնօրեն շրջանին դէմ լարուած քաղաքական խաղին»:¹⁰³

Ծնունդով դերգորցի, Սիրիայի Արաբական Հանրապետությունում Արաբ գրողների միության անդամ Զաքի Սուլթանը գրում է. «Տարագիր հայերին Դեյր էզ-Զորի բնակիչները ընդունում էին մեծահոգությամբ ու բարությանը:

⁹⁹ Տեր-Զոր, Աղեպեն վերապրողներ, էջ 28:

¹⁰⁰ Նույն տեղում:

¹⁰¹ Անտոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 109:

¹⁰² Արիսեան Ն., Տեր Զոր մարտիրոսաց քաղաք, Հալեպ, 2010, էջ 90:

¹⁰³ Նշվ. աշխ., էջ 103:

Նրանք ամեն ինչ անում էին, որ խոչընդոտեն թուրքերին՝ հայերին ձերբակալել: Հիշում եմ մորս պարմությունը, թե փափա՝ Արդ Ալ-Ալլահի Սիյաուր թաքցրել է հայերին խոտի դեզերի մեջ: Իսկ թուրքերը փնտրում էին նրանց 'Դեյր էզ-Ջորում գրավող ցանկացած փանը: Տափիկս միակը չէր»:¹⁰⁴

Հայ փարագիրների համակենտրոնացման գլխավոր վայրերից էր նաև Ռաքքան: 1915թ. Ռաքքան Հայկաից բաժանված ինքնուրույն շրջան էր ու վարչականորեն կապված էր Ուրֆայի մութասարիֆության հետ: 1915թ., երբ հայ գաղթականները հասնում են Ռաքքա, Կոնյի կառավարիչն էր հալեպցի Ֆեհմին, ով Կոնյում գաղթականության հարցերով զբաղվող Արիբ աղայի հետ համագործակցելով՝ իրենց արտոնված քանակից 2-3 անգամ ավելի գաղթականներ էր ընդունում, ընդ որում, կաշառքով: 1916թ. Ֆեհմին փոխարինում է Դելի Ֆախրին, սևապեմբերին՝ Ալի Քեմալը: «Ռաքքան եթե իր ազափարարը ճանաչա՝ Ֆախրին, պիտի չի մոռնայ նաև անոր այս յաջորդը, որ կոնյեան արիաբար պաշտպանեց Հայությունը և առիթները ստեղծելով ժողովուրդը Կոնյավորեց առելի ապահով զօրիներու մեջ»:¹⁰⁵

1915թ. հունիսի 15-ին Ռաքքայի հայության թիվը կազմում էր շուրջ 30 հազար, 1916թ. կազմակերպված մարդահամարի ցուցակը հեղինակն էր՝ ընդհանուր առմամբ 4035:¹⁰⁶ Փաստորեն, մեկ փարվա ընթացքում 90 տոկոս անկում էր գրանցվել:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ արաբները սկզբից նեթ չեն աջակցել երիտթուրքական կառավարությանը: Չնայած այն փաստին, որ նրանք բազմակողմանիորեն հրահրվում էին վերջիններիս կողմից, որին ավելանում էր Կիրոզ պալատագմական վիճակը, ծանր փոփոխական կացությունը, արաբները փորձում են աջակցել հայերին:

«Արաբների վերաբերմունքը հայերի ողբերգության նկատմամբ» գլխում պարամաբան Օսման Աթ-Թուրքը կարծես ամբողջացնում է արաբների դիրքորոշումը՝ նշելով, որ արաբները բարյացակամ են եղել հայերի նկատմամբ. «Բոլոր արաբները, հատկապես, սիրիացիները, պետք է նշել, որ մեծ ուշադրություն և բարյացակամություն ցուցաբերեցին հայերի նկատմամբ, ապաստան տվեցին իրենց տներում փարագիրներին ու որբերին, և դա արաբներն արեցին անսպառ իրենց խղճի ծայնին հակառակ կառավա-

¹⁰⁴ .101-98 ص، دمشق، 2002، أريسيان نورا، غوائل الأرمين في الفكر السوري،

Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մարզում. սիրիացի մտավորականների դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության հարցում, Դամասկոս, 2002, էջ 98-101:

¹⁰⁵ Գալֆաեան առաջ քահանայ Կ., Գիրք Ելից հայոց, Պոլսոյ, 1955, էջ 532:

¹⁰⁶ Նշվ. աշխ., էջ 262:

րության խիստ հսկողությանն ու սպառնալիքներին... նրանք իրենց օգնության ձեռքը մեկնեցին, փան դուռը բացեցին բոլոր հայերի առջև»:¹⁰⁷

Հայերն ու արաբները նշված ժամանակահատվածում որոշակի ընդհանրություններ ունեին: Դրանցից առաջնայինը թուրքական փիրապետությունից ազատվելու գաղափարն էր: Հայ և արաբ ժողովուրդներին երկար ժամանակ չպահանջվեց գիտակցելու, որ իրենց նկատմամբ փարվում էր «նույն քաղաքական գիծը՝ թրքացման քաղաքականությունը»:¹⁰⁸ Թուրքական կառավարությունը, որքան էլ հեղինակական էր հսկողության հարցում, բայց նրա՝ «հայ ժողովրդին ոչնչացնելու արարներին ուղղված սպառնալիքների քաղաքականությունը ձախողվում է»:¹⁰⁹ Նրան չի հաջողվում «շահել արաբների վստահությունը, որոնք Օսմանյան կայսրության ամենաստվար զանգվածն էին»:¹¹⁰

Այսպիսով, երիտթուրքական կառավարության՝ հայերի նկատմամբ վարած ոչնչացման քաղաքականության հետևանքով Սիրիա հասած հայ փարագիրներին փեղի արաբ ժողովուրդը սկզբից նեթ բարյացական վերաբերմունք է ցուցաբերում: Արաբների օգնությունը սկզբնական շրջանում հիմնականում անհատական բնույթ է կրել՝ թուրքական կառավարության կողմից արգելված լինելու պատճառով: Եվ քանի որ հայերի փարագրությունն էլ փարերային ձևով է իրականացել, փեղի արաբ ժողովրդին ժամանակ էր հարկավոր հայերի՝ սիրիական անապատներում հայտնվելու պատճառները և դրանից առաջացած հետևանքներն ու բարդությունները գիտակցելու համար: Արաբների դրական վերաբերմունքը, մարդասիրիական բնույթից բացի, կարելի է բացատրել նաև արաբների այն մտավախությունով, որ իրենք նույնպես կանգնած էին թուրքական վրանգի առջև, ինչպես նաև հայկական կոտորածներին կարող էին հաջորդել արաբական կոտորածները: Արաբների դրական վերաբերմունքի պատճառներից էր այն գիտակցումը, որ օսմանյան փիրապետությունից ազատվելու հարցում հայերի ու արաբների ճանապարհն ընդհանուր է:

¹⁰⁷ عثمان الترك، صفحات من تاريخ الأمة العربية، حلب، 1960، ص 247

Օսման Աթ-Թուրք, էջեր հայ ժողովրդի պատմությունից, Հալեպ, 1960, էջ 247:

¹⁰⁸ مروان المنوار، الارمن عبر التاريخ، بيروت، 1982، ص 497

Մարուան Ալ-Մուդաուր, Հայերը պատմության ընթացքում, Բեյրութ, 1982, էջ 497:

¹⁰⁹ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الارمني، بيروت، 2002، ص 243

Մալիկ Զահիր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու հայերի երախտագիտությունը, Բեյրութ, 2000, էջ 243:

¹¹⁰ موسى برنس، مجاز الارمن، جرائم ضد الإنسانية، ص 75

Մուսա Պրենս, նշվ. աշխ., էջ 75:

1.2 ՈՐՐԱՏՎԱԿԱՔ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ, ԿԱՆԱՆՑ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒՄՆ ՈՒ ԱՊԱՏԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆԻՄՆՈՒՄԸ

Նայոց ցեղասպանությունից հետո Սիրիայում ապաստանած հայ քաղաքիքների հոծ բազմության մեջ ամենաժառանգ թերևս հայ որբերի վիճակն էր: Տարագրության դաժան ճանապարհից, ծանր վերապրումներից հետո սիրիական անապատներում նրանց նոր դժվարություններ էին սպասում: Առկա էր կենդանի մնալու խնդիրը, բացի այդ, նրանք մշտապես կանգնած էին նաև ծուլման վրանցի առջև:

Երեխաների վերապրելու խնդիրն այս պարագայում հատուկ ուշադրության է արժանի: Երեխաների գործոնի կարևորությունը հստակ գիտակցում էր երիտթուրքական կառավարությունը: Դա են վկայում իրար հետևից Նալեպի կուսակալություն հասնող հեռագրերը՝ անհապաղ միջոցառումներ ձեռնարկելու և հայ երեխաների միջոցով հայերի բնդիմանությունը բնաջնջումն իրականացնելու համար:

Սիրիայի արարները, անտեսելով վրանցն ու կառավարության հսկողությունը, փորձել են օգնել քաղաքի երեխաներին: Թալևաթի՝ 1915թ. սեպտեմբերի 9-ի հեռագրից պարզ է դառնում, որ քեդի արարները փորձում են պաշտպանել հայերին: Փաստ, որը խիստ դժգոհություն էր առաջ բերում երիտթուրքական կառավարության շրջանում:

«Ո՛չ միայն բուն սուրիացի, արաբ քաղաքի որևէ կերպով Նայ ցեղի արեան ծարաւը չունեցաւ, այլեւ գովելի հոգածութեամբ ու որբան կարելի էր, ամոքեց Նայոց թշուառութիւնը»:¹¹¹

Ստեղծվել էր մի բարդ իրավիճակ, որտեղից պետք էր ամեն կերպ դուրս բերել հնարավորինս մեծ թվով երեխաներ: Նման իրավիճակում հայ որբերին աջակցելու համար քաղաքության առաջին իսկ շրջանից սկսում են գործել ինչպես հայկական, այսպես էլ՝ միջազգային քաղաքներ բարեգործական կազմակերպություններ: Ամենուր քարվում էին որբահավաք աշխատանքներ: Նայ որբերի և կանանց ազատագրմամբ զբաղվում էին հայկական կամավորական փոքրաթիվ ջոկատներ, անհատներ, ովքեր բեղվիներին անվան քակ շրջում էին հեռավոր գյուղերում՝ հայրենաբերում իրենց ազգակիցներին, ազատագրում ու փոխադրում էին հայաշաք կենտրոններ: «Թուրքի մը, արաբի մը, քիւրտի մը բովէն հայ որբ մը կամ կին մը փախցնելը պարտականութիւն կը համարուէր, իւրաքանչիւր Նայու: Պէտք չունէին հրամանի կամ հրահանգի սպասելու, այդ պարտականութիւնը կատարելու համար»:¹¹²

¹¹¹ Սիրմեան արք. Ա., Պարմութիւն Նալեպի Նայոց, Նալեպ, 2002, հ. Ա, էջ 452:

¹¹² Չորմիսեան Լ., Նամայնապարկը Արեւմտահայոց մէկ դարու պարմութեան, Պէյրութ, 1975, հ. Գ, էջ 527:

Անապատներում գործում էր մի կարգախոս՝ «Մեկ հայ, մեկ ոսկի»։ Բանի որ ազապագրման հիմնական միջոցներից էր թուրք, քուրդ կամ արաբ փերերի դրամական վարձափրությունը կամ կաշառքը, փարբեր երկրներում կազմակերպվում էին հանգանակություններ՝ փրկագին ապահովելու համար։¹¹³

Հայ որբերին աջակցելու համար, ինչպես նշվել է, մեծածավալ աշխատանք են փարել հայկական, միջազգային ու հասարակական կազմակերպությունները։ Նրանց գործունեության մեջ մի բան շարի հատկանշական ու բնորոշ է. Սիրիայում հայ որբերի և, ընդհանրապես, հայ փարագիրներին փրկելու գործընթացում լինեն դրանք անհատ մարդիկ, հայկական կամ միջազգային կազմակերպություններ, դժվար էր արդյունքի հասնել՝ առանց արաբական կողմի միջամտության ու օգնության։ Որպես կանոն, հիմնականում բոլորը համագործակցել են արաբների հեփ։ Վերջիններս՝ աշիրաթների ցեղապերերից մինչև բեդվիններ, բարձր պաշտոնյաներից մինչև անհատներ, աջակցել են հայերին հնարավոր միջոցներով։ Արաբների օգնությունը հայ որբերին ու կանանց շարունակական բնույթ է կրել, հեփցեղասպանական առաջին հատվածում նրանք գործել են մարդասիրական մղումներով, հեփագայում Հուսեյն իբն Ալիի ու նրա որդու՝ Ֆեյսալի պարգամներից ելնելով։ Արաբներն աջակցել են նաև հայահավաք աշխատանքներ իրականացնող անգլիական և ֆրանսիական իշխանություններին։ Իհարկե, եղել են բացառություններ, որոնք էլ ունեցել են իրենց պարճառներն ու բացափրությունները, բայց մի բան հստակ է՝ արաբների օգնությունն ու բարյացակամ վերաբերմունքն այդ ժամանակահատվածում գերիշխող բնույթ են ունեցել։

Որբահավաք աշխատանքներին զուգահեռ սկսվում է որբանոցներ բացելու գործընթացը։ Հայ որբերին պարսպարելու յոռաջին քայլերն անում են փեղի հայերը։ Արդեն 1915թ. հուլիսի 15-ին Ահարոն Շիրաճյանը Հալեպի Ազապա թաղամասում որբանոց է բացում։ Պերք է նշել, որ 1916-1918թթ. Հալեպի հայկական որբանոցի¹¹⁴ աշխատանքները երեք անգամ ընդհատվել են և վերականգնվել են 1918թ.։ «1917թ. որբերի թիվը հասնում է 1008-ի, իսկ ատելի եփը՝ 1918թ. հոկտեմբերին՝ անգլիական բանակներու

¹¹³ Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պարմություն, Երևան, 2005, էջ 99։

¹¹⁴ 1921թ. սաների թիվը կազմում էր 900, որոնցից 614 հաճախում էր դպրոց, իսկ արհեստանոցի սաների համար /190 փղա և 60 աղջիկ/ գործում էր գիշերային դպրոց։ Որբանոցն ուներ մոտ 200 հոգուց բաղկացած աշխատակազմ։ Որբանոցում որբերին արհեստներ էին սովորեցնում, ուներ նաև կույրերի համար հատուկ երաժշտական դասընթաց։ Որբանոցը փակվել է 1924թ.։

մուտքը Սուրիա, հայ որբերի թիւը կը հասնէ 2000-ի»:¹¹⁵ 1920-ական թվականներին որբերի թիվը 1800-ից սվազել է 1350-ի:¹¹⁶ Անգլիական գորբերը 1918թ. Հայեպր գրավելուց հետո սկսել են նյութական օժանդակություն ցուցաբերել որբանոցին:

«Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույցը»¹¹⁷ նույնպես հայ փարագիրների օգնության մեծածավալ ձեռնարկումներ է իրականացրել: Նրա ջանքերով փրկված և որբանոցներում խնամված որբերի թիվը հասնում է մոտ 12 հազարի՝ Սիրիայի, Լիբանանի և Պաղեստինի շրջաններում: «Երբեք չէ խնայած Ամերիկեան Նպաստամատույցը իր պաշտօնեաները դրկելու այնպիսի վարանգաւոր րեղեր. ուրկէ կարելի էր որբեր հաւաքել»:¹¹⁸

Արաբների հետ համագործակցել են նաև Հայեպր Օննիկ և Արմեն Մազլումյան եղբայրները¹¹⁹, ովքեր «փարագրութեան փարիներուն նախախնամական դեր մը խաղացին Հայէպի և Լիբանան մէջ անհամար հայ փարագիրներու ստոյգ մահէ փրկելով»:¹²⁰ Նրանք օգտագործում էին փրկական իշխանությունների հետ իրենց կապերը՝ բազմաթիվ հայ փա-

¹¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 28, գ. 1, թ. 1:

¹¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 28, գ. 1, թ. 4:

¹¹⁷ «Մերձավոր Արևելքի նպաստամատույց» կազմակերպությունը ստեղծվել է Թուրքիայում հայերի ջարդերից ականաբար եղած Ամերիկյան բուլեթների պատասխանատվություն՝ հայերի օգնելու համար իրենց կառավարության ուղղված դիմումների հիման վրա: Սկզբում այս կազմակերպությունը կոչվել է Հայ նպաստամատույց հանձնախումբ՝ American Relief Committee/ և սկսել է գործել 1915թ. հոկտեմբերի 1-ից: Դրանից մի քանի ամիս առաջ ստեղծվել էին «Սիրիայի և Պաղեստինի նպաստի հանձնախումբը» և «Պարսկական պարբերագրի նպաստի հիմնադրամը»: Այս երեքը միավորվում են 1915թ. նոյեմբերի 15-ին՝ կոչվելով «Հայ-սիրիական ամերիկյան նպաստամատույց հանձնախումբ»: Կոնգրեսի որոշումով այս հանձնախումբը վերջնականապես կոչվել է «Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց»: 1916թ. Ամերիկյան նպաստամատույցի գործունեությունը մեծ թափ է ստանում Հայեպր: Սիրիայում Նպաստամատույցի օգնության գործը սկսվում է 1915թ., իսկ 1918թ. ընդլայնվում է՝ իր գաղաթևակների հասնելով 1922-1923թթ.: 1924թ. Բեյրութում և Հայեպրում հիմնադրվել է «Մերձավոր Արևելքի որբերի ընկերակցությունը»/իզգա/: Հեղափոխում բացվել են նաև Ալեքսանդրիայի և Դամասկոսի մասնաճյուղերը: Մանրամասն փնս Վարժապետեան Ս. Յ., Երվ. աշխ., էջ 351-385, Ազատյան Լ., Հայ որբեր Մեծ Եղեռնի, Լոս Անճելես, 1995, հ. 1, էջ 154-170:

¹¹⁸ Վարժապետեան Ս. Յ., Երվ. աշխ., էջ 351:

¹¹⁹ Մազլումյան եղբայրները Հայեպրում մեծ հեղինակություն վայելող անձինք էին, որոնց պաշտականում էր Հայեպի հայտնի «Օթել Բարոն» հյուրանոցը, որտեղ ժամանակին իջևանել են երկրի կարևոր դեմքերը: 1916թ. եղբայրներն իրենց որբահավաք աշխատանքների և քաղաքական գործունեության համար անգամ որոշ ժամանակ ձերբակալվել են: Մանրամասն փնս Թորանեան Թ., Պարմուրիսն Հայէպի «Օթել Պարոն»-ի և Արմեն Մազլումյանի (Պարոն) նամականիք, Պլյուրթ, 1987:

¹²⁰ Ոսկեմարեան, Հայկական Բարեգործական Ընդիանուր Միութեան, 1906-1931, Փարիզ, 1935, էջ 154:

րագիրների, հատկապես մտավորականների սիրիական անապատներից Հալեպ փեղափոխելով:¹²¹

Հալեպում պատերազմի վերջին փարիներին արդեն կազմվել էին որբախնամ և այրիախնամ մարմիններ, որոնք չնայած սկզբնական շրջանում գործում էին առանց լուրջ կազմակերպության, բայց կարողանում են առաջին կարևոր քայլերն անել հայ որբերի ու կանանց հավաքագրման աշխատանքներում: 1918թ. վերջում ավելի է սովորանում անապատներից քաղաք եկող հայ գաղթականների թիվը, այդ ժամանակ նոր թափ է սրանում բանակի սպաների և որբախույզ մարմինների աշխատանքները, նրանց որբանոցներում փեղավորելու գործընթացը: «Բովանդակ Սուրիոյ շրջաններէն եւ հապկապէս Տէր Զորի անապատներէն որբանոց կը հասնէն զարիւրած դէմքերով խլեակները որբերուն, որոնց վրայ կու գան ատելալ թրքական հարեմներէն փրկուած հայ ցեղին դժբաղդ որբնայիրները»:¹²²

Նշված ժամանակահատվածը Սիրիայի քաղաքական կյանքը բեկումնային էր: Անգլիական և ֆրանսիական իշխանությունները հավակնում էին Սիրիայում իրենց փրկապետությունը հաստատել: Հարկ է նշել, որ բրիտանական սպայակույրը, որը 1918թ. ռազմական գլխավոր ուժն էր Սիրիայի փարածքում, հապաղում էր աջակցել հայերի և արևմտյան կազմակերպությունների կողմից իրականացվող հայահավաք աշխատանքներին: Բրիտանացիների գլխավոր նպատակն էր մերձեցում առաջացնել և համաձայնություն ստեղծել մի կողմից իրենց, մյուս կողմից էլ Սիրիայի արաբ մեծամասնության միջև: Այնպես որ, բրիտանացի պաշտոնակատարներն ընդհանրապես խուսափում էին դիմել այնպիսի գործողությունների, որոնք կարող էին փռել արաբների համար քրիստոնյաներին ի նպաստ քայլեր համարվել: Բրիտանական այս կեցվածքին անդրադարձել է ՀԲԸՄ-ի ներկայացուցիչ Միքայել Նաթանյանը. «Չափազանց թույլ և կրաւորական մօտեցում մը կը ցուցաբերէին, երբ հարցը կը վերաբերէր փեղական իսլամ ընդանիքներու մօտ պահուող հայ երեխաները վերադարձնելուն»:¹²³

Չայերք է թերագնահատել նաև ֆրանսիական կողմի դերը, չնայած գիտադադարին հաջորդած առաջին ամիսներին ֆրանսիական զինվորների թիվը սահմանափակ էր, և դրան համապատասխան օժանդակությունը փառողունակ չէր: Զինվորականները փարագիրներին համախմբում էին զորա-

¹²¹ Դար մը պատմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան, նշվ. աշխ., էջ 62:

¹²² ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 28, գ. 1, թ. 1:

¹²³ Թաշճեան Վ., Վերակերպել ազգը հայ կիներու եւ որբերու ճամբով. գործն ու անոր հակասութիւնները, փնն «Երթ», Բերիոյ Հայոց թեմ, Սուրիահայ փարեգիրք, Հալեպ, 2006, հ. 2, էջ 170:

նոցներում, որպեղ սրանց տրամադրվում էր սնունդ և բժշկական խնամք:

Որբախնամ գործունեություն ծավալեցին նաև «Գերմանական արևելյան առաքելությունը», «Դանիայի փիկնանց միությունը» և «Շվեյցարիայի հայասիրական ընկերությունը», որոնց միջոցներով որբանոցներ բացվեցին Սիրիայում: Նշանակալի է օտարերկրացի միսիոներներ Կ. Եփեփեի, Յ. Կյունցլերի, Կ. Պիտերսենի, Ն. Բյուլի և ուրիշների երախտիքը Սիրիայում որբանոցներ հիմնելու, հայ որբերին անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու գործում: Իրենց ծավալած գործունեությամբ կարևի է առանձնացնել դանիացի Կ. Եփեփեն, էստոնացի Ն. Բյուլին, շվեյցարացի Բ. Ռոհներին: Վերջինս 2 որբանոց է բացել Նալեպում: Նա հայերին աքսորից փրկելու համար անգամ համոզել է Ջնմալ փաշային Նալեպում գիևկոթների համար հագուստ ու անկողին արտադրել: Շուրջ 3000 աղջիկներ, 650 փղամարդիկ և երեխաներ աքսորից գերծ են մնացել այսպեղ աշխատելով:¹²⁴

Իր հայանպասք գործունեությամբ առանձնանում է նաև Լստոնուիի Ն. Բյուլը¹²⁵, ով 1922թ. հայրենիքից մեկնում է Նալեպ՝ որպես «Քրիստոնեական առաքելություն Արևելքում»¹²⁶ մարդասիրական կազմակերպության անդամ: Այսպեղ նրա առաջին գործը հիվանդանոցի հիմնումն էր և բժշկական օգնության կազմակերպումը: Բյուլը կարողանում է ջուրիակագործական և ձեռագործական արհեստանոցներ բացել և 500 կանանց ապահովել աշխատանքով:¹²⁷ Նրա նախաձեռնությամբ շուրջ 250 դպրոցականների համար կրթաթոշակներ են սահմանվում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ սիրիահայությունը հնարավորություն է ստանում վերադառնալ Խորհրդային Նայաստան, նա նույնպես դիմում է Ներգաղթի կոմիտե, բայց սրան մերժում են և քանի որ էստոնիա այլևս չէր կարող վերադառնալ, 1951թ. մեկնում է Եվրոպա:

¹²⁴ Ազատեան Լ., Նայ որբերը Մեծ Եղեռնի, Լոս Անճելլոս, 1995, հ. 1, էջ 89-90:

¹²⁵ Էստոնացի միսիոներուիին 1911թ. մեկնում է Կիլիկիա և աշխատանքի անցնում Մարաշի գերմանական որբանոցում: 1916թ. Մարաշից տեղափոխվում է Նարունիի գերմանական որբանոցը: 1919թ. նա հարկադրաբար հեռանում է Էստոնիա, 1922թ. մեկնում է Նալեպ:

¹²⁶ Կազմակերպությունը հիմնադրվել է Ֆրանսիայի Սպրաստուրգ քաղաքում 1922թ. դեկտեմբերի 6-ին: Կազմակերպության նպատակն էր մուսուլմանական շրջաններում օգնություն կազմակերպել Մերձավոր Արևելքի քրիստոնեականների համար: Կազմակերպությունը Նալեպում ստեղծել էր իր կայանը, որն էլ ուներ հայկական և արաբական մասնաճյուղեր:

¹²⁷ Գրիգորյան Վ., Նայությանը նվիրված կյանք, Երևան, 1996, էջ 31:

Մեծ է նաև Կ. Եփիմեի¹²⁸ կադարած աշխատանքը, ով հայ որբերին ու կանանց հավաքագրման աշխատանքներում համագործակցում էր արաբ բեդվիկների, փեղական իշխանությունների ու անհատների հետ:

Հայ երեխաների մասին խոսելիս հնարավոր չէ չանդրադառնալ թրքացման խնդիրն: Այս գործով հեղուղականորեն զբաղվում էին Հալիդե Էդիպը, Նիզյար Խանումը, ովքեր մեկնել էին Սիրիա՝ որբերին անձամբ վարժեցնելու թուրքական կենցաղին: Հալուկ որբանոցներ բացելու ծրագիրը գործում էր համաձայն 1915թ. դեկտեմբերի 12-ի հեռագրի, որտեղ Թալեաթը պահանջում էր. «Հալաբեցիք եւ սնուցիչ միայն այն որբերը, որոնք չեն կրնար յիշել զուլումը, որոն ենթարկուեցան իրենց ծնողները»:¹²⁹ Խնայելով միայն 5-ից փոքր երեխաներին՝ նրանք թուրքական հալուկ որբանոցներում պետք է մեծանային ու հետագայում ծառայեին պարսերազմի պարճառով թուրքերի ունեցած մարդկային կորուստը լրացնելուն: Նույնիսկ իսլամացած հայ երեխաների պարագայում թուրքերը նրանցից վրանգ էին զգում, մրաժեղվով, որ նրանք կրկին իրենց հայրենակիցների մոտ կարող են վերադառնալ:

Արաբները գիտակցում էին, որ նույն թրքացումն ուղղված էր նաև իրենց դեմ: «Երիտթուրքերի թրքացման քաղաքականությունը փարածվում էր նաև ոչ թուրք մուսուլման ժողովուրդների՝ արաբների, պարսիկների, եգիպտացիների, հնդկիկների վրա, որոնց նրանք չէին վերաբերվում որպես հավասարների»:¹³⁰

Տեղահանության և կոտորածների ընթացքում թուրքերն աշխատում էին իսլամացնել հարկապես Սիրիա փարագրված հայերին: Կրոնափոխ հայերին թուրքական կողմը կյանքի երաշխիք էր խոստանում: Բայց նման դեպքում էլ նրանց կյանքին վրանգ էր սպառնում: Արաբների վերաբեր-

¹²⁸ Դանիալի միսիոներուիի Կ. Եփիմեի արդեն 1903թ. ստանձնել է Ուրֆայի որբանոցի 300-350 հայ որբերի խնամքը: 1915թ. փեղահանությունների ու կոտորածների ժամանակ եւ ոչինչ չէր խնայում հայ փարագիրներին օգնություն ցուցաբերելու համար: 1917թ. վարսառողջության պարճառով Եփիմեի ստիպված էր հայրենիք վերադառնալ, որտեղ հողավաճներով և դասախոսություններով, հայերի կոտորածների մասին իր վկայություններով փորձում է արևմտյան աշխարհին փեղյակ պահել կադարվող ոճրի մասին: 1920թ. Կ. Եփիմեի սոր ծրագրերով մեկնում է Հալեպ՝ հայ գաղթականության գլխավոր կենտրոնարեղի, իր հայաւպասր գործունեությունն այդտեղ շարունակելու համար: 1922թ. Կարեն Եփիմեի նշանակվել է Ազգերի լիգայի կողմից առևանգված հայ կանանց և որբերին ազատելու նպատակով ստեղծված հանձնախմբի լիազոր ներկայացուցիչ:

¹²⁹ Անտոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 187:

¹³⁰ عثمان الترك، صفحات من تاريخ الامة الارمنية، ص 236

Օսման Աթ- Թուրք, նշվ. աշխ., էջ 236:

մունքը նման դեպքերում միշտ չէ, որ դրական է եղել: Համա քաղաքում 1916թ. հուլիսին մի խումբ հայերի կրոնափոխ լինելու փաստը դրական արձագանք չէր ստացել տեղի արաբների շրջանում, որոնք մեծ աղմուկ են բարձրացրել ու արգելել նման հայերի մուտքը մզկիթ:¹³¹ Այս դեպքերի մասնաճանաչումը որպես ականապես անդրադառնում է արևմտահայ գրող Ե. Օսյանը:¹³² Համայի մութասարիֆը Օսյանին ու իր ընկերներին նախ ասել էր, որ «ինքը ամօթ կը զգայ կրոնափոխ լինելու առաջարկ մը ընելու հայերուն, բայց դժբախտաբար պարագաները կը ստիպէին զինքը այդ դիմումը ընելուն»։ քանի որ դա միակ միջոցն էր նրանց կյանքը փրկելու համար:¹³³

Ե. Օսյանը նշում է, որ Համայում երկու հոսք կար՝ մի մասն ուզում էր իսլամ ընդունել, մյուսները՝ դիմադրում: Անգամ ուզողները տապալակվում էին, հապկապես նրանք, ովքեր հասուն աղջիկներ ունեին: «Կվախնային, որ այս կրոնափոխության հետևանքը պիտի ըլլան խառն ամուսնությունները, ինչը որ կը սարսափեցներ զիրենք»:¹³⁴ Ուրիշ խնդիր էլ կար՝ «ոչ-ոք կ'ուզէր առաջին քայլը ընել եւ օրինակ ըլլալ ուրիշներու»:¹³⁵ Միայն Դամասկոսից հայերի իսլամացման հանձնարարությամբ ժամանած Քեմալ Ալիին է հաջողվում լուծել խնդիրը: Չորս-հինգ օր հետո Համայում գրավող հինգ հազար տարագիր հայեր հարկադրաբար իսլամանում են: Այս իրողությունը «շատ զայրացուց տեղացի Արաբները, որոնք կ'ըսէին թէ այս ձեռով իսլամացումը հակառակ էր մարգարէին պատվիրաններուն»:¹³⁶

Հայերի իսլամացման վերաբերյալ թուրք գործիչ Ֆալիհ Ռ-իֆք Աթայը նշում է. «Չերբեզների քրդերի և մյուսների նման հայերի արտաբառումը դեպի Սիրիայի խորքերը նոսրացնելու էր արաբներով խիտ բնակեցված վայրերը: Նույնիսկ մի հապուկ հանձնաժողով ստեղծվեց, որպեսզի հայերին և տուն,

¹³¹ Կեֆուր Կիան Զ., *في اصول الجماعات الارمنية في الشرق الاوسط*, ص 32

از 1917-1939، باشراف ريمون كنفوركيان، ليفون نورديكيان، فاهي طاشيجيان، جامعة القديس يوسف، 2010

Փետրվայան Ռ., Հայ համայնքի արմատները Մերձավոր Արևելքում, էջ 32, տե՛ս «Հայերը 1917-1939», Ռ. Փետրվայանի, Լ. Նորդիգյանի, Վ. Թաշճյանի խմբագրությամբ, Բեյրութ, 2010:

¹³² Ե. Օսյանը հայկական տեղահանությունների, կոտորածների ականապեսներից է եղել: Սիրիայում անցել է բավական երկար տարագրության ճանապարհ: Նա իր «Անի-ծեալ տարիներ 1914-1919/անձնական յիշատակներ/» գրքում հուշագրության ձևով մասնաճանաչում է այդ ժամանակահատվածի բազմաթիվ արժեքավոր փաստեր՝ նշելով, որ իր երեք տարվա աքսորը փոխարինեց երեսուն տարվա գրական ստեղծագործությունը:

¹³³ Օսյան Ե., *Անի-ծեալ տարիներ 1914-1919 /անձնական յիշատակներ/*, կազմեց՝ Գրիգոր Յակոբեանը, խմբագիր Գ. Գասպարեան, Երեւան, 2004, էջ 320:

¹³⁴ Նշվ. աշխ., էջ 231:

¹³⁵ Նույն տեղում:

¹³⁶ Օսյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 233:

և հող փրամադրվի՝ մահմեդական դառնալու պայմանով»:¹³⁷

Հարկ է նշել, որ հայ փարագիրների մի սովորական զանգված արաբացվել է: Հայերը համակերպվել էին բեդվինների սովորություններին ու բարքերին ու հափկանշական է, որ «առանց բռնական միջոցներու»:¹³⁸ Հարկ է նշել, որ աստիճանաբար դժվարանում էր նրանց այդ միջավայրից հեռացնելը: Այս հանգամանքն ունի իր բացատրությունը. արաբների կողմից որդեգրվելու, աշխատանքի կամ ծառայության անցնելը, որը տվյալ պարագայում իրենց համար ուղղակի փրկություն էր, և նրանց այն գիտակցումը, որ հայությունը ցեղասպանության հետևանքով լիովին ոչնչացվել է, հիմք են տալիս եզրակացնել, որ փարագրվածները հաշտվել էին հայկական ինքնությունը կորցրած լինելու փաստին և համակերպվել արաբական միջավայրին, կենցաղին ու սովորույթներին:¹³⁹

Ասվածի ապացույցն է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտին հասցեագրված նամակը:¹⁴⁰ Նամակի հեղինակ Ջ. Աբելյանը հավաստիացնում է, որ Սիրիայի Ջեզիրե¹⁴¹ նահանգում գոյություն ունի հայկական ցեղախումբ՝ իսլամացած հայերով՝ Աշիրաթ Արման Ալ-Շաթաթ՝ Հայոց սփյուռքի ցեղախումբ, որը 1998թ. փետրվարի 2-ին վերանվանվել է Աշիրաթ Արման Ալ-Մուսլիմա՝ Հայոց իսլամական ցեղախումբ: Աշիրաթն ունի իր կանոնադրությունը, անդամների թիվն ըստ Միհրան Նովհաննես Նեքիմյանի և Եղիա Սիսոյանի որդի Աբդալ Ռահման Մուհամադի, հասնում է 25 հազարի, վերջիններս արաբների ու քրդերի մոտ մնացած հայորդիների հետնորդներն են: Մի մասն արաբացած են, մյուս մասը՝ քրդացած: Կրոնով իսլամ սուննի են, չնայած բոլորը հայտարարում են, որ իրենց երակներում հայի արյուն է: Ոմանք կրում են հայկական, ոմանք՝ իսլամական անուններ: «Բայց ասոնք լուսանցքի վրայ ապրող մարդիկ են. ոչ քիւրդը կ'ընդունի զիրենք որպէս իսլամ եւ քիւրդ, ոչ ալ հայը կ'ընդունի զիրենք որպէս հայ»:¹⁴² Ցեղախմբի կանոնադրության մեջ հստակ նշվում է, որ այն պետք է հարի Կառավարությանն ու հեռու մնա քրդական քաղաքական-անջափողական շարժումներից: Ցեղախումբը ստեղծվել է՝ հաշվի առնելով փարաձաշրջանում տիրող ցեղախմբային դրությունը, երբ ցեղա-

¹³⁷ Ազատեան, Լ., նշվ. աշխ., 1999, էջ 29:

¹³⁸ Սիրմէեան արք. Ա., Պատմութիւն ..., հ. Ա, էջ 507:

¹³⁹ Ազատեան Լ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 228:

¹⁴⁰ ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹ-ի գիտական ֆոնդեր, բաժին 47, թպ. 12:

¹⁴¹ Ջազիրան գտնվում է Թուրքիայի և Իրաքի սահմանում և այդպես է անվանվում Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև գտնվելու պատճառով: Վարչական կենտրոնն է Հասաթեն /Հասիթեն/:

¹⁴² ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹ-ի գիտական ֆոնդեր, բաժին 47, թպ. 12, թ. 6:

խումբը պաշտպանում է իր անդամների իրավունքները:

Արաբները զիպակցում էին իրավիճակի բարդությունը և հասկանում էին, որ միայն րեդերում ցուցաբերված օգնությամբ հազարավոր որբեր չեն կարող փրկվել, ապաստան ունենալ: Դրա համար պետք էր որբերին ցուցաբերվող օգնությունն առավել կազմակերպված լիներ և ֆինանսավորվեր: Եվրոպական երկրներին ուղղված իրենց նամակում թվագրված 26 հունվար, 1916թ., մի խումբ ազդեցիկ շեյխեր հեպսյալ կերպ են նկարագրել իրավիճակը. «...Անգամ Արաբ ճամփորդներու սիրտն ալ շարժած է և յաճախ այս անիրաւութեանց դէմ բողոքի մղած զիրենք: Անոնք կենդանի վկաներն են այս արարքներու, աւելի սահմոկեցուցիչ պատմութիւններ կը պատմեն մեզի արցունքոյ աչքերով»:¹⁴³

Որբախնամ գործունեությանն աջակցել է նաև Դամասկոսի վալի Թահսին բեյը, ով բարյացակամ էր հայերի նկատմամբ: Ըստ Չիլիսկիրյան եպիսկոպոսի՝ վալին նախաձեռնություն էր ստանձնել հայ որբերի համար որբանոց բացել, ինչպես նաև ապաստարան՝ հայ այրիների համար, րեդերում ասեղնագործությամբ և գորգագործությամբ էին զբաղվում: Եվ չնայած ձեռնարկված բոլոր միջոցառումներին՝ Եղիշե Չիլիսկիրյանն, ով մինչև 1917թ. Նալեպում էր ապրել, նշում է, որ նրանք ապրում էին սարսափելի պայմաններում:¹⁴⁴

Սալեհ Զահր Ադ-Դինն իր «Արաբների անկեղծությունն ու հայերի նրախփազիությունը» աշխատության «Նայ-արաբական բարեկամություն» ենթագլխում հապուկ անդրադարձ է կատարում արաբ կանանց, ովքեր վերցրել ու խնամել են հայ որբերին. «Արաբ կանայք հայ որբերին աջակցելու հարցում մեծ ներդրում ունեն. նրանք փորձել են թեթևացնել որբերի ցավը և պարահական չէ, որ շատ հայ երեխաներ արաբ կանանց «մայրիկ» են անվանել»:¹⁴⁵

Նայ որբերի համար որբանոց է հիմնվել նաև արաբական կողմի ջանքերով. Սիրիայի կրոնավոր, շեյխ Աբդալլահ Մուսային չորս ամսվա ընթացքում ծնողազուրկ հայ երեխաների համար որբանոց է կառուցել Սիրիայի Նամա քաղաքում՝ իր վրա վերցնելով ծախսերի հետ կապված ողջ դժվարությունները:¹⁴⁶

¹⁴³ «Արձագանգ Փարիզի», 10.06.1916:

¹⁴⁴ Չիլիսկիրեան Եղիշե եպիսկ., նշվ. աշխ., էջ 32-33:

¹⁴⁵ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الأرميني، ص 246:

Սալեհ Զահր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու..., էջ 246:

¹⁴⁶ Նշվ. աշխ., էջ 245:

Հայկ Թորոյեանն¹⁴⁷ իր հուշերում անդրադարձել է արաբների ընդվզմանը. «Իրենց մեծամեծները ... բուռն կերպով բողոքեցին Հալեպի կառավարության եւ 70 մանուկներու ոճրագործը ձերբակալելով, յանձնեցին դատարան, որ այդ հրէշը կախաղան բարձրացուց Արաբներու սփայումին վրայ»:¹⁴⁸ Այնպէս որ, արաբները ոչ միայն օգնություն էին ցուցաբերում հայ տարագիրներին, այլ հարկ եղած դեպքում փորձում էին կանխել թուրքական դաժանությունները կամ էլ վերջիններիս պատասխանավորության ենթարկել:

Ներքեղասպանության ողջ ընթացքում արաբները բազմաթիվ անգամներ աջակցել են հայ տարագիրներին: Ասվածի ապացույցը արաբների կողմից փրկված երեխաներն էին:¹⁴⁹

Շվեյցարացի միսիոներ Յ. Կյունցլերը, ով Հալեպում հայանպասք գործունեություն է ծավալել, հիշատակում է իր կնոջ մուսուլման-արաբ ընկերուհիներին և գրում. «Նրանց մեջ կային մեծահոգի անձինք, ինչպէս օրինակ մի արաբ, ով մի կույր մարդու և չորս երեխաների իր տանն էր պահում, որոնց կերակրելու գումարն ինքն էր վաստակում»: Բացի այդ նա տեղի կադիին¹⁵⁰ է օրինակ բերում ու ընդգծում. «Կադիի նման շատ մուսուլմաններ կային, ովքեր զուր մարդկային կարեկցությունից ելնելով, փրկում էին հայերին»:¹⁵¹

Հարկ է նշել, որ հանդիպում են նաև արաբների բացասական վերաբերմունքը փաստող վկայություններ, որոնք թերևս սակավաթիվ են, բայց

¹⁴⁷ Հայկ Թորոյեանը հալեպցի հայ զինվոր էր, ով գերմանացի սպա Էդմանի հետ ծառայության բերումով ճամփորդել է Եփրատի երկայնքով՝ հասնելով Բաղդադ: Կարողացել է թուրքական բանակից փախչել Թեհրան, հետո Կովկաս: Նա 1916թ. Թիֆլիսի հայ թերթերի միջոցով տեղեկացրել է Թուրքահայաստանի կառավարության ողբերգության մանրամասները: Պատերազմի ավարտից հետո նա ծափոված վերադարձել է Միջագետք՝ կազմակերպելու հայ տարագիրների փրկության գործը:

¹⁴⁸ 1915. Աղեպ եւ վերածնունդ, էջ 60:

¹⁴⁹ Կարմուճի Հովհաննես Մութաֆյանը պատմում է, որ Ահմեդ անունով արաբ մի ոստիկան Դեյր էզ-Զորում հաճախ օգնել է հայերին փախչել քարավաններից, մի քանի անգամ նրանց փրկել է ավազակների հարձակումներից: Անգամ վաճառելու նպատակով բերված ցանկացած բան ոստիկանը վերցրել ու բաժանել է հայերին, տե՛ս Տեր-Զօր, նշվ. աշխ., էջ 84: Վերապրող Մարիամ Գաբրիլյանը պատմում է, որ Դեյր էզ-Զորում արաբները երբեմն «հաց կամ կերակուր կը բերէին եւ կը բաժանէին իրենց մեռելներու հոգոյն համար»: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192:

¹⁵⁰ Կադի՝ Շարիաթի դատավոր, ով Ղուրանի և Սուրանյի ինքնուրույն մեկնաբանությունների հիման վրա ընդունում է որոշումներ: Իր կարգավիճակով նա համարվում է այդ բաղադրի կամ շրջանի գլխավոր մուսուլմանը:

¹⁵¹ Künzler J., Im Lande des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges (1914-1918), Zürich, 1999, s. 110.

իրականություն:¹⁵²

Այժմ անդրադառնանք տարագիր կանանց խնդրին: Կանանց փրկելու խնդիրը ցեղասպանությունից հեքո նույնպես բավականին յուրօ էր: Ի տարբերություն որբերի, որոնք վաղ հասակում հայտնվելով արաբական միջավայրում, աստիճանաբար համակերպվում էին իրենց նոր կենցաղին, գիտակցական մակարդակով չէր կատարվում, իսկ կանայք սովոր էին ընտանիքի գաղափարին, երբեմն ինքնակամ էին գնում դրան, երբեմն՝ բռնի կերպով:

Ժ. Թաուբելն իր վկայություններում կշում է, որ տարագիրները չէին կարող երկար մնալ Դեյր էզ-Զորի խլամ բնակիչների տներում թուրքական իշխանությունների խիստ հսկողության պատճառով, որի հետևանքով «յիշեալ կիներուն մօտ 4 հազարը փախուստ տուա եւ ապաստանեցաւ պետքիներու աշիրէթներուն»:¹⁵³

Չնայած հարկ է նշել, որ կանանց խնդրում երիտթուրքական կառավարության հետևողականությունը մի քիչ թուլանում էր, քանի որ նրանց հետագա գործունեությունը հիմնականում կենտրոնանում է երեխաների վրա, իսկ կանայք պատերազմի տարիներին, հիմնականում, օգտագործվում էին որպես աշխատուժ:

Հայ ազգային ինքնությունը վերականգնելու խնդիրը բոլորովին այլ էր հայ կանանց ու աղջիկների պարագայում: Այդ կանայք չէին ցանկանում լքել իրենց արարած ուսուսիներին գանազան պատճառներով՝ որոշ կանայք ինչ-որ չափով բարվոք կյանք էին կարողացել ապահովել իրենց համար, մյուսներին արաբները փրկել էին թուրք ոստիկանների ձեռքից, ոմանք իրենց արարած ուսուսիներից արդեն երեխաներ ունեին ու չէին ուզում նրանց լքել: Ինչպես որբերի, նույնպես և կանանց ազատագրման և ապաստան տալու

¹⁵² Հայեպում գերմանական վարժարանի ավագ ուսուցիչ, ազգությամբ գերմանացի Մ. Նիպպեն 1916թ. գրում է. «Որոշ արաբներ հայտարարում են, որ իրենք են սպանել հայերին՝ կառավարության հրամանով»: Տե՛ս The Horrors of Aleppo, Seen by a German eyewitness, London, 1917, p. 12. Դրան զուգահեռ կարելի է նշել, որ Մ. Նիպպենի վկայություններում կան արաբների բարյազակամ վերաբերմունքը փաստող վկայություններ. «...մուսուլման արաբները թափահարում էին իրենց գյուխներն ի նշան անհամաձայնության և չէին կարողանում զսպել իրենց արցունքները՝ ցրտանալով տարագիրների անցնող քարավանները»: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7-8: Արաբների կողմից հայ որբերի ու կանանց նկատմամբ մեծամասշտաբ, դաժան վերաբերմունքի նշանակալից օրինակներից է հայերի տարագրումն իրականացնող Արդալլահ Փաշա անունով արաբ պաշտոնյայի արարքը: «Լերջինիս Դեյր էզ-Զորում հանձնարարվել էր 1500 որբերի տեղափոխումը, որոնց նա թշուր է Մարաթի անապատը. մի մասին քարանձավում ձխախնդղ է անում, մի մասին՝ պայթեցնում: Մնացածն էլ, որոնք տկար էին, հիվանդ, չոր խուրով ծածկում է, ու խորով այրում: Հայ որբերի այս բազմությունից կենդանի են մնում միայն Ռոդոսթյի Օնիկի ու Շապին Կարահիսարի Անան: Տե՛ս Ազատեան Լ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 87:

¹⁵³ Տե՛ր-Զորի դեպքերը պատերազմի ժամանակ. տե՛ս «Ազդակ», 24.04.2004, էջ 54:

հարցերում իրենց մեծ ներդրումն ունեն Հմիր Ֆեյսալն ու նրա կողմնակիցները, ովքեր փողերում համակարգում ու կազմակերպում էին հայ կանանց հավաքագրման աշխատանքները: 1918թ. Ֆեյսալը Հալեպի նահանգի ռազմական ոստիկան Ջաֆար Ալ-Ասքարիին կարգադրել էր հայերի ցուցումներով վերցնել բոլոր իսլամացածներին, նույնիսկ «նիքահով»՝ այսինքն պաշտոնական-կրոնական ամուսնությամբ արաբների հետ ամուսնացած և երեխաներ ունեցող կանանց: Ֆեյսալի առաջարկով որոշվել էր նման կանանց հանձնել «չեզոք փոստերին»:¹⁵⁴ Սիրիայում նշված շրջանում գործում էին հափուկ նշանակության «չեզոք փոստեր»՝ երեխաների ու կանանց համար: Երեխային հանձնում էին փվյալ շրջանի ֆրանսիացի կառավարչին: Եթե որևէ կասկած չէր լինում երեխայի քրիստոնյա ծագման հարցում, երեխան փեղավորվում էր որբանոցում, հակառակ պարագայում երեխան փարվում էր «չեզոք փոստ», ուր մնում էր առավելագույնը մեկ շաբաթ:¹⁵⁵

Նշենք, որ 1919թ. սեպտեմբերին Դամասկոսում իսլամ ընտանիքներից հավաքված կանայք ու երեխաները կազմում էին միայն 10 փոկոսը նույն տարածքում իսլամ ընտանիքներում պահվողների թվի համեմատությամբ:¹⁵⁶ Արաբներին շար հաճախ զայրացնում էր այն փաստը, երբ ազատագրված այս կանայք իրենց իսլամ ամուսնություններից ծնված երեխաներին ուզում էին իրենց հետ փանել:

1919թ. փետրվարին Հալեպում նման կանանց համար ապաստարան է ստեղծվում, որի նյութական ապահովվածությունը և ղեկավարությունը 1920թ. փետրվարից ստանձնում է ՀԲԸՄ-ը: Նմանօրինակ ապաստարան էր հիմնվել Դամասկոսում դեռևս 1919թ. հունվարին: Ապաստարանն ապահով վայր էր, ուր ընդունվող հայ կանայք վստահ էին, որ փեղի իսլամ ընտանիքները չէին կարող իրենց կրկին առնանգել: Բայց այստեղ խնդիրը երկկողմանի էր, կարելի է ասել նաև եռակողմ. կանանց դուրս բերումը իսլամական միջավայրից, կնոջ ցանկությունը հայությանը վերադառնալու և երրորդ ու ամենալուրջ խնդիրը՝ արդյոք համաձայն էր հայությունը նրան ընդունել: Եղել են բազմաթիվ օրինակներ, երբ հայ կանայք, չկարողանալով

¹⁵⁴ «Կիլիկիա», 27.06. 1919:

¹⁵⁵ Այս տան կառավարիչն ուներ հայ և թուրք օգնականներ: Եթե մեկ շաբաթվա ընթացքում երեխայի քրիստոնյա ինքնությունը չէր հաստատվում, նա հանձնվում էր իսլամ ընտանիքին: «Չեզոք փոստ» գործում էր նաև կանանց, հափկապես «նիքահով» ամուսնացածների համար: Որոշվել էր այդպիսիներին պահել «չեզոք փոստը» 15 օրից մինչև մեկ ամիս, որից հետո նրանք պետք է հստակ որոշեին՝ ցանկանում են վերադառնալ իրենց հայրենակիցների մոտ, թե՛ ոչ:

¹⁵⁶ Թաշճեան Վ., Վերակերպել ազգը ..., փեն «Երթ», հ. 2, էջ 168:

համակերպվել իրենց նոր կարգավիճակին և պայմաններին, որոշել են դուրս գալ ապաստարանից ու վերադառնալ իրենց իսկամասերի մոտ:

Շապու շապու հայեր անպարզություն էին համարում նման կանանց հավաքագրել և, հարց էր ծագում, կարիք կար, որ այդ կանայք վերադառնան կամ ինչ դեր կարող էին նրանք ունենալ հայ ազգի վերակերտման հարցում: Կարելի է ենթադրել, որ կար այն համոզմունքը, որ բռնի ամուսնություններն այդ կանանցից խլել էին ազգային ինքնության ամեն մի զգացում: Ահա այսպես նկատում ենք որոշ սկզբունքային հակասություններ՝ հայ որբերին ու կանանց վերադարձնելու խնդրում: Այն առանձնաշնորհ վերաբերմունքը, որ փածվում էր որբերին վերադարձնելու համար, կանանց պարագայում վերապահությամբ էր կարարվում: Նույն տրամաբանությամբ նրանք համոզված էին, որ այն, ինչ հնարավոր է կերպով որբերի ճանապարհով, անհնար է հասնել հայ կանանց պարագայում: Այսպիսի մտածելակերպ նկատում ենք Մ. Նաթանյանի մոտ, ով 1919թ. հունիսի թվակիր նամակում անդրադառնում է հայ կանանց հավաքագրման հարցին. «Աղջկանց մեծերը եւ կիները եթե կ'ուզեն գալ, խնդիր չկայ: Իսկ եթե չեն գար, խնդիր չկայ նորէն, աղէկ կ'ընեն տեղերնին կրկին մնալով: Անոնցմէ ալ օգուտ չկայ մեզ»:¹⁵⁷

Այս տեսակ կանանց նկատմամբ անհանդուրժող վերաբերմունք նկատում ենք նաև դանիացի միսիոներ Կ. Եփփինի գործունեության ընթացքում: Նա նման տեսակետ է արտահայտում Հալեպի առաջնորդ Ա. Սյուրմեյանին գրած նամակում. «Սպասայ ձեր նամակը Երանիկ կոչվող կնոջ մասին: Կը ցաւիմ Ձեզի յայտնելու, որ կտրականապէս կ'մերժեմ ընդունիլ իսլամ երեխաները... զուտ հայկական տեսանկիւն, չեմ կրնար ընդունիլ այս խառնածին երեխաները»:¹⁵⁸

Կարեն Եփփեն և նրա գաղափարակիցները մտավախություն ունեին, որ այդ երեխաների թուրք, արաբ և քուրդ հայրերն ինչ-որ մի ժամանակ կպահանջեին իրենց զավակներին:

Կա ևս մեկ դեպք, երբ «կիտուած երեսներով Նուրիցան» արաբ ամուսնու մոտից փախչում է իր հարազատների մոտ՝ Քեսաբ, բայց «ասոր կիտուածները, շարժումները ահագին մեկնաբանութեանց եւ քաշքշուկի տնդիք կու տային»: Հասարակության համար նա արդեն «կիտուած երեսներով կիւ էր, պետելիի աւելուցքը»:¹⁵⁹ Նրա նման շարքերը չեն կարողանում հեղ Վերադառնալ հայությանը:

¹⁵⁷ Թաշճեան Վ., Վերակերպել ազգը ..., տնս «Երթ», հ. 2, էջ 189:

¹⁵⁸ Նշվ. աշխ., էջ 190:

¹⁵⁹ Արեւեան Գ., Ցկեանս նահապակութիւն, Այնճար, 2005, էջ 174:

Հարկ ենք համարում նշել, որ չնայած սկզբնական դժվարություններին՝ հայ կանանց չհանձնելու, նրանց հայությանը վերադառնալու առաջարկի մերժմանը, շաբերն են անցել այդ ճանապարհով, կարողացել են ինքնահաստատվել ու շարունակել իրենց կյանքը հայության մեջ:

Այսպիսով, ամփոփելով նշենք, որ հայ փարագիրների մի զանգված, ապրելով արաբական միջավայրում, սովորում էր նրանց կենցաղին: Եղել են դեպքեր, երբ Սիրիայի կառավարության, հայկական, ֆրանսիական կողմերի պահանջներով հայերին հանձնելու հրաման է տրվել, հայերն իրենք չեն ուզել կրկին վերադառնալ, անգամ փախչել են: Մնալով անապարներում, ոմանք կրոնափոխ են լինում: Նրանք ժամանակի ընթացքում համակերպվում են իրենց ներկային ու միգրացիոն վերադարձի պարագայում ապագայի անորոշությունից դղոված մնում են՝ գնահատելով արդեն իրենց ունեցած ձեռքբերումը: Նման հայ կանայք բազմիցս նշել են. «Չենք կրնար ուրանալ, մենք հայուհիներս որ մեծաւ մասամբ վայելեցինք արաբներու վեհանձնութիւնը ևւ բարիքները...իրբ գործունեայ փանտիկիներ արժանացանք իրենց գնահատականին»:¹⁶⁰

Արաբների կողմից հայերին փրկելն ազգային տեսանկյունից մի քանի մեկնարկություն ունի: Բնականաբար, հայ ժողովրդի ինքնության պահպանման համար առավել ցանկալի փարբերակն այն էր, որ արաբները, փրկելով հայերին, որպես պարտադիր պայման նրանց հանձնեին, սակայն, որոշ դեպքեր ցույց են տալիս, որ նրանց միշտ չէ, որ վերադարձնել են, իսկ ցավալին այն է, որ հայերը իրենք չեն ցանկացել վերադառնալ: Այսպիսով, հայության այդ շերտը կորցրել է իր ազգային ինքնությունը՝ դադարելով պարկանել իր էթնիկ խմբին:

Արաբների կողմից որբահավաք կազմակերպելը, հայ երեխաներին օգնություն ցուցաբերելը մի քանի մակարդակներով էր իրականանում: Արաբները հաճախ օգնություն են ցուցաբերել հայ փարագիրներին՝ իրենց իսկ շահերից ելնելով: Որդեգրելով հայ երեխաներին ու կանանց՝ նոր աշխատող ձեռք էին ավելացնում, մյուս կողմից՝ կարող էին գումար վաստակել՝ հեղափոխելով նրանց վաճառելով: Սակայն առավել համապարփակ բնույթ է ունեցել հայ որբերի ու կանանց հավաքագրման աշխատանքներում արաբների բարյացակամ վերաբերմունքը: Արաբ բնակչությունը և Ֆեյսալի կառավարությունը հեղուկական քաղաքականություն են վարել, ինչն ապահովել է հնարավորինս շատ երեխաների ու կանանց վերադարձը հայկական միջավայր: Աշխատության շրջանակներում բերված արաբների օգնության բազմաթիվ փաստերն արժեվորում են արաբ ժողովրդի բարեկամական մոտեցումը հայերի նկատմամբ:

¹⁶⁰ Տեք-Ջոր, Աղկտեն վերապրողներ, էջ 146:

Այսպիսով, նշված ողջ ժամանակահատվածում արարների օգնությունը փիրապետող է եղել, իհարկե, գրանցվել են որոշակի վայրիվերումներ, որոնք պայմանավորված են եղել քաղաքական խնդիրներով: Մինչև 1918թ. փրոդ սովի մթնոլորտն արար ընդհանրապես ինտրավորություն չէր տալիս երկար ժամանակ հյուրընկալել գաղթականներին, բայց կար ավելի լուրջ պատճառ՝ իշխանությունների հալածանքը, փորձերը խոչընդոտելու ցանկացած մարդասիրական նախաձեռնություն: Այնուհետև՝ Ֆեյսալի իշխանության տարիներին կառավարության կողմից ընդունված որոշումներն ու հետևողականությունը պայմանավորում էին որբահավաք աշխատանքների հաջողությունները, իսկ Ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների տարիներին կարծես ամփոփվում ու ի մի էին բերվում այդ աշխատանքները, շեշտը դրվում էր երեխաների տեղավորման ու որբանոցներում նրանց կյանքի ապահովության խնդիրների վրա:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱՔՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՆԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ ԵՎ ՄԵՔՔԱՅԻ ՇԵՐԻՖ, ԷՄԻՐ ԱԼ-ՆՈՒՍԵՅՆ ԻԲՆ ԱԼԻԻ ՈՒՂԵՐՁՆԵՐԸ

2.1 ՄԵՔՔԱՅԻ ՇԵՐԻՖ, ԷՄԻՐ ԱԼ-ՆՈՒՍԵՅՆ ԻԲՆ ԱԼԻԻ ՈՒՂԵՐՁՆԵՐԸ. ԱՆԴՐԱԴԱՐՁ ՆԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻՆ

Սիրիայի արաբ ժողովրդի օգնությունն ակնհայտ էր ցեղասպանության առաջին փուլերից նեթ, երբ հայ փարագիրները հասնում են սիրիական անապատները, ուր «նրանց անխուսափելի մահն էր սպասում»¹⁶¹ ու «մարդկային ուրվականների նման քայլում էին Միջագետքի անապատներով»:¹⁶² Հայ փարագիրները կարճ ժամանակում կարողանում են արաբների բարյացակամ վերաբերմունքին արժանանալ, որին նպաստում էր երկու ժողովուրդների՝ թուրքական քաղաքականության գոհր լինելու գիտակցությունը: Այս գաղափարը հանդիպում ենք մի շարք արաբ պատմաբանների աշխատանքներում, համաձայն որի՝ հայերն ու արաբները թրքացման ու կոտորածների գոհ են եղել:¹⁶³

Այս գլխում փորձ է կատարվում քննարկել Մեքքայի հոգևոր առաջնորդ շերիֆ Նուսեյն իբն Ալիի դիրքորոշումը հայ փարագիրների նկատմամբ: Որպես իսլամական հասարակություն՝ արաբների համար որոշիչ էր իրենց հոգևոր և աշխարհիկ առաջնորդի կարծիքը: Իսկ այս պարագայում վերջինս անմիջական ազդեցություն ուներ Սիրիայի արաբ ժողովրդի վրա՝ հաշվի առնելով ժամանակի քաղաքական անկայուն իրավիճակն ու նրա որդու՝ Ֆեյսալի, փվյալ փարածաշրջանում ունեցած դերակատարությունը:

Նշված ժամանակահատվածում արաբ ժողովրդի բարեկամական վերաբերմունքն ավելի հաստատվում է դառնում և նրանց օգնությունն ավելի պաշտոնական բնույթ է ստանում Մեքքայի շերիֆ ու էմիր Նուսեյն իբն

¹⁶¹ Саид А., Восстание арабов в XX веке, Москва, 1964, стр. 79.

¹⁶² محمد رفعت الامام، القضية الارمنية في الدولة العثمانية 1878-1923، القاهرة، 2002، ص 66.

Մուհամմադ Ռիֆաթ Ալ-Իմամ, Հայկական հարցը Օսմանյան կայսրությունում 1878-1923թթ., Կահիրե, 2002, էջ 66:

¹⁶³ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الارمني، ص 245.

Սալեհ Զահիր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու..., էջ 245:

نعيم اليافى، مجازر الارمن وموقف الراي العام العربي منه، ص 76.

Նայիմ Ալ- Յաֆի, Հայերի ցեղասպանությունն ու..., էջ 76:

Ալիի 1916թ. հունիսի 26-ի և 1917թ. մարտի ուղերձներից հետո:¹⁶⁴ Բագի այս երկու ուղերձներից Շերիֆը 1918թ. ապրիլին /հիջրայով՝ Ռաջաբ 18. 1336թ./ հաբուկ ուղերձ-հրովարարակ¹⁶⁵ է գրել էմիր Ֆեյսալին և Արդ Ալ-Ազիզ Ալ-Ջարբային, ուր պատգամել է օգնել ու աջակցել հայերին: Նապկապես վերջին ուղերձ-պատգամը հայ փարագիրների համար բացառիկ կարևորություն ունեցող փաստաթուղթ է, քանի որ այն իր ժամանակի համար օրենքի ուժ է ունեցել և հայ փարագիրների փրկության գործում մեծ դեր է կատարել:

Նշված ժամանակահատվածն ավելի հստակ պատկերացնելու համար հարկ է անդրադառնալ երիտթուրքական քաղաքական վարքաբանությանը, որն իր ծրագրերի իրականացման համար չէր խոչընդոտ նաև կրոնական գործունի շահարկումից, չնայած արաբները միշտ իսլամն իրենց մենաշնորհն են համարել՝ հիմնվելով այն փաստի վրա, որ Մուհամմադին Ղուրանն արաբերենով է գրվել՝ որպես Ալլահի հավերժական ու անփոփոխ խոսք: Նարկ է նշել նաև այն փաստը, որ գրեթե բոլոր արաբ պապմաքաններն իրենց աշխատություններում հստակ փանում են գաղափարական այն գիծը, թե իսլամն ու թուրանականությունն անհամարելի են: Արաբ մտավորականությունը համոզված էր, որ իսլամը մի ուղղություն է, իսկ թուրանականությունը՝ մեկ այլ, որն ամենևին կապ չունի իսլամի հետ:¹⁶⁶

Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնը «Ջարդերը Նայաստանում»¹⁶⁷ գրքի վերջաբանում գրում է. «Ես հաստատում եմ, որ հայերի հետ կատարվածը միայն «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության պատճառով է եղել: Նրանք այդպես են վարվել հայերի հետ՝ ելնելով իրենց ազգային ֆանատիզմից ու նրանց նկատմամբ արելությունից: Իսլամը չի արդարացնում նրանց գործողությունները»:¹⁶⁸ Նեղինակը կոչ է անում բոլոր մուսուլմաններին չընդունել երիտթուրքական կառավարությանը, այլապես նրանք էլ մաս-

¹⁶⁴ المصادر العربية حول جريمة ابادة الارمن، بيروت، 1988، ص 26-11.

Արաբական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ. Բևրյութ, 1988, էջ 11-26:

¹⁶⁵ مروان المدوار، الارمن عبر التاريخ، بيروت، 1982، ص 657.

Մարուան Ալ-Մուդաուր, նշվ. աշխ., էջ 657:

¹⁶⁶ نعيم اليافي، خليل الموسى، نضال العرب و، ص 67-68.

Նայիմ ալ Յաֆի, Խալիլ ալ Մուսա, Արաբների ու հայերի պայքարն ..., էջ 67-68:

¹⁶⁷ فائز الغصين، المذابح في أرمينيا، حلب، 1991.

Գիրքն առաջին անգամ լույս է տեսել 1917թ. Կահիրեում: Գիրքը թարգմանվել և տպագրվել է ֆրանսերեն, անգլերեն /Նյու-Յորք, 1918թ./, գերմաներեն /Յյուրիխ, 1918թ./ և հայերեն /Նոր Զուղա, 1920/:

¹⁶⁸ فائز الغصين، المذابح في أرمينيا، ص 58.

Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, Ջարդերը Նայաստանում, էջ 58:

նակիցը կդառնան այդ ոճրագործությանը, որի հավասարը չկա պարմության մեջ: Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնը իր հուշերն ավարտում է հետևյալ մարզով. «Մի կառավարություն, որը գործում է նման ձևով, չի կարող իսլամական համարվել, ոչ էլ իրավունք ունի դրան հավակնելու»:¹⁶⁹ Նրա կարծիքով երիտթուրքական կառավարության ոճրագործությունները չեն կարող համարվել ոչ կրոնական ֆանատիզմի, ոչ էլ իսլամական արմատականության դրսևորման ձև:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ երիտթուրքական կուսակցության վերնախավի գերակշիռ հաղվածն ամենևին կրոնականացված չէր: Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Ն. Մորգենթաուն Թալեաթի հետ իր անձնական շփումների հիման վրա հավաստիացնում է. «Թալեաթի համար լրիվ միևնույն էր իսլամը, քանի որ կուսակցության առաջնորդների մեծամասնությունը ծաղրում էր բոլոր կրոնները»:¹⁷⁰ Այսինքն՝ երիտթուրքերը վկայակոչում և օգտագործում էին իսլամը, եթե դա համապատասխանում էր իրենց շահերին: Իրականում, աթեիստ լինելով հանդերձ, երիտթուրքերն «ընտրեցին երկրի կառավարման ինստիտուցիոն իսլամի տարբերակը, և նրանց նման մոլորեցումը բացատրվում է նրանով, որ այս կերպ կարող էին իսլամը՝ որպես գործիք օգտագործել»:¹⁷¹

Երիտթուրքերի կարարած գործողությունների ու իսլամի սկզբունքների հակասությանն անդրադառնում էին ժամանակի քաղաքական գործիչներ, պարմարաններ, հրապարակումներ էին արվում մամուլում: «Օսմանյան կայսրությունը դուրս էր եկել անգամ թեոկրատիայի սահմաններից: Նրա քաղաքականությունը հավասարապես ուղղված էր հավատացյալների ու անհավատների դեմ: Նրանք իշխում էին արելությանը, թշնամանքով ու դրանք ամբողջությամբ ճաշակեցին քրիստոնյաները, հայկապետ, հայ ժողովուրդը»:¹⁷²

«Ալ-Մուսթաբա» թերթի 1916թ. մարտ 17-ի համարում կարդում ենք. «Թուրքերը կեղծիքով ուզում են իսլամի մաս կազմել, իսլամը մեղավոր չէ նրանց գործերի համար. նրանք ուզում են իսլամն անպարզել նման ոճիրներով»:¹⁷³

¹⁶⁹ فائز الغصين، المذابح في أرمينيا، ص 62.

Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, Զարդերը Հայաստանում, էջ 62:

¹⁷⁰ Dadrian V., նշվ. աշխ., էջ 5:

¹⁷¹ Նույն տեղում:

¹⁷² حنا سعيد الحاج، العلاقات الاسلامية الارمنية منذ الفتح العربي حتى اليوم، بيروت، 1997، ص 224.

Հաննա Սաիդ Ալ-Հաջ, Հայ-իսլամական հարաբերություններն արաբական նվաճումներից մինչև մեր օրերը, Բեյրութ, 1996, էջ 224:

¹⁷³ أريسيان نورا، أصد أ الإبادة الارمنية في الصحافة السورية 1877-1930، بيروت، 2004، ص 288.

Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները..., էջ 288:

1914թ. նոյեմբերին Օսմանյան կայսրության սուլթան¹⁷⁴ Մեհմեդ V-ը սրբազան պատերազմի՝ ջիհադի¹⁷⁵ որոշում է կայացրել «անհավաքների ու հավաքի թշնամիների դեմ», իսկ Շեյխ Ուլ-Իսլամ¹⁷⁶ Հայրի Լֆենդիին հիևզ ֆեթվայով¹⁷⁷ հաստատել է Անտանտի պետությունների դեմ հայտարարված սրբազան պատերազմը:¹⁷⁸ Զիհադի կոչն այս Լ. «Ամեն մահմեդական աշխարհի որ մասի մէջն ալ բնակվի, թող հանդիսավոր երդում րնէ, որ զինք շրջապատող քրիստոնյաներեն պիտի սպանէ առնվազն երեք կամ չորս հար, քանզի անոնք Ալլահի թշնամիներն են: Թող ձեզմէ ամեն մէկը գիտնա, որ իր վարձքը պիտի կրկնապատկուի Աստուծոյ կողմէն»:¹⁷⁹ Մեհմեդ V-ի հրովարդական ուղղակի կոչ էր անում պայքարելու «սարկացված իսլամի ազատագրման համար և պաշտպանել վրանգի ենթարկված Օսմանյան կայսրությանը»:¹⁸⁰

Երիտթուրքական կառավարության կողմից կրոնական մոլեռանդությունը օգտագործվում էր «ընդդէմ քրիստոնյա հպարակների, և առաջին հերթին՝ րնդդէմ հայերի»:¹⁸¹ Երիտթուրքական կառավարությունը շահարկում էր կրոնի գործոնը, ընդ որում՝ պետական մակարդակով: Կայսրու-

¹⁷⁴ Սուլթան՝ Օսմանյան կայսրության բարձրագույն քաղաքական առաջնորդ, միաժամանակ կրել է խալիֆի տիտղոսը՝ հանդիսանալով նաև կայսրության գերագույն հոգևոր առաջնորդը:

¹⁷⁵ Զիհադ արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է ջանք, նռնող գործադրել: Սկզբնական շրջանում ջիհադ հասկացությունն ունեցել է միայն իսլամի համար պայքարելու և տարածելու իմաստ: Իսլամում գոյություն ունի փոքր ջիհադ, որ ենթադրում է ջանք գործադրել անհավաքների դժարիտ հավաքին՝ իսլամին բերելուն: Փոքր ջիհադը ճանապարհ է հարթում մեծ ջիհադին հասնելու ճանապարհին: Վերջինս բարոյական ջանքն է և ենթադրում է յուրաքանչյուր մուսուլմանի ներքին հոգևոր պայքարը՝ ինքնամաքրվելու և Ալլահին ավելի մոտ լինելու համար:

¹⁷⁶ Շեյխ Ուլ-Իսլամ՝ երկրի բարձրագույն հոգևոր առաջնորդ: 16-դ դարի առաջին կեսերից Շեյխ Ուլ-Իսլամը ոչ միայն հոգևոր առաջնորդն էր, այլ պետության երկրորդ կարևոր դեմքը, ով ֆեթվաների միջոցով մեկնաբանում էր Սուլթանի քաղաքական ու սոցիալական որոշումները:

¹⁷⁷ Ֆեթվա արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է՝ բացատրություն: Մուսուլմանական կրոնա-իրավական համակարգում նշանակում է հոգևոր բարձրագույն անձի՝ Շեյխ Ուլ-Իսլամի վճիռ, որը գալիս է մեկնաբանելու կամ գործնական կիրառության մեջ դնելու Շարիաթի որևէ գրվածք: Օսմանյան կայսրությունում Սուլթան-խալիֆի բոլոր կարևոր որոշումները պետք է հաստատվեին Շեյխ Ուլ-Իսլամի կողմից: 1909թ. Շեյխ Ուլ-Իսլամը ֆեթվա էր հրապարակել 1909թ. Ադանայի կոտորածներն օրինական ճանաչելու մասին:

¹⁷⁸ Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երևան, 2011, էջ 649:

¹⁷⁹ Զարեան, Միացեալ անկախ Թուրանիա, Պոսթթըն, 1926, էջ 135-136:

¹⁸⁰ Hovhannissyan N., The Armenian Genocide, Yervan, 2009, p. 446.

¹⁸¹ فواد حسن حافظ، تاريخ الشعب الارمني منذ البداية حتى اليوم، القاهرة، 1986، ص 301.

Ֆուադ Հասան Հաֆեզ, նշվ. աշխ., էջ 301:

թյան ռազմական նախարար Էնվերի՝ 1914թ. հոկտեմբերի 9-ի հեռագրի բնագրում նշվում է. «Մաքրել երկիրը անբաղձալիներէն, անհաւաստներու արիւնը անարժէք է, արկէ աւելի բարի գործ չկայ»:¹⁸²

Իսլամական այն գաղափարը, որ մուսուլմանները հայերին սպանելով կարարում էին իրենց կրոնական պարտքը գուցե և որոշումներ ընդունողների մակարդակում շարժառիթ չէր, բայց կարևոր գործոն էր 1915թ. ցեղասպանության իրագործողների համար:¹⁸³

Երիտթուրքական կառավարությունն այդ հարցում համագործակցում էր նաև կրոնական բարձրագույն իշխանությունների հետ: 1915թ. Հայրի էֆենդիին փոխարինած Նոր Շեյխ ուլ-Իսլամը՝ Նոր ֆեթվա է հրապարակել աշխարհի բոլոր մուսուլմանների համար, որով իրավական հիմք էր ստեղծվում Օսմանյան կայսրությունում ու Արևմտյան Հայաստանում հայերի կոտորածների հարցում: Դրանում նշված էր. «հաշվի չեն առնվելու ծերունիները, երեխաները, կանայք, հաշմանդամներն ու փրկարները. բոլորը սպանվելու կամ ոչնչացվելու են»: Նման դեպքերում ֆեթվայի ընդհանուր բանաձևն է. «Թույլատրվում է սպանել անհավատներին ու փրկել նրանց ունեցվածքին»:¹⁸⁴

Հարկ է նշել, որ իսլամական սկզբունքների համաձայն Դար ուլ- Իսլամի տարածքների նկատմամբ ցանկացած ոտնձգություն կամ հարձակում թույլ է տալիս մուսուլմաններին ջիհադ հայտարարել հարձակվողների դեմ:¹⁸⁵

Երիտթուրքական կառավարությունը կարողանում է ճիշտ պահին ու ճիշտ ձևով շահարկել իսլամի գործոնը՝ հասարակության լայն զանգվածներին ուղղորդելով իր ցանկացած ուղղությամբ. որի հետևանքով էլ իրականանում է Հայոց ցեղասպանությունը: Պրոֆեսոր Լեոնարդ Գլիկի կարծիքով անկախ թուրքերի կրոնական համոզմունքներից, թուրք ռճագործներն իսլամը դիտարկում էին իրենց հավաքական ինքնության բաղկացուցիչ տարր, միաժամանակ քրիստոնեությունը հավասարաչափ կարևոր տարր էր նրանց գոհերի ինքնության մեջ: Հայկական հարցն ուներ կրոնական և էթնիկ հենք:¹⁸⁶

¹⁸² Ղազարյան Հ., Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուք, 1968, էջ 27:

¹⁸³ Akçam T., նշվ. աշխ., էջ 34-35:

¹⁸⁴ Гуайта Дж., Шейх Файез эль-Гусейн о геноциде армян, Ислам непричастен к их деяниям, Москва, ФАМ, 2007, с. 53.

¹⁸⁵ Lüdke T. Jihad made in Germany, Ottoman ang German Propaganda and Intelligence Operations in the First Word War, Münster, 2005, p. 33.

¹⁸⁶ Glick L. B., Religion and Genocide, The Widening Circle of Genocide. Genocide: A Critical Bibliographic Review, vol. 3, Edited by Israel W. Charney, Transaction Publishers, USA, 1994, p. 54.

Փաստորեն, ջիհադի հիմնական նպատակը Ռուսական կայսրությունում բնակվող մուսուլմանների շրջանում հակառուսական հուզումների հրահրումն էր, որը պետք է հեշտացներ թուրքական բանակի առաջխաղացումը կովկասյան ռազմաճակատում, սակայն հռչակված ջիհադը հմտորեն օգտագործվում է նաև Հայոց ցեղասպանության իրականացման ընթացքում:

Ջիհադի հայտարարումն անմիջական կապ ուներ արարների հետ՝ որպես մուսուլմանների: Երիտթուրքերի ղեկավարությունը հստակ գիտակցում էր, որ ջիհադը կարող է հաջողության հասնել, եթե դրան միանան նաև արարները: Երիտթուրքական կառավարությունը հաշվարկներ ուներ նաև այս ուղղությամբ. կրոնական փեսանկյունից դրդել արարներին սիրիական անապատներում վերջնական լուծում փայ հայկական հարցին: Բայց այսպեղ նրանց հաշվարկները լիովին չեն իրականանում. բանի որ արաբական կողմը՝ Նուսեյն իբն Ալիի գլխավորությամբ այլ քաղաքական ծրագրեր ուներ:

Նարկ է նշել, որ դեռևս 1914թ. նոյեմբերից Նուսեյնը մի քանի անգամ մերժել էր թուրքական կառավարության՝ ջիհադ հայտարարելու պահանջները, հակառակ Օսմանյան կայսրության Շեյխ Ուլ-Իսլամի՝ ջիհադի վերաբերյալ փոխած համաձայնության: Դրանից հետո թուրքական կառավարությունը մզկիթների և մամուլի միջոցով հայտարարել էր, թե իբր Նուսեյնն օրհնել է ջիհադը:¹⁸⁷ Նուսեյնի՝ շերիֆի պատվավոր փոխդուր,¹⁸⁸ նրան ուղղված ջիհադ հայտարարելու պահանջը վկայում են նրա հոգևոր և քաղաքական հեղինակության մասին:

Նշված ժամանակահատվածում բարդ էր Սիրիայի և, ընդհանրապես, Օսմանյան կայսրության փոխապետության փակ գոյակող արարների իրավիճակը: Սկսված Առաջին համաշխարհային պատերազմը, ջիհադի հայտարարումը, Սիրիայում Զեմալ փաշայի վարած քաղաքականությունն աստիճանաբար ժողովրդի մոտ ընդլվզելու փրամադրություն էին առաջացնում: Վերջինիս համար արաբ գործիչ Ասադ Մուֆլահ

¹⁸⁷ Лазарев М. С., Крушение турецкого господства на Арабском востоке 1914-1918. Москва, 1960, с. 96-97.

¹⁸⁸ Նուսեյնը կրում էր շերիֆ փոխդուր, քանի որ Հաշիմյան ցեղից էր սերում ու համարվում էր Մուհամմադ մարգարեի անմիջական ժառանգներից: Երիտթուրքական կառավարությունը, նպատակ ունենալով նրան օգտագործել իր ծրագրերի իրականացման համար, 1908թ. Նուսեյնին նշանակել է 'Տիջազի' մուսուլմանների համար կարևոր այդ նահանգի կառավարիչ՝ էմիր: Նախքան այդ արաբական աշխարհում հոգևոր հարգանք վայելող առաջնորդը, Մուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հրամանով, իր չորս որդիների հետ միասին, սրիպված էր բնակվել Կ.Պոլսում:

Դադիրը¹⁸⁹ բերում է երկու պատճառ՝ կրոնական և ազգային:¹⁹⁰

Արաբների ապստամբության զաղափարի ամրապնդմանը նպաստում է Ջեմալ փաշայի վարած քաղաքականությունը: Դեպքերի ականատես և մասնակից Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն իր «Բռնություններ Սիրիայում, Իրաքում և Հիջազում» գրքի «Սիրիացիների կախաղանները և նրանց ոչնչացումը» գլխում գրում է. «թուրքական կառավարության որոշումը՝ ժխտել ցանկացած ազգային զգացմունք, ոչ թուրք ժողովուրդների մեջ տարբեր ձևերով է իր դրսևորումները ստանում: Հայերին ֆիզիկական ոչնչացմամբ, արաբների պարագայում նրանք ոճի բազմազանությունը հիմք ընդունեցին»:¹⁹¹ Թուրքական կառավարությունն արաբ զինվորներին հնարավորինս հեռու տեղեր էր գորակոչում, ժողովրդին սովի էր մատնում, հայտնի ու անվանի ընտանիքներին Անատոլիայի խորքերն էր ուղարկում: Սովի մատնելով Սիրիայի և Լիբանանի բնակչությանը, Ջեմալ փաշան հայտարարել է մամուլում. «Չկա սով Սիրիայում», իսկ Կ. Պոլիս կատարած իր վերջին այցի ժամանակ հայտարարել է. «ով բողոքի, թե Սիրիայում ուրեղիքի պակաս կա, նա ստախոս է, և քանի դեռ իրենց որդիներին չեն ուրում, ուրեմն լավ կացության մեջ են»:¹⁹²

Իսկ ավելի դաժան է նա վարվում արաբ ազգային-ազատագրական գործիչների հեղձ վերջիններիս 1916թ. մայիսին Դամասկոսի և Բեյրութի հրապարակներում կախաղան բարձրացնելով:¹⁹³ «Ջեմալ փաշան... կախաղան բարձրացուց քանի մը տասնյակ հայրենաստերներու: Արիկա կարծես ազդանշան եղալ Հիւսէյնի կողմէ ծրագրուած ապստամբութեան»:¹⁹⁴

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Հուսեյնը, ակնկալելով Մեծ Բրիտանիայի ռազմական օգնությունը, նամակագրական կապ է հաստատում Կահիրեում Բրիտանական գլխավոր հանձնակատար և Եգիպտոսի փաստացի կառավարիչ Բիթչինների, իսկ 1915թ. նրան

¹⁸⁹ Ասադ Մուֆլահ Դադիրը եղել է օսմանյան տիրապետության դեմ ուղղված արաբական ազատագրական շարժման ակտիվ մասնակից: Նրա «Արաբների ապստամբությունը» ուսումնասիրությունն առաջին անգամ լույս է տեսել Եգիպտոսում, 1916թ.: Այս աշխատության մեջ մեծ տեղ է հատկացված նաև Հայկական հարցին:

¹⁹⁰ اسعد مقلح داغر، ثورة العرب، حلب، 1989، ص 188-189.

Ասադ Մուֆլահ Դադիր, Արաբների հեղափոխությունը, Հայեպ, 1989, էջ 188-189:

¹⁹¹ فائز الغصين، المظالم في سوريا والعراق والحجاز، العقبة، 1918، ص 41.

Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, Բռնություններ Սիրիայում, Իրաքում և Հիջազում, 1918, էջ 41:

¹⁹² Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյն, Բռնություններ Սիրիայում, Իրաքում և ..., էջ 81:

¹⁹³ Նշվ. աշխ., էջ 50-51:

¹⁹⁴ Աղայաշեան Յովհաննես, Արաբական ազգային ազատագրական զարթոնքը, Պեյ-րուք, 1959, էջ 25:

փոխարինած Մակ-Մահունի հեպ:¹⁹⁵ Մինչդեռ Բրիտանիան, Նուսեյնի հեպ բանակցելուց բացի, գրեթե միաժամանակ բանակցում էր Բեյրութում ֆրանսիական գլխավոր հյուպատոս Ժորժ Պիկոյի հեպ /1915թ. նոյեմբերից մինչև 1916թ. փետրվար/՝ նախապատրաստելով Անտանտի երկրների միջև արաբական երկրների բաժանման ծրագիրը:

Տեղյակ չլինելով Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի¹⁹⁶ մասին, որը բացահայտ հակասում էր արաբներին տրված Անգլիայի խոստումներին, անգամ վերջիններիս կողմից չստանալով որևէ փաստաթուղթ՝ Նուսեյնը 1916թ. հունիսի 5-ին գինված ապստամբության կոչ է անում՝ հայտարարելով. «Ապստամբության նպատակը ոչ թե մի տիրապետության փոխարինումն է մյուսով, այլ արաբական երկրների ազատագրումը, արաբ կառավարության ստեղծումը, որը կվերականգնի մեր նախնիների փառքը»:¹⁹⁷

Այդ օրը Նուսեյնի որդիներ Ալին ու Ֆեյսալը Մեդինայի մոտ Նուսեյնի անունից հռչակում են արաբների անկախությունը: Ապստամբները ստեղծում են երեք բանակ՝ Ֆեյսալի, Աբդալլահի ու Ալիի գլխավորությամբ, և համագործակցելով անգլիական զորքի հեպ, ստիպում թուրքերին 1916թ. երկրորդ կեսից բոլոր ճակատներում անցնել պաշտպանության: 1916թ. հունիսի 27-ին պաշտոնապես արաբական տարածքներն անկախ են հռչակվում: «Բարեգութ ու գթասիրտ Աստծո անունով հայտարարում ենք, որ նա է մեզ առիթ շնորհել ապստամբելու, իր իշխանությամբ ու հզորությամբ օգնել անկախություն ձեռք բերել և նրա ջանքերը պսակվեցին կապարյալ հաղթանակով»:¹⁹⁸

¹⁹⁵ Վերջինս Լոնդոնից ստացված հանձնարարականի վրա հրապարակայնորեն հաստատում է, որ Մեծ Բրիտանիան պատրաստ է ճանաչել Արաբական թերակղզին որպես անկախ պետություն՝ Մեքքայի և Մեդինայի վրա տարածվող ինքնիշխանությամբ: Նուսեյն թագավորը համաձայնում է արաբական երկրների անկախության ձեռք բերման ու արաբական խալիֆայության վերստեղծման պայմանով համագործակցել անգլիացիների հեպ Օսմանյան կայսրության դեմ նրանց մղած պայքարում:

¹⁹⁶ Սայքս-Պիկոյի պայմանագրի /մայիս, 1916թ./ համաձայն արաբական երկրները բաժանվում էին մի քանի գոտիների: «Ա» գոտին, որի մեջ մտնում էր Արևելյան Սիրիան և Նյուսիսային Իրաքը, համարվում էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտի: Այստեղ, ինչպես նաև «Բ» գոտում Անգլիան և Ֆրանսիան պատրաստ էին ճանաչել և պաշտպանել արաբական «անկախ» պետությունը կամ պետությունների կոնֆեդերացիան, որը չէր կարող դուրս գալ նրանց ազդեցության ոլորտից: «Կապույտ գոտու» մեջ մտնում էր Արևմտյան Սիրիան, Լիբանանը, Մարդինը, Ուրֆան, Բերսեօկը, Դիրաբեքիլը և Հաբարին, որն անցնում էր Ֆրանսիայի լիիրավ տիրապետության տակ: Մանրամասն տե՛ս Ղովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում, /1917-1946/, Երևան, 1975, էջ 24:

¹⁹⁷ Саид А., укз. соч., с. 61.

¹⁹⁸ المصادر العربية حول جريمة ابادة الارمن، ص 21

Արաբական աղբյուրները..., էջ 21:

Հուսեյն իբն Ալին՝ իր առաջին՝ 1916թ. հունիսի 27-ի ուղերձում, հիմնավորել է իսլամի և երիտթուրքերի գործողությունների հակասությունների փոխակերպ՝ բազմիցս հիշատակելով. «Նրանց կառավարությանը մթությունն է պատել», «ոչնչացնելով անմեղ ժողովրդին՝ նրանք չեն վախենում պարտից» կամ «նման վարչակարգն իսլամական հասարակության մեջ չի ունեցել իր նախադեպը»:¹⁹⁹ Ուղերձներում շեշտը դրվում էր իսլամական գործոնի վրա: Նշվում էր, որ թուրքերը լրիվ շեղվել են ճշմարիտ իսլամից, հեթանաբար, նրանց գործողությունները չեն համապատասխանում իսլամի սկզբունքներին: Իսկ երբ բրիտանացիների աջակցությամբ արաբները սկսում են ապստամբությունը, պարզ է դառնում, որ «պանիսլամական դոկտրինն այլևս արժեք չունի»:²⁰⁰

Խոսելով թուրքական կառավարության քաղաքականության մասին, Հուսեյն իբն Ալին անդրադառնում է Միջագետքի անապատներ հասած անօգնական հայ ժողովրդին. «Նրանք իրականացրեցին հայ փղամարդկանց, կանանց, երեխաների ոչնչացումը՝ կենդանի թողելով նրանց մեկ փասնեթորդ մասը: Աստուծո Մարգարեն ասում է. «Ով ցավ պատճառի մոսուլմանների հովանավորության փակ գրկով դիմմիներին,²⁰¹ ես նրա թշնամին կդառնամ»:²⁰² «...Ահեղ Դավաճանի օրը նրանք պատասխան կտան մոսուլմանների ու դիմմիների սպանությունների համար՝ առանց կողմնակի դատի ու դատավորների»:²⁰³

Հուսեյնը, հայերի հեղափոխական դրախտ նախադեպ ընդունելով, զգուշացնում էր արաբներին՝ խուսափել նույն ճակատագրից. «Նրանց արելությունը մեզ է հասել»:²⁰⁴ Որպես կովան բերվում էր 1915թ. մայիսի 6-ին արաբ ազ-

¹⁹⁹ المصادر العربية حول جريمة ابادة الارمن، ص 12-13

Արաբական աղբյուրները..... էջ 12-13:

²⁰⁰ Melson R., նշվ. աշխ., էջ 164:

²⁰¹ Այն ալ-գիմամ՝ թարգմանաբար նշանակում է հովանավորային: Դրանք այն այլադավաններն էին, ովքեր ընդունել էին մոսուլմանների իշխանությունը և ջիզյե/զիխա-հարկ/ վճարել, վերջինիս դիմաց ստանալով մոսուլմանների հովանավորությունը՝ թշնամիներից պաշտպանվելու, անձի և գույքի անձեռնմխելիության հարցերում: Զիմմիների վերաբերյալ Մուհամմադ մարգարեն ասել է. «Ով նրանցից թեկուզ մի պարան վերցնի, ես նրա հակառակորդը կլինեմ Դավաճանի օրը»: Զիմմի համարվող համայնքներին թույլատրվում էր կարգավորել իրենց սոցիալական և կրոնական կյանքը, սակայն բրեական խնդիրներում պարտավոր էին ենթարկվել իսլամական կանոններին: Օսմանյան կայսրությունում մոսուլման և ոչ մոսուլման ժողովուրդների հարաբերությունների մասին մանրամասն փնն նաև Akçam T., A Shameful Act, p. 7-8.

²⁰² المصادر العربية حول جريمة ابادة الارمن، ص 14

Արաբական աղբյուրները..... էջ 14:

²⁰³ Նշվ. աշխ., էջ 13:

²⁰⁴ Նշվ. աշխ., էջ 18:

գային գործիչներին մահապարժի ենթարկելու փաստը: «Անխիղճ մարդիկ չէին կարող թույլ տալ կործանել այսքան կյանք մի հարվածով, եթե անգամ նրանք գազաններ լինեին»:²⁰⁵ Նշանավոր ցեղասպանագետ Ռ. Մելսոնի կարծիքով արաբների անջատումը հարվածում էր Օսմանյան կայսրության հեղինակությանն ու հզորությունը, մինչդեռ «Հայաստանի անջատումը Թուրքիայի համար կործանում /մահ/ էր նշանակում»:²⁰⁶

Բացի Քուսեյնի վերոնշյալ ուղերձներից, որպեղ անդրադարձ է կատարվել հայ տարագիրներին, առավել կարևոր է 1918թ. ապրիլի Քուսեյն իբն Ալիի պատգամը, որը սիրիական անապատներում հայ տարագիրների վերապրելու կարևոր գրավական է համարվում: Այս փաստաթուղթն արդեն պաշտոնական հիմքի վրա է դնում արաբ ժողովրդի օգնությունը: Նա կոչ է անում մուսուլման աշխարհին բարյացակամ ու հոգալար լինել հայ ազգի նկատմամբ, հաստատականորեն պահանջում է արաբական տեղական իշխանավորներից իրենց նահանգներում հայտնված հայ տարագիրներին պաշտպանել, հովանավորել և ամեն տեսակ մարդկային օգնություն ցույց տալ: Մեքքայի առաջնորդն իր ուղերձում Էմիր Ֆեյսալին ու Ալ-Ջազահիրին հստակ պատգամել է. «Խնդրում ենք Ձեզ՝ պաշտպանել և հոգ տանել ձեր տարածքների սահմաններում և ցեղերի մեջ ապրող Հակոբիկյան»²⁰⁷ հայ համայնքի յուրաքանչյուր անդամի. օգնել նրանց իրենց բոլոր գործերում և պաշտպանել նրանց այնպես, ինչպես կանեք ինքներդ ձեզ, ձեր ունեցվածքի ու երեխաների համար, տալ նրանց այն ամենը, ինչի կարիքը նրանք կունենան, անկախ նրանից, թե նրանք կմնան նույն տեղում, թե կգնան տեղից տեղ, քանի որ նրանք մուսուլմանների պաշտպանության տակ են գտնվում, զիմմի են համարվում»:²⁰⁸ Սա ամենակարևորն է, որ խնդրում են անել և հուսով են, որ կանեք՝ նկատի ունենալով Ձեր վեհանձնությունն ու հաստատականությունը»:²⁰⁹

Շերիֆի այս ուղերձն առաջին հերթին հայ տարագիրներին պաշտպանելու և օգնություն ցուցաբերելու կոչ էր, իսկ մյուս կողմից իր մեջ ուներ

²⁰⁵ المصادر العربية حول جريمة ابياد الارمن، ص 15-16.

Արաբական աղբյուրները..... էջ 15-16:

²⁰⁶ Melson R., նշվ. աշխ., էջ 11:

²⁰⁷ Հակոբիկյան անվանաձևը, հավանաբար, գալիս է Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբ վանքի արաբերեն Տեր Յակոբ անվանումից:

²⁰⁸ Հարկ է նշել, որ հայերը, Ալի ազ-զիմմա լինելուց բացի, համարվում էին նաև Ալի ալ-քիթաբ՝ այսինքն՝ Սուրբ Գիրք ունեցող ժողովուրդ, որի մեջ մտնում էին քրիստոնյաներն ու հրեաները: Այս երկու պարագայում էլ հայերը մուսուլման ժողովուրդների կողմից խլամի սկզբունքներից ելնելով հովանավորյալ ժողովուրդ էին համարվում:

²⁰⁹ نعيم الياقي، مجازر الارمن وموقف الراي العام العربي منها، ص 68.

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Հայերի կոտորածները...., էջ 68:

ներքին կոչ՝ Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարի դուրս գալու, քանի որ նրանք, ըստ Շերիֆի, իսլամի անվան փակ ոճրագործություններ էին կատարում: Չնայած Հիջազի կառավարիչը նշել էր, որ ինքը թուրքերի դեմ պատերազմ է հայտարարել «ոչ միայն արաբներուն, այլև նաև Հայ ազգին համար ալ», ²¹⁰ բայց մի փաստ անհերքելի է, որ արաբների կողմից հայերին պաշտպանելու պարճառներից մեկն այն էր, որ արաբները, ի դեմս հայերի, դաշնակից էին տեսնում ընդհանուր թշնամու՝ թուրքական բռնապետության դեմ մղվող պայքարում:

Այնուամենայնիվ, այս փաստը որևէ կերպ չի խանգարում ըստ արժանվույն գնահատել Շերիֆ Նուսեյնի հայանպասք գործը: Նա չի զլանում մարդասիրական մոտեցում ցուցաբերել հայ ազգի փարագիր զավակներին, երբեք չի անպետում նրանց ազգային արժանիքները, քանի որ նրա մոտ «մարդկային գործոնը բարձր էր կանգնած ցանկացած ազդեցությունից»:²¹¹

Նման բարդ իրավիճակում ինչ դիրքորոշում պետք է ունենային հայերը: Այդ ժամանակ հայ փարագիրների սոցիալական ծանր վիճակին գումարվում էին նաև քաղաքական բարդությունները: Այսպեղ իրար էին բախվում արաբների, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի շահերը, քանի որ յուրաքանչյուրը ցանկանում էր իր դիրքերն ամրապնդել փարաձաշրջանում: Ֆրանսիան ու Բրիտանիան մրցում էին Սիրիայում իրենց դիրքի ամրապնդման համար, Թուրքիան պատերազմում նահանջում էր, Նուսեյնը, հիմնվելով Բրիտանիայի փված խոսքումների վրա, ազապագրական պայքարի կոչ էր անում, մինչդեռ արաբները լիովին համախմբված չէին ապստամբության հարցում: Կային շատ արաբական ցեղախմբեր, որոնք իրենց դիրքերն անսասան պահելու համար նախօրոք պայմանավորվածություն էին ձեռք բերել անգլիական և ֆրանսիական զինվորական բարձրաստիճան անձանց հետ՝ նրանց աջակցելու պայմանով: Ահա այս բարդ քաղաքական իրադրության մեջ թուրքական կառավարության քաղաքականության հետևանքով հայ փարագիրները հայտնվում են բարդ իրականության մեջ. «Մեր միլիոններու դիակների մեջէն չէինք կրնար մեր դահիճ Թուրքերու ձեռքը սեղմել, իսկ Շերիֆը՝ թէպէտ չփորձուած բաղդ, սակայն կրնար մեզի օգտակար դառնալ, քանի որ նախ իր փունն էինք, երկրորդ՝ Շերիֆի ետեւը կար «մեր դափի պաշտպան Քրիստոնեայ» Անգլիան, երրորդ, բոլորովին նոր փորձանքի մը առջեւ էինք, այլեւս հայ-քրիստոնեաներ չէինք, այլ «խալամացած հայեր», հե-

²¹⁰ «Հայ ծայն», 29.11.1918:

²¹¹ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الارمني، ص 255.

Սալեի Զահր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծություն..., էջ 255:

դեռաբար մենք մեզմէ մեկուսացած և մեր միջավայրին անհարազատ»:²¹²

Հայերի մեծամասնությունը, որն արդեն ականատես էր եղել արաբների դրական վերաբերմունքին, ավելի հակված էր արաբական կողմի հետ համագործակցելուն:

Հուսեյն թագավորի ուղերձը լայն արձագանք է գտել արաբական աշխարհում: Տեղի կառավարիչները, աշիրաթների առաջնորդները, սրանալով Հուսեյնի ուղերձը, օգնության ձեռք են մեկնել հայերին: Արաբական «Ալ-Աֆքար» թերթն անդադարձել է արաբների ցուցաբերած օգնությանը և 1918թ. հունիսի 22-ի «Հայերն խաղաղությամբ են ապրում Սիրիայում» խորագրում գրում է. «Թուրքերը հալածել են հայ ազգի շատ գավակների, ջարդել են ում պարսիկի. շաբերը փախել են անապատներում բնակվող բեդվինների մոտ: Վերջիններս նրանց ազատել են թուրքերի ճիրաններից ու ապաստան տվել»:²¹³

1918թ. հոկտեմբերի 16-ին Սիրիայի բոլոր ազգերի հոգևոր առաջնորդների ու ավագանու ստորագրությամբ ու կնիքով Հուսեյն թագավորին ուղերձ է ուղարկվում, ուր հայտնում են, որ Կոնստանդուպոլիսում հավաքարիմ ու պարսասպ է կատարելու քաղաքացիական բոլոր պարտականությունները: Այս ուղերձի Կոնստանդուպոլիսում հայտնված կոմիտեի ներկայացուցիչ ստորագրել է նաև արք. Ե. Զիլինկիրյանը:²¹⁴

Հուսեյնը նամակագրական կապ է պահպանել արք. Զիլինկիրյանի հետ, հնարաքերով էլ հայ փարագիքների դրությամբ: 1918թ. Հուսեյնը հնդկադ լաման է ուղարկել Զիլինկիրյանին. «Առաքինի Հայրապետ. Յուր ողջունի յայտ առնեմ զստացումն գրութեան Ձերոյ. և թէ, ազնիւ զգացմունք ցուցեալ ի նմա՝ մաս մի եւեթ են շնորհաց Ձերոց. մինչ Դուք առաւելոք օժտեալ գրութանիք» /10 շաաբան, 1342, Ամման/:²¹⁵

Ներագայում՝ 1924թ. հունվարին, Հուսեյնն այցելել է Ամման, որտեղ կրկին հանդիպումներ է ունեցել արք. Զիլինկիրյանի և Տ. Աշուր Վարդապետի, ասորի և դպրի եկեղեցականների հետ: Հանդիպման ժամանակ Շերիֆը մեկ անգամ ևս իր համակրանքն է հայտնել հայ ժողովրդի նկատմամբ: Հուսեյնն, ի նշան գոհունակության, անկախության ներկրող աստիճան է շնորհել արք. Զիլինկիրյանին, իսկ Հայր Աշուրին՝ չորրորդ: Այս իրադարձության մասին գրել են նաև արաբական թերթերը:²¹⁶

²¹² Գալֆանեան բահ. Կ., նշվ. աշխ., էջ 419:

²¹³ أريسيان نورا، أصد أ الإبادة الارمنية في الصحافة السورية ، ص 269-270:
Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները... 269-270:

²¹⁴ Զիլինկիրեան Եղիշէ եպիսկ., նշվ. աշխ., էջ 66:

²¹⁵ Նույն տեղում:

²¹⁶ Նշվ. աշխ., էջ 69:

Նուսեյն թագավորի ուղերձի դրույթները հայերին պաշտպանելու վերաբերյալ Սիրիայում սկսել է իրականացնել նրա որդի Ֆեյսալն՝ ամենայն պարասխանալովությամբ և հեղուկականությամբ վերաբերվել հայ տարագիրների փրկության և վերապրելու խնդրին: Վերջինիս կատարած աշխատանքը հանգամանալի կներկայացվի հաջորդ գլխում:

Այսպիսով, Նուսեյն իբն Ալիի գլխավորած ապստամբության արդյունքում 1918թ. Սիրիայի ձեռքբերված անկախությունը մի կողմից նշանակում էր Սիրիայում և Լիբանանում օսմանյան դարավոր տիրապետության վախճանը, մյուս կողմից արաբների համար սկզբնավորվում էր պայքարի մի նոր և նույնքան լարված շրջան: Այդ նոր իրադրության մեջ էին դասավորվելու հայ-արաբական հարաբերությունները, վճռվելու էր հայ տարագիրների հետագա ճակատագիրը: Այս պարագայում, Նուսեյն իբն Ալիի ուղերձները, նրա հափուկ պատգամը եզակի ու շար կարևոր փաստաթուղթ են հայ տարագիրների վերապրելու խնդրում: Սա ևս մեկ վկայություն է հայ-արաբական հարաբերությունների կայացած ու բարիդրացիական փաստն արձանագրելու համար: Անգամ եթե Նուսեյնը քաղաքական որոշակի դիտավորություններ ունենար հայերի նկատմամբ, միևնույն է, դա ևս բխում էր հայ տարագիրների շահերից: Այնպես որ, հայ տարագիրների վերապրելու հարցում Նուսեյն իբն Ալիի դերը բավականաչափ մեծ է:

2.2 ՍԻՐԻԱՅԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՑԵՂԱԽՄԲԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Սիրիայում հայ փարագիրներին օգնություն ցուցաբերելու խնդրին անդրադառնալիս պետք է հաշուի ուշադրություն դարձնել արաբական ցեղախմբերի՝ աշիրաթների ունեցած դիրքորոշմանը. քանի որ 1915-1916թթ. առաջինը նրանց հեղ շփվում են անապատաբնակ արաբները:

Հայ փարագիրներին իրենց հնարավոր օգնությունն են ցուցաբերել տեղի բեդվիններն ու նրանց ցեղապետերը: Արաբական անապատային աշխարհը մտավորականության չունեցող, զրազիպությունը երկու անձի մենաշնորհն էր՝ շեյխի ու ցեղապետի: Ցեղի ոգին, միասնականության բարձր գիտակցությունը, մեծահոգությունը, երախտագիտությունը և հպարտությունը, շատ բարձր էին գնահատվում արաբական աշիրաթներում:²¹⁷

Սկզբնական շրջանում հայերի նկատմամբ թուրքերի իրականացրած գործողությունները փարակուսանք էին առաջ բերում արաբների մոտ: Հաուրանի շրջանի արաբական Սալթի ցեղախմբի ազդեցիկ ներկայացուցիչ Սեյֆ Ադ-Դիեր փարակուսում է. «Եթե վաղը պատերազմը վերջանայ, Թուրքիա իր այսքան զուլումներուն համար ի՞նչ պատասխան պիտի տայ»:²¹⁸

Կարճ ժամանակ անց արաբ ցեղապետերը, գիտակցելով իրավիճակի բարդությունը և հայերին համարելով ինչ-որ չափով լախաբակիցներ, հստակեցրել են իրենց դիրքորոշումը վերջիններեի նկատմամբ: Այսպես, իհարկե, շատ կարևոր է արաբական աշիրաթներում հոգևոր հեղինակություն վայելող Հուսեյն իբն Ալիի ուղերձները, որոնք արաբ ցեղապետերի համար պարզամիջ առավել էին:

Սիրիական ցեղախմբերում չէին համարձակվում հայերին սպանել, չունայած թուրքական կառավարության հսկողությանը և սպառնալիքներին: Ցեղախմբերում հայտարարվել էր. «Հանուն իսլամի, հանուն խալիֆայության, հայասպանության համար նրանք կզրկվեն Աստուծո ողորմածությունից»:²¹⁹ Արևմտահայ գրող Ե. Օրյանը, արաբական միջավայրում

²¹⁷ 128. نورس مرعي حسن، منطقة اللجاة الوعره، دراسة تاريخية اثرية 2005، ص 128.
Նաուրաս Մըրըհի Հասան, Լաջաթի անջրդի փարածաշրջանը, 2005, էջ 128:

²¹⁸ «Սուրիահայ փարեցոյց», Գահիրէ, Ա փարի, 1924, էջ 288:

²¹⁹ هاني خليل، سوسيولوجيا العلاقات العربية السورية - الأرمنية، ص 207
Արաթ, عدد خاص، مجازر الأرمن، صرخة دائمة في وجه الضمير العالمي، بيروت، 1995:

Հանի Խալիլ, Արաբա-սիրիական-հայկական հարաբերությունների սոցիոլոգիան, էջ 207, տե՛ս «Արարատ, բացառիկ», Հայոց ցեղասպանություն. հավերժական կոչ՝ ուղղված համաշխարհային խղճին, Բեյրութ, 1995:

ապրելով, անապատաբնական արաբների մասին գրում է. «Գիպեի՝ ամենքն այ աւագակ էին, բայց մարդ չէին սպաններ, թէ իրենց վրանը գացողը կը հիւրընկալեին, կը կերակրեին»:²²⁰

Ուշագրավ է Սիրիայի հյուսիս-արևելյան շրջանների ցեղապետների վերաբերմունքը հայ փարագիւրների նկատմամբ: Ելնելով իրենց ունեցած ազդեցությունից և հեղինակությունից, վայելելով փվյալ գյուղի կամ շրջանի բնակչության հարգանքը՝ նրանք կարողացել են փրկել հայերին վերահաս կոտորածներից ու ապաստան փոխել: 1918թ. Մեքքայի էմիր ու շերիֆ Նուսեյն իբն Ալիի ուղերձը ստացել են Ալ-Ջարբա ցեղի առաջնորդները: Նրանց հրահանգվել էր օգնել փարագիւր հայերին: Նրանց առաջնորդն էր Դահիամ Ալ-Հադին: Սիրիահայ պատմաբան Ն. Արիսյանն անձամբ հանդիպել ու հարցազրույց է ունեցել նրա որդի՝ Համիդ Ալ-Ջարբայի հետ, ով լավատեղյակ լինելով քեղի ունեցած դեպքերին՝ մանրամասներ է հաղորդել իրենց աշիրաթում հայ փարագիւրներին ցուցաբերված օգնության վերաբերյալ: «Հայրս նեղացել էր, որ Նուսեյն թագավորը նամակ է ուղարկել հայերին օգնելու համար: Մենք գիտենք մեր պարտականությունները, այնպես որ մեզ հանձնարարելու կարիք չկար: Նա, ով հարձակվեր հայերի վրա, մեր դատաստանից չէր կարող փախչել, ով ուզում էր լինել արաբ, թուրք»:²²¹ Նա նշում է, որ հայերի ջարդերի ժամանակ Սիրիայի հյուսիսային շրջանում բոլոր աշիրաթներն օգնել են հայերին, ինչով կարողացել են: Այդ աշիրաթներում յուրահապուկ մեխանիզմ էր մշակվել հայ փարագիւրներին օգնություն ցուցաբերելու համար. «Քանի որ մենք մտք էինք սահմանին և հզոր իշխանություն ունեինք, այն հայերը, որոնք մեր սահմանում հայտնվեցին, փրկվեցին անխուսափելի մահից: Հայերի մեծ մասը գալիս էր Մերդինից... Հայրս նրանց բաժանում էր ընտանիքների մեջ, որոնց տրվում էր ապահով բնակավայր և ապրուստ»:²²²

Շեյխ Համիդ Ալ-Ջարբան հաստատում է, որ Կամիշլիի և սահմանակից փարաձքի բոլոր ցեղերը՝ Տայ, Ալ-Ջարուր, Ալ-Բակկառա նույնպես փրկել են հայերին, առաջարկել են իրենց օգնությունը:

Կեսարիացի Միսակ Մարտիրոսյանին 8 փարեկանում փրկել են արաբները, դրանից հետո նա ապրել է բեդվինների վրանի տակ Հաթա կոչվող անապատային գյուղում:²²³

Նեպաքքրական է նաև Արամ Քեքլիկյանի դեպքը: Նա փրկվել է բեդ-

²²⁰ Օրեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 300:

²²¹ أريسيان نورا، غوائل الارمن في الفكر السوري، ص 91

Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մարզում..., էջ 91:

²²² Նշվ. աշխ., էջ 92:

²²³ Տեղ-Ձոր, Աղեփն վերապրողներ, էջ 214:

վիճակների կողմից՝ վերանվանվելով Սալման Ալ-Դրբո, հեղափոխություն դարձել է անապատում Համրա գյուղի աշիրաթապետ, որը գտնվում էր Հասսաքեի շրջանում:²²⁴

Ալ-Ջարուր²²⁵ ցեղախմբից շապերև են հեկերև իրենց առաջնորդի հրամաններին: Արուշ Մութաֆյասին, ում տվել էին արաբական խալաֆ անունը, որդեգրել է Ջարուր ցեղի արաբ մի կին: Հեղափոխություն, երբ հայտնվել է նրա իսկական հայ մայրը, նա շապ դժվարությամբ է թողել արաբ մորը: Նա պատմում է, որ պատերազմը վերջանալուց հետո անգլիացիները սկսում են հայերին վերցնել արաբների մոտից և նրան հանձնում են իր մորը և չնայած հայ մոր վերաբերմունքին, նա փորձ է արել կրկին փախչել անապատներում բնակվելու: «Վրանաբնակի ազապ կենսեքին վարժուած րան մեջ չէի ուզեր բնակուիլ և ... մեր ցեղախումբէն արաբներու հետ հասայ արաբ մօրս քով...»:²²⁶ Բայց կրկին պահանջել են իրեն հանձնել: Ալ-Ջարուր ցեղի արաբների վերաբերյալ դեպքերի անսնուն ակնապարեսն²²⁷ իր վկայություններում նշում է. «Ջարուր ցեղի մարդիկ բարեհամբույր էին, պայքարում էին հայերին սպանել ցանկացողների դեմ, օգնում փախուստի դիմել, խարուր գետն անցնել»:²²⁸

Հայերի նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք է ցուցաբերել Ռաքբայի Ջարիթ աշիրաթի առաջնորդ շեյխ Ֆադի Ալ-Ֆաուադը: Նրա որդին՝ Մուհամմադ Ամին Ֆաուադն իր հոր մասին Ն. Արիսյանի հետ հարցազրույցում պատմել է, որ ցեղասպանության տարիներին հայրը տարագրյալների հարցերով զբաղվող պաշտոնյա էր՝ «աքսորի հսկիչ»: Նա իր վրա է վերցրել հայերին պաշտպանելու պատասխանատվությունը, խոչընդոտել է թուրքական կառավարությանն իրականացնել իր դաժան գործողությունները՝ օգտագործելով Ռաքբայի կայմակամների հետ ունեցած կապերը: «Երբ հայերը մեր տանն էին, ոչ-ոք չէր համարձակվում նրանց նեղություն տալ: Մահվան ճիրաններից փրկվածները մեզ մոտ մնում էին ամիսներ, անգամ տարիներ շարունակ, այնուհետք անցնում Հալեպ, Բեյրութ, Բայջ երևիսները, հար-

²²⁴ Աբելեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 11:

²²⁵ Ֆեղախումբի բնակավայրը Ֆեթղամն էր, ցեղապետը՝ Շեյխ Մուսաթըր:

²²⁶ Տեր-Ջոր, Աղեդեն վերապրողներ, էջ 108-109:

²²⁷ «Քրիստոնյաների աղետների ամփոփումը, /ակնապարեսի վկայություններ/» գրքի հեղինակը ծնունդով Մարդինից է, քաղղիացի կրոնավոր: Անցնելով տարագրության ճանապարհը՝ նա իր 1914-1919թթ. հուշերը մանրամասն գրի է առել, որը տպագրվել է ամենայն հավանականությամբ մինչև 1925 թվականը: Հեղինակը Իսհակ Արմաղեն է, սակայն անունը գրքի վրա նշված չէ:

²²⁸ 365. الفصاري في نكبات النصاري، 1914-1919، بقلم شاهد عيان، ص 365:

Քրիստոնյաների աղետների ամփոփումը, 1914-1919, /ակնապարեսի վկայություններ/, էջ 365:

կապես, աղջիկները մնում էին մեզ մոտ, ոմանք փոխում էին կրոնը. եղել են դեպքեր, երբ վերադարձել են հայերի մոտ»:²²⁹ Միայն իր փան շրջակայքում 50 որբ հայ երեխաներ են ապաստանել: Այսպիսով, նա հսկայական ջանք էր գործադրում՝ պաշտպանելու փարագիրներին կոտորածներից ու ջարդերից:²³⁰

Սաբահ Ադ-Դին Ալ-Բաքջաջին հայերի նկատմամբ իր հոր ունեցած վերաբերմունքի մասին պատմում է. «Սով էր, երբ եկան հայ գաղթականները: Հայրս Սաբխա փարաճաշրջանի կառավարիչն էր: Նա իր փեսայության շրջանում օգոստոս ամսին արգելեց որևէ բռնություն թե՛ բնակչության, թե՛ փեղի բեղվիկների կամ գորքի կողմից: Բացի իրենից եղան Եփրատի շրջանի շատ բնակիչներ, որոնք հայերին բարյացակամ վերաբերմունք ցուցաբերեցին»:²³¹ Հիշում է, որ ջարդերի ժամանակ հայրն արգելել էր հարձակումներ գործել հայերի վրա, չնայած թուրքական իշխանությունների կողմից հրաման էր ստացել նվազեցնել վերջիններին թիվը:

Սաադ Զադլով Ալ-Քաուաքիին²³² հիշում է, որ իր պապը՝ շեյխ Աբդ Ալ-Համիդ Ալ-Ջաբարին, Լյուսի անունով մի օրիորդի էր ապաստան փվել փանը և հայեպում սրեղծված համապատասխան կոմիտեի միջոցով նրա ծնողների հետ կապվելուց հետո միայն նրան թույլ է փվել Ամերիկա մեկնել:²³³ Աբրահամ Ղուրուջյանը, ով հետագայում եղել է Թեյ Ալ-Բրաբի՝ Վարի գյուղի գյուղապետը, փրկվել է արաբական խաթուն ցեղի արաբների շնորհիվ:²³⁴

Ինչ վերաբերում է Ռաքքայի շրջանում բնակվող Ալ-Աջեյլի ընտանիքին, նրանք նույնպես բարյացակամ են եղել հայ փարագրյալների նկատմամբ: Ալուաշ Աջեյլին այդ երկրամասի կառավարիչն էր և փարագիրների հսկիչը. Աբդ Աս-Սալամ Ալ-Աջեյլին իր «Ռաքքան և նրա հասարակական կյանքը» գրքում նշում է. «Բազմաթիվ հայեր 1915թ. Ռաքքա եկան՝ փախչելով հալածանքից, ջարդերից, որոնք թուրքերն էին կազմակերպել: Աջեյլիների ընտանիքի հովանավորության փակ անցավ մոտ 150 ընտանիք»:²³⁵ Այդ մեծ ընտանիքի որդիներից շատերն ամուսնացան հայերի հետ: Նրանք բարձր

²²⁹ أريسيان نورا، غوائل الارمن في الفكر السوري، ص 144.

Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մարքում..., էջ 144:

²³⁰ Նույն փեղում:

²³¹ Նշվ. աշխ., էջ 112-113:

²³² «Հայեպի հեղափոխական ընկերության» կազմակերպության գլխավոր քարտուղար, գրող, բանասեր, դարավոր:

²³³ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الارمني، ص 402.

Սալեհ Զահիր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծություն..., էջ 402:

²³⁴ Ճըլյան Հ., Սրվերում մնացած կյանք, Երևան, 1991, էջ 60:

են պահում Ալ-Աջեյլիի անունը և Ալ-Ալուաշ Ալ-Աջեյլիի հիշատակը:²³⁵

Արաբական ցեղախմբերի դրական դիրքորոշումն է. փաստել նաև Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյնը. «...երբ մոտեցա Դիարբեքիին, եղա մի քանի արաբական ցեղախմբերում ու փեսա, որ այնպիսի շատ հայ կանայք, երեխաներ ու փղամարդիկ կան, և արաբները բարյացակամ են նրանց նկատմամբ, չնայած կառավարությունն այստեղ զգուշացրել էր հայերին սպանելու իրենց պարտականության մասին, բայց ես երբևէ չսեցի, որ արաբական ցեղերում որևէ հայի են սպանել»:²³⁶ «Արաբական աշիրաթները և հայերը» ենթագլխում գրում է. «Անգամ մի քանի արաբներ հայերին հանել էին ջրհորներից, բժշկել ու այսպիսով փրկել»:²³⁷

Մեծ հեղափոխություն է ներկայացնում Փարիզի «Արձագանգ» թերթում մի խումբ արաբ շեյխերի՝ 1916թ. հունվարի նամակն՝ ուղղված քրիստոնյա աշխարհին, որտեղ նկարագրում են Միջագետքի անապատներում հայերի իրական վիճակը. «...կը տեղեկագրենք այս կողմերու Նայոց սուկայի կացութեան մասին հետևյալ աչքառու խնդիրները: Կը գրենք Ձեզի, իբրեւ Քրիստոնեայ Քաղաքակիրթ ներկայացուցչի մը... Կը փարսկուսինք, թէ անոնք կրնան ապրիլ այս կացութեան մէջ, օգնեցէք անոնց, եթէ ոչ անոնք կորսուած են, ... պալմութիւնը պիտի արձանագրի, Ձեր անունը ոսկի փառերով»:

Նամակը վերջանում է հետևյալ կերպ. «Մենք կը հաստատենք վերոհիշյալ գրութիւնների ճշմարտութիւնը և կը ստորագրենք իբրեւ Շեյխերը ... նահանգի և գեպահովարի շեյխ... Փոխիրամասապար ոսրիկան զորաց շեյխ...»:²³⁸

Անունները նշված չեն, կարելի է ենթադրել միայն, որ վերոնշյալ արաբ շեյխերը բավականին ազդեցիկ են եղել՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ նրանց նամակը տեղ է հասել, դեռ ավելին՝ փոխգրվել մամուլում 1916թ. հունիսին:

Արաբ բեղվիկները հայերին օգնել են հնարավոր ամեն ձևով՝ հագուստ են տվել, սնունդ, թաքցրել են իրենց վրաներում: Այդ ամենն ամփոփված է արաբների և հայերի կողմից գրված հուշագրություններում և վկայություններում: Իհարկե, այս գործընթացում շատ են եղել դժվարությունները, թուրքական իշխանությունների կողմից հայտնաբերվելու և պատժվելու մտավախությունը:

Այսպիսով, Սիրիայի հյուսիսարևելյան շրջաններում, նաև Ռաքքայում

²³⁵ أريسيان نورا، غوائل الارمن في الفكر السوري، ص 121.

Արիսյան Ն., Հայրական սարսափները սիրիական մարում... Էջ 121:

²³⁶ فائز الغصين، المذابح في أرمينيا، ص 88.

Ֆայեզ Ալ- Ղուսեյն, Զարդերը Նայասպանում, Էջ 88:

²³⁷ Նշվ. աշխ., Էջ 55:

²³⁸ «Արձագանգ Փարիզի» 10.06.1916:

ապրող արաբական ցեղերը, նրանց առաջնորդները, կարողացել են հայերին փրկել կոտորածներից: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ ցեղապետների ազդեցիկ ու հեղինակավոր լինելու փաստը հաշվի առնելով, թուրք զինվորները չեն համարձակվել մոտենալ նրանց մոտ ապաստանած հայերին:

Նայիմ Ալ-Յաֆին մեջբերում է հերևյալ փաստը: Երբ Ջնդեպ փաշան 1916թ. փետրվարին՝ իր Դեյր էզ-Զոր կապարած այցի ընթացքում արաբներից պահանջում է, որ արաբական աշիրաթները զբաղվեն հայերի ոչնչացմամբ, արաբները «մերժում են նրան, անգամ իրենց մոտակայքում հայերին բնակության տեղ են տալիս»:²³⁹

Շարք են վկայություններն ու փաստերն այն մասին, որ հայ տարագիրների ամենաապովար զանգվածն ապաստանել է Անազե և Շամմար ցեղախմբերի մոտ:²⁴⁰

Ցեղասպանությունը վերապրած ու անազե ցեղախմբի արաբների մոտ ապաստանած հայերի հուշերում կարդում ենք. «Թուրքական կառավարության կողմից հեղափոխվող քրիստոնյա հայերի ու մեզ հովանավորող մուսուլման արաբների մեջ կար փոխադարձ համակրանք: Նարկ եղած դեպքում ներկայանում էինք նրանց անուններով ու սպրում ինչպես եղբայրներ»:²⁴¹ Վկայությունները փաստում են, որ անապատի ցեղերում, հատկապես Անազե և Շամմար ցեղախմբերում, առնվազն 5 հազար հայ բեղվիկներ են եղել:²⁴²

Փաստորեն, հայ տարագիրները հաճախ արաբական աշիրաթներում էին հայտնվում իրենց իսկ կամքով, քանի որ այլընտրանք չունեին, որի արդյունքում նրանք արագ էին համակերպվում, ինտեգրվում արաբական կենցաղին: Չնայած եղել են նաև այնպիսիները, որոնց համար դժվար էր համակերպվել վրանաբնակների օրենքներին: Դժգոհները, հիմնականում, տղաներ էին, քանի որ նրանց աշխատանքն ավելի ծանր էր ու իրենց տարիքին ոչ այնքան համապատասխան: Այնուհետև այդ տղաները, որոնք հեղափոխվում որբանոցներում էին հայտնվում, ամեն տեսակ աշխատանքից, անգամ՝ ծանրագույն, չէին խուսափում: Չնայած դրան զուգահեռ «ասպետականությունը՝ իր անապատային առումով, մասնա զորքերու մեջ դիտուած շարքայտուն յարկանիշ մըն էր»:²⁴³

Աղջիկների պարագայում բեղվիկների հետ ամուսնության փաստը

²³⁹ نعيم الياقي، مجاز الازمن وموقف الراي العام العربي منها، ص 76.

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Նայերի ցեղասպանությունը և ..., էջ 76:

²⁴⁰ Միրմեհան արք. Ա., Պարմություն..., հ. Ա, էջ 501:

²⁴¹ Սարաֆյան Գ., Եփրատից Ռիո Դե Լա Պլատա, Երևան, 2002, էջ 18:

²⁴² Տեր-Ջոր. Աղետն վերապրողներ, էջ 29:

²⁴³ Միրմեհան արք. Ա., Պարմություն..., հ. Ա, էջ 506:

նպաստում էր, որպեսզի նրանք ավելի հեշտ հարմարվեն վերջիններիս կենցաղին: Մուշեղ Մերոբյանն ականապեսի իր հուշերում անդրադարձել է Անազե ցեղախմբի շեյխ Ֆեհեդի հետ իրենց ունեցած հանդիպմանը, որի նպատակը եղել է հայ կանանց ու աղջիկներին վերադարձնելը: Նգագոյա բանակցություններից հետո շեյխը ներկայացրել է միայն հինգ կանանց, ընդ որում, միայն նրանց, ում նկատմամբ բացարձակ վստահություն է ունեցել, որ պիտի մերժեն իրենց հայրենակիցների առաջարկը: Նայկական կողմին աջակցող անգլիական զինվորներն իրենց հարաբերություններն արաբների հետ չսրելու նպատակով չեն խուզարկել վրանները: Նդիհա-կը գրում է. «Կը փոսակցինք անոնց հետ, բայց կ'ուրանան հայ ըլլալին... պահ մը կը համոզուին, յետոյ կը դրժեն»:²⁴⁴

Նման դեպքերին ականապես լինելուց հետո ավելի պարզառաքան-ված է թվում հայ և օսրաբերկրյա որբահավաք մարմինների՝ արաբների հետ ամուսնացած հայ կանանց վերադարձի խնդրին խիստ մոտեցում ցուցաբերելը: Շապերը չեն վերադառնում բեդվինների վրաններից, և նրանց հստակ թիվը հնարավոր չէ ճշտել: Ցեղասպանությունը վերապրած Փառանձեմ Պալյանը գրում է. «Միայն Տէր Զօր քաղաքին մէջ արաբներու հետ ամուսնացած մօտ հազար հայ կանայք կային»:²⁴⁵ Իսկ Դևր Էդ-Զորի արաբ մի ոստիկան, ում մայրը հայ է, հայտնել է. «Մեր նման 750 ընտանիք հաշուած ենք»:²⁴⁶

1924թ. Աշխարանքի միջազգային գրասենյակը 1916թ. չարդերից փրկված երեխաների վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրության մեջ նրկու եզրակացության է հանգել: Ըստ առաջինի՝ երեխաների թիվը Զազիրեի Ռաս ուլ-Այնի ցեղախմբերում 2000-ից ավելի էր, և երկրորդ, որ մեծ դժվարություններ ու բարդություններ էին գրանցվում այդ ցեղախմբերում որդեգրված երեխաներին վերադարձնելու ժամանակ, մանավանդ, երբ նրանք արդեն ժամանակի ընթացքում չափահաս էին դարձել, շապերն արդեն ամուսնացել ու երեխաներ ունեին: Անգամ նշվում է, որ նրանք շրջակա միջավայրին այնքան էին ադապտացվել, որ դժվար էր նրանց արաբներից փարբերելը:²⁴⁷

Արաբները համագործակցել են հայահավաք աշխատանքներ իրականացնող հայկական և միջազգային կազմակերպության ներկայացուցիչների հետ: Արդյունավետ համագործակցության օրինակ է հայ տարագիրների փեղավորման ու օգնության հարցերով զբաղվող դանիացի միսիոներ Կա-

²⁴⁴ Մերոբեան Մ., Դիպրումներ և դատումներ, Էջն օրագրւ.ս, Պէրյութ, 1932, էջ 115:

²⁴⁵ Տէր-Զօր, Աղէտն վերապրողներ, էջ 29:

²⁴⁶ Նույն փեղում:

²⁴⁷ جان شرف، القضية الارمنية في السلطة العثمانية، بيروت، 1997، ص 211-212:

Շարֆ Զան, Նայկական հարցը Օսմանյան կայսրությունում, Բեյրութ, 1997, էջ 211-212:

րեն Եփփեի օրինակը: Նա հայահավաք աշխատանքներն իրականացնում էր՝ համագործակցելով «Հայերի դասիացի բարեկամներ», «Դանիացի փրկական միություն» և «Գերմանական արևելյան առաքելություն» կազմակերպությունների, ինչպես նաև սիրիական իշխանությունների, արաբ ցեղապետների և շեյխերի հետ:

Արաբ ցեղապետների հետ ծանոթանալու և նրանց հետ կապ հաստատելու և համագործակցելու դժվարին գործը ստանձնել էր Եփփեի որդեգիր Միսակը: Նրա առաջին հանդիպումը Հալեպի մզկիթի շեյխի հետ էր, ով իր հերթին մի շարք այլ շեյխերի անուններ էր փալիս՝ խոստանալով անձամբ բարեխոսել նրանց հետ՝ «այս աստվածահաճո գործն անարգել շարունակելու համար»:²⁴⁸ Նշվածների թվում էին նաև Նազրմ, Մրջինմ, Հաջեմ²⁴⁹ փաշաները: 1921թ. Հյուսիսսային Սիրիայի ցեղախմբի գլխավոր շեյխ Նազրմը համաձայնում էր օգտակար լինել և իր աջակցությունը բերել հայահավաք գործին:

Հյուսիսսային Սիրիայի Հադիդի, Բակկարա և Անագե ցեղախմբերի առաջնորդները նույնպես բարյացակամ էին տրամադրված այս գործին, «առանց անոնց կամեցողության եւ գործակցության ազատագրման գործը դժուարին ըլլալով մեկտեղ առաւել վարակաւոր պիտի ըլլար»:²⁵⁰ Ծանոթանալով հուշագրություններին ու վկայություններին՝ կարելի է փաստել, որ նրանք ապրել են բարիդրացիական հարաբերություններով, իհարկե, պետք է նշել, որ հայ տարագիրները եղել են ցեղապետների ուշադրության, երբեմն էլ՝ հսկողության տակ:

Միսակն ամեն կերպ սիրաշահում էր Հաջեմ և Մրջինմ փաշաներին, տեղական և ֆրանսիական իշխանության ներկայացուցիչներին՝ վրանախնդրելով խուզարկություններ էր կազմակերպում, հայտնաբերում արաբների, քրդերի մոտ գրավող հայ երեխաներին և խոսքով, սպառնալիքով կամ դրամով վերադարձնում նրանց:

Հայերի տեղավորումն, ըստ Եփփեի վկայության, իրականանում էր սիրիական իշխանության նպաստավոր կեցվածքի շնորհիվ, որը «տեղափոխման եւ զարգացման նեցուկ եղաւ: Բայց առանց Հաշեմ պեյի ներկայութեան երբեք իրականացած պիտի չըլլար, ինչ որ հիմա գոյութիւն ունի»:²⁵¹ Նա իր ցեղակիցներին հայտարարում էր, որ հայերին վնաս չհասցնեն, նրանց կենդանիներին չսպանեն:

²⁴⁸ Չոլաքեան Յ., Քարեն Եփփե հայ գողգոթային եւ վերածնունդին հետ, Հալեպ, 2001, էջ 53:

²⁴⁹ Որոշ հեղինակների մոտ հանդիպում ենք նաև Հաջեմ գրելաձևին:

²⁵⁰ Չոլաքեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 53:

²⁵¹ Նշվ. աշխ., էջ 124:

Կ. Եփփեն կողմնակից էր հայ տարագիրներին գյուղական վայրերում վերաբնակեցնելու ծրագրին, քանի որ կարծում էր, որ քաղաքներում բնակվելը կհանգեցնի նրանց դեգրադացիային, մշակույթի և կրոնի կորստին:²⁵²

Անգլիացի Յոզեֆ Բարթեն²⁵³ իր շրջագայության ժամանակ եղել է Կ. Եփփեն ջանքերով հիմնադրված Թել Ալ-Արման և Թել Աս-Սիմն գյուղերում, ուր բնակվել են շուրջ 270 հայեր, որոնք զբաղվել են երկրագործությամբ, անգամ ամբարտակ են կառուցել, որն այդ ժամանակներում անապատներում հազվադեպ հանդիպող երևույթ էր: Ամբարտակի շինության համար Նաջեմ փաշան որոշակի գումար է տրամադրել:

«Նաջեմ փաշայի բարի կամքը, արաբների բարեկամությունը, հայերի երկրագործական հմտությունները, որին ավելանում էին Եփփեն նախաձեռնությունները և ֆրանսիական իշխանությունների դրական վերաբերմունքը, այս ամենը միասին դառնում էին «Նայաստանի» վերականգնման բարդ խնդրի լուսավոր կետերը»:²⁵⁴

Այսպեղ պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ հայերի հաստատումը Նաջեմ և Մրջինեմ զարմիկների տարածքներում երկուստեք շահավետ էր, քանի որ վերջիններս տնտեսական դժվար կացության մեջ էին: Նրանք դաշնակիցներ էին փնտրում՝ պաշտպանվելու ֆրանսիական իշխանություններից և այլ բեղվի ցեղախմբերից, որոնք կարող էին Ռաքքայի շրջանի իրենց հողատարածությունները խլել: Այսպիսով, նրանք հակված էին իրենց հողերի վրա հայերին բնակեցնելով բնակչության թիվն ավելացնել, ի դեմս հայերի հուսալի հենարան ունենալ և, ինչու չէ, նաև արաբներին էլ երկրագործություն սովորեցնել: Եփփեն և Նաջեմ փաշան հայ տարագիրների մեջ տեսնում էին այն ներուժը, որը կնպաստեր արաբների շրջանում նորամուծություններ հաստատելուն, անապատի արաբներին նստակյաց կյանքին սովորեցնելուն:²⁵⁵

²⁵² Bjørnland M., Karen Jeppe, Age Meyer Benedictsens, and The Ottoman Armenians: National survival in Imperial and colonial Settings. Տե՛ս «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», հ. ԻԸ, Պեյրուր, 2008, էջ 30:

²⁵³ Յոզեֆ Բարթեն բիրտանական "Friends of Armenia" հայաստապար կազմակերպության հանձնարարականով հեղափոխություն է իրականացրել հայաբնակ կենտրոններում՝ վերջիններին մասին համապարփակ գեկույց կազմելու համար: Ըյո նպատակով նա 1920-ականների սկզբներին իր շրջագայությունը սկսել է Աթենքից, այնուհետև եղել Մալոնիկում, Կ.Պոլսում, Զմյուռնիայում, Կիպրոսում, Լիբանանում, Սիրիայում ու Երուսաղեմում: Ավանտրեսի իր հուշերում նա կարևոր փաստեր և թվական տվյալներ է հաղորդում նաև Սիրիայի հայ տարագիրների վերաբերյալ:

²⁵⁴ Burt J., նշվ. աշխ., էջ 117:

²⁵⁵ Bjørnland M., նշվ. աշխ., էջ. 30:

Կ. Եփփեն պատրաստ էր աշխատել ցանկացած վարչակարգի ու անհապի հետ, որն իրեն թույլ կտար շարունակել իր գործունեությունը հայերի շրջանում:²⁵⁶

Այսպիսով, շատ հայ կանայք ու երեխաներ կարողացել են վերադառնալ իրենց հայրենակիցների մոտ, ինչը որոշ դեպքերում հնարավոր է դարձել արաբների բարի կամքի դրսևորման, որոշ դեպքերում՝ փրկագնի շնորհիվ, իսկ որոշ դեպքերում էլ՝ ուժի կիրառմամբ: «Հալեայի Դանիական ընկերության» Կոմիտեի համաձայն ազատագրվածների 50 տոկոսը, եթե ոչ ավելին, Անագե և Շամմար ցեղախմբերից են եղել: Կարեն Եփփեի պարագայում հայահավաք գործին առանձնակի նպաստել է նրա համագործակցությունն արաբական ցեղերի առաջնորդների հետ, որին եկել է լրացնելու նրա՝ Ազգերի լիգայում ունեցած լիազոր ներկայացուցչի պաշտոնը, որով Եփփեն ձեռք է բերել գործելու ազատություն, կյուրական միջոցներ և քաղաքական կշիռ: Դրան գումարվել է նաև նրա նվիրվածությունն ու փրկագին սահմանված մեկ օսմանյան ոսկին: Այս ամենն ամբողջապես օգտագործվել է ի նպաստ Սիրիայում ապաստանած հայության: Չնայած նման մեծածավալ գործունեությանը, 1923թ. սեպտեմբերին Բյուսեյի համալսարանում Կ. Եփփեն բանախոսել է «Քրիստոնյա կնոջ դրությունն իսլամ Արևելքում» թեմայով՝ հայտնելով, որ իրեն հաջողվել է հարեմներից փրկել 400 հայուհու, ինչպես նաև նշել է, որ դեռևս հազարավորները շարունակում են ապրել անապարներում: Եփփեի ջանքերով փրկված կանանց թիվը հասնում է մոտ երկու հազարի:²⁵⁷

Արաբների հետ համագործակցում էին նաև անհապ հայեր, ովքեր անապարներում որբահավաք աշխատանքներով էին զբաղվում: Որբահավաք գործունեություն ծավալող հայերից կարելի է առանձնացնել Ռուբեն Հերյանին, ով արաբների շրջանում հայտնի էր որպես Մուֆաթեշ Ալ-Արման /հայերի հեքախույզ/:

Հայաստանի Ազգային Արխիվում Ռ. Հերյանի անվանական ֆոնդում պահպանվել են նրա՝ Դեյր էզ-Ջորից գրված ձեռագիր նամակները, իրեն ուղղված նամակները, Դեյր էզ-Ջորի շրջանում հայ երեխաների, հիմնականում, աղջիկների ու կանանց ցուցակները, որտեղ նշված են երեխայի տարիքը, անունը, արաբական անունը, և ամենակարևորը՝ ցեղի և այն անձի անունը, ում մոտ գտնվում էր երեխան: Օրինակ՝ «Խաբուրի Պաարա գյուղում՝ Համմեղ Ալ-Նեֆիի մոտ է գտնվում 8 տարեկան աղջիկ, Մուհամմադ Ալ-Հաջիի մոտ՝ 19 տարեկան աղջիկ, Աբդ Ալ-Շակիթի մոտ՝ 8

²⁵⁶ Bjørnlund M., նշվ. աշխ., էջ 33:

²⁵⁷ Բախսիյան Ա., Հայությունը սկանդինավյան երկրներում /Հայ-սկանդինավյան պատմաշակութային առնչություններ/, Երևան, 2010, էջ 160:

փարեկան, Մագհար Ալ-Միսթարի մոտ՝ 16 փարեկան» և այսպես ցուցակը շարունակվում է:²⁵⁸

Նա Միջագետքի հայ փարագիրների «Պաշտպան մարմնի» անդամ էր և նույն ժամանակ նշանակվել էր Որբահավաք խմբի պատասխանատու: 1919թ. հուլիսի 19-ին Դեյր էզ-Զորից գրել է. «...ոճրագործ քաղաքը կը գտնուիմ... հոս շատ գործ կա, փակալիս հարիւրաւոր որբեր կան արաբներու մօտ և ասոնց ազգաբնակիչը, ըստ իս ամենայն մեծ աշխատասիրութիւնն է»:²⁵⁹ Նա գործում էր գաղտնի, հայտնաբերած երեխաներին միանգամից չէր բացահայտում՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ միանգամից վերջիններիս արաբներից պահանջելը կարող էր վրանգ ստեղծել երևիսաների համար: «... ծրագիրս շատ խոշոր է... պիտի ֆանամ բոլոր աշիրաթները պտրել և հաւաքել ինչքան կարելի ըլլայ... չնայած օդը շատ փայլ է, բայց նպատակը անհափ բարձր է»:²⁶⁰

1919թ. նոյեմբերի 22-ին ՀԲԸՄ-ի կենտրոնական վարչությունը Ռ. Ներյանին ուղղված նամակում գրում է. «Անապարի հարեմներու մեջէն ազատելու նպատակաւ հայ որբեր, աղօթիկներ, կիներ, եւ Կեդր. Վարչ. ժողովականները նկատելով, որ դուք կը զբաղուիք այնքան անձնութիւթեամբ, որոշեց ձեր փորձադրութեան փակ դնել 250 եգիպտական ոսկի»:²⁶¹

Նրան Կ. Պոլսի Ազգային խնամապարտության կենտրոնական վարչությունից հոկտեմբերի 11-ին նամակ է հասցեագրված՝ «հարգելի որբախույզ» դիմելաձևով, և նամակում ներկայացված են Հալեայի, Մոսուլի և Դեյր էզ-Զորի շրջաններում գտնվող 20 որբերի հասցեներ՝ նրանց փրկելու և հայությանը վերադարձնելու ակնկալիքով:²⁶²

Հալեայի հայ որբահավաք հանձնախմբի կողմից Ռ. Ներյանին էին հասցեագրվում գրություններ, որտեղ անուն, ազգանուններով ներկայացվում են որոնման մեջ գտնվող փարագիր հայերի ցուցակները: Հարազատները դիմում-խնդրանքներով դիմում են Ներյանին՝ իրենց հարազատներին գտնելու համար կամ խնդրում են տեղեկություններ հայտնել նրանց մասին»:²⁶³ Երբեմն հայտնվում էին նրանց անունները, գտնվելու վայրը: Օրինակ՝ 1919թ. դեկտեմբերի 8-ին Ներյանին հայտնում են, որ 13-ամյա Թափուհի Մասիսյանը գտնվում է Դեյր էզ-Զորի փաստաբան Նուրի Լֆենդիի

²⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 35, թ. 7:

²⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 2, թ. 20:

²⁶⁰ Նույն տեղում:

²⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 33, թ. 1:

²⁶² Նույն տեղում:

²⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 35, թ. 3:

տանը:²⁶⁴ Այսպեղից ենթադրվում է, որ արաբների մոտ նա հեղինակություն ուներ. այս պարագայում միայն նա կարող էր արաբների՝ տվյալ դեպքում՝ փաստաբանի մոտից վերցնել երեխային: Նրա ջանքերով մոտ 800 արաբացած որբեր են փրկվել:

Եղել են անհապրանք, որոնք շրջել են անապատներով ու գրանցել հայ երեխաներին: Զեյթունցի վերապրող Փառնակ Շիշիկյանը՝ Ահմեդ Ալ-Ջազգա անունը ժառանգել է իրեն պահող արաբ ընտանիքից, որը հայտնի ընտանիք է եղել: Այդ աշիրաթում նա ամենագրագետ մարդն էր համարվում և ցեղախմբի բոլոր անդամները կարդալու, գրելու հարցերով միշտ նրան էին դիմում:

Փառնակը՝ որպես ուղտերի հովիվ հաճախ է հանդիպել տարբեր վայրերի արաբների հետ, առանձնահատուկ ձիրք է ունեցել հայերին տարբերակելու: Նրա ցուցակագրած հայերի թիվը հասել է մի քանի հարյուրի: Այդ ցուցակներն ու աշիրաթների հավանական բնակավայրերի քարտեզներն ուղարկել է Նալեպ, որտեղ Ազգային միության և Սիրիայի կառավարության միացյալ հանձնաժողով է ստեղծվել, որն անմիջապես գործի է անցել:²⁶⁵ Հայ որբերի որոնման հանձնաժողովի նիստում որոշվել է ցուցակում եղած անուն-ազգանունների ցուցակը բազմացնել և փակցնել եկեղեցիների, հայկական թաղամասերի, հայկական հիմնարկների դռներին: Հաջորդ օրն իսկ ստացվել են բազմաթիվ դիմում-խնդրանքներ. «Մենք պահանջում ենք մեր հարազատներին, պատրաստ ենք ամեն ինչով ապահովել նրանց: Կվճարենք հանձնաժողովի կատարած բոլոր ծախսերը, կանենք նվիրատվություններ»:²⁶⁶

Փառնակի ցուցակներով Նալեպի ազգային խորհրդի և կառավարության միացյալ հանձնաժողովը սկսել են աշխատել անապատներում՝ արաբ ցեղապետներին ևս մասնակից դարձնելով որբերի հավաքագրմանը: Արաբների մոտ օրենք էր, որ որբերի դիմաց վճարեն այսպես կոչված կաթի փող. ամեն անձի համար 5 ոսկի: Սա այդ ժամանակներում բավականին մեծ գումար էր, բայց Նալեպի ազգային ֆոնդը զգալի միջոցներ էր ձեռք բերել հանգանակությունների և նվիրատվությունների շնորհիվ: Ցեղի մարդը, ով ստանում էր այդ գումարը, մեկ ոսկին պետք է տար իր ցեղապետին: Բացի այդ հանձնախումբն իր հերթին երկու ոսկի էլ պետք է վճարեր ցեղապետին:

Վրանաբնակ արաբների մոտ ապաստանած կանանց ու աղջիկների մասին խոսելիս պետք է անդրադառնալ այն տարբերակիչ նշանին, որով հայ կանայք ու աղջիկները առանձնանում էին մյուսներից: Համաձայն «Դանիական րևկերության» տեղեկությունների՝ վրանաբնակների մոտից

²⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 35, թ. 3:

²⁶⁵ Ազատեան Լ., նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 150:

²⁶⁶ Ծղյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 22:

հեղ թերված հայերի 60 տոկոսը փղաներ էին, 40 տոկոսն աղօթիկներ ու կանայք, ուլքեր, գրեթե առանց բացառության դաջվածքներ են ունեցել դեմքին, ձեռքերին, անգամ կրծքին: Տղա երեխաների քթի ծայրերին ու աջ ձեռքերին նույնպես եղել է այդ կապույտ նշանը:²⁶⁷

«Թշվառության բոլոր վիճակները փնտրող այս պեղվածքից հայերով ու մանաւանդ հայտնիներով լեցուն է Տալլալը ու այդ զարհուրելի կապույտը այլևս դափակ էր մեր է կարծեք անօրհնելի, իրենց ցեղին վիճակում եղեռնին ու անոնք պիտի մնան ու ապրին այսպես, մինչև որ մահը օր մը ջնջե, այդ ասիական դափակները»:²⁶⁸

Արաբական ցեղախմբերում հայերին ցուցաբերված օգնության մասին խոսելիս, հարկ է նշել, որ դրան զուգահեռ հանդիպում ենք այնպիսի վկայություններ, որոնք հակառակ են հաստատում. արաբները հարձակվել են հայ փարագիրների վրա, կողոպտել են նրանց, առնանգել կանանց, աղելի հագվադեպ՝ եղել են դեպքեր, երբ արաբները սպանել են հայ փարագիրներին:²⁶⁹

Վերապրող Տոփիանես Սարաֆյանը վկայում է. «Արաբներն այ կը կողոպտեին մեզ... եւ այս փառապանքներուն ենթարկուողները միայն մենք չէինք, այլ մեր նախորդ եւ յաջորդ կարաւաններն ալ միեւնոյն վիճակին ենթարկուած էին»:²⁷⁰

Մեսթենի մոլակայքում ընդհարում են ունեցել Անագե ցեղի մարդկանց հետ, որոնք ցանկացել են նրանց կողոպտել, բայց ժանդարմների՝ կրակ բացելուց հետո փախուստի են դիմել:²⁷¹

Դեյր էզ-Զորի հասած Տակոր Սիմոնյանը պատմում է, որ Դեյր էզ-Զորի անապատներում՝ Անագե անապատի մեջ, «ուր ժողովուրդը կը քալէ, անընդհատ...յակարձ արաբները կը յարձակին, կը կողոպտեն, կը մերկացնեն, երեխաները կը յափշտակեն»:²⁷²

Հայ փարագիրների նկատմամբ արաբների բացասական վերաբերմունքի փաստերն ուսումնասիրելիս մի շարք դեպքերի ենք հանդիպում: Ցեղասպա-

²⁶⁷ Կապույտ դաջվածքը արաբական հասարակության մեջ դեռևս եսխափսյամական ժամանակաշրջանից եկող սովորություն է, երբ բնակիչներն իրենց երեխային ծնվելուց առնվազն մեկ տարվա ընթացքում նրան դրոշմում էին՝ մահվան ե չար ագահ դեմ: Իհարկե հայ երեխաների ու կանանց դաջումը բնավ էլ չէր արվում այդ նպատակով: Այսպես ալ միտում էր նկատվում՝ հնդագայում նրանց փարթերակելու համար:

²⁶⁸ Սիրմեհան արք. Ա., Պատմություն..., հ. Ա, էջ 506:

²⁶⁹ Տէր-Զօր, Աղեղն վերապրողներ, էջ 362:

²⁷⁰ Նույն փնտրում, էջ 114:

²⁷¹ Տոնիկեան Կ., Դ. Կիլիկիցի, Կեսարիա Յուդերը՝ 1900-1972, Պեկրոյթ, 2004, էջ 41:

²⁷² 1915, Աղեղն եւ վերածնունդ, էջ 255-256:

նությամբ վերապրած, հեղափոխում բեդվին արաբ դարձած Շուբեյհի ակա-
նաբես է եղել, թե ինչպես են բեդվինները հարձակվել մահաացածների վրա,
պատել սրանց փորոտիքը՝ ոսկյա իրեր գրնեղու մրա-դրությամբ: Ալի Աբ-
դուլ Ռահման անուով մի արաբ փրկել է նրան մի ուրիշ արաբի հարձակու-
մից ու որդեգրել:²⁷³

Վերապրող Մարտիրոս Սասունցին իր հուշերում գրում է, որ արաբ-
ների կողմից ենթարկվել է բռնությունների, անգամ կոչ է արել իր հայրե-
նակիցներին՝ արաբներից պաշտպանել իրենց աղջիկներին:²⁷⁴ Վերոնշյալ
դեպքերը հեղափոխական են. նույն անապատաբնականների կողմից նրանք
մի անգամ կողոպտվել, հարձակման են ենթարկվել, իսկ մեկ ուրիշ անգամ
արաբների բարյացակամ վերաբերմունքի շնորհիվ փրկվել են թուրքերի
հեղափոխումներից:²⁷⁵ Կարելի է եզրակացնել, որ բռնությունների կիրառ-
ման դեպքեր եղել են, սակայն, հիմնականում դրանք ունեցել են մասնավոր
բնույթ:

Մի ուշագրավ դեպք նույնպես: Վերապրող Վ. Տապրյանը, փարագրու-
թյան սկզբնական ժամանակահատվածի համար արաբների՝ հայերի
նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին իր հուշերում գրում է. «Ամեն
Հայու հետ, որ կը տեսնուիք, կ'իմանաք նոյն գանգալը՝ տեղացի ժո-
ղովուրդին Հայոց հանդեպ ցոյց տուած թշնամական վերաբերմունքին
մասին, վերաբերմունք մը, որ արդարանալի եւ ոչ մէկ հիմք ունի»:²⁷⁶ Ար-
դեն 1916թ. սեպտեմբերի համար հեղինակն արձանագրում է. «Նրանք,
որ ամիս մը առաջ մեր գիւղէն մեր հեռացումը կը պահանջէին, մինչդեռ
այժմ երբ կը զգան թէ վրանքը կը սպառնայ իրենց ինչքին ու կենսքին,
կ'ընդունին թէ հայերն ալ կարևոր են՝ ընդհանուր ազգաբնակչութեան
պաշտպանութեան տեսակէտէն»:²⁷⁷ Այնուհետև նշում է, որ ճերմշում,
որը «պզփիկ գյուղ մըն էր ցածր ու փլուած տներով», հայ փարագիրների
գալուց հետո այն վերածվում է վաճառաշահ գյուղաքաղաքի. հեռավոր
գյուղերից այստեղ էին գալիս հարյուրավոր ֆելախներ ու պեղեղներ:
Հայերն այստեղ կառուցում են ջրաղացներ, սրբեղծում բանջարանոցներ,
բացում մոտ քառասուն խանութներ, արհեստանոցներ:²⁷⁸

Արաբների նման վերաբերմունքը կարելի է բացատրել նաև այն հանգա-

²⁷³ Ազատեան Լ., նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 128:

²⁷⁴ Սասունցի Մ., նշվ. աշխ., էջ 193:

²⁷⁵ Նշվ. աշխ., էջ 202:

²⁷⁶ Տապրեան Վ., Դէպի անապատ /փրկումը էջեր օրագրեա/, Նիւ Եորք, 1945, էջ 164:

²⁷⁷ Նշվ. աշխ. էջ 224:

²⁷⁸ Տապրեան Վ., նշվ. աշխ. էջ 165:

մանքով, որ երիտթուրքական իշխանությունները փորձել են արաբ բնակչության որոշակի հատվածի մոտ առաջացնել հակահայկական տրամադրություններ՝ շահարկելով վերջիններիս կրոնական զգացմունքները, իսկ այս պարագայում վկայակոչելով նաև հայտարարված ջիհադը:

Մինչդեռ երիտթուրքերի ծրագրերի ձախողման մասին է փաստում անապարներում վերապրող հայ տարագիրների սրվար գանգվածը: Ցեղասպանությունը վերապրող Բ. Ջամբազյանն, ով տարագրության ճանապարհին մի քանի անգամ ակնանարես է եղել արաբների բարեկամական վերաբերմունքին, վկայում է. «Արաբները թուրքին նման գազան ըլլային. մէկ հայ չէր կրնար վերադառնալ անսպարէն»:²⁷⁹

Այսպիսով, հայ տարագիրների՝ Սիրիայում հայտնվելու առաջին փուլը կապված է սիրիական անապարների հետ, ուր արաբ բեդվինները փորձում էին օգնել հայերին: Արաբական ցեղապետների և, ընդհանրապես, անապարաբնակ արաբների աջակցությունը հայ տարագիրների փրկության հարցում պետք է դիտարկել երկու համադրությամբ: Առաջինն, ինչպես նշվեց, անմիջական օգնությունն էր՝ ցեղապետի հրամանով նրանք փրկել են հայերին վերահաս մահվանից, ապաստան ու սնունդ տվել: Երկրորդ՝ միջնորդավորված տարրերակը, երբ արաբ բեդվինները, տեղյակ լինելով տեղանքին ու հայ տարագիրների գտնվելու վայրերին, օգնում էին այն մարդկանց, ովքեր զբաղվում էին հայ տարագիրներին հայտնաբերելու ու հայկական միջավայր վերադարձնելու գործով: Բացի այդ, արաբները համագործակցել են նաև այդ աշխատանքներով զբաղվող հայկական և միսիոներական կազմակերպությունների ու անհատների հետ:

²⁷⁹ Տե՛ր-Ջօր, Աղետն ւերապրողներ, էջ 363:

2.3 ԱՐԱՔ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՏԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Սիրիայում հաստատված հայերի հետագա գործունեությունը կապվում է արաբների հետ հետագա հարաբերությունների հաստատման և դրանց զարգացման խնդրի հետ: Բազմաթիվ աղբյուրներ վկայում են, որ «թուրքերը որոշակի հույսեր ունեին, որ արաբները կսպանեին կենդանի մնացածներին, բայց նրանք սխալվեցին, քանի որ արաբները մեծ համակրանք դրսևորեցին հայերի հանդեպ»:²⁸⁰

Սիրիայի փարբեր քաղաքներում և շրջաններում բազմաթիվ արաբ քաղաքացիներ, զինվորներ, պաշտոնյաներ օգնության ձեռք են մեկնել հայ գաղթականներին՝ շափ հաճախ վտանգելով իրենց կյանքը:

Այս ենթագլխում փորձ է արվում ամբողջական պատկերացում տալ Սիրիայում ապաստանած հայ փառագիյրների և Կոնստանդնուպոլսի փոխհարաբերությունների մասին, վերջիններիս ցուցաբերած հսկայածավալ աջակցության մասին, որի արդյունքում աստիճանաբար դրական փոփոխություններ են կատարվում հայ փառագիյրների սոցիալական կարգավիճակում: Առանձնակի շեշտադրում է կատարվում անհատ գործիչների հայանապաստ գործունեության վրա, դիտարկվում են նաև Ֆեյսալի իշխանության փառիկներին հայերի նկատմամբ փարված քաղաքականության առանձնահատկությունները: Հարկ է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում քաղաքական փոփոխություններն իրենք էին պայմանավորում ցուցաբերվող օգնության իրականացման ձևերը, չափերն ու մեթոդները:

Արաբ պատմաբան Նայիմ Ալ-Յաֆիս հայերի նկատմամբ արաբների դիրքորոշման մասին խոսելիս վերջինս բաժանում է երկու մակարդակի՝ արաբական կառավարական և ժողովրդական:²⁸¹ Առաջինի համար հեղինակը փայլիս է հետևյալ բնորոշումը. «Պաշարի մթնոլորտ էր տիրում, որին հայերն ակամայից են ներգրավվում»:²⁸²

Նեղինակը կարևորում է նաև ժողովրդական մակարդակը, քանի որ այս համադրեքայում են իրականանում նույն իշխանությունների որոշումները, այս մակարդակում է, որ օգնությունը դրվում է իրական հիմքի վրա և գործնական

²⁸⁰ Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական Հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության, Երևան, 2002, հ. 2, գ. 4, էջ 350:

²⁸¹ نعيم اليافي، مجاز الارمن وموقف الرأي العام العربي منها، ص 65.

Նայիմ Ալ-Յաֆի, Հայերի ցեղասպանությունը և... էջ 65:

²⁸² Նույն փեղում:

կիրառում ստանում:²⁸³ Անդրադառնալով արաբ հասարակության դիրքորոշման այս երկու մակարդակներին, կարող ենք փաստել, որ Ֆեյսալի օրոք շարունակվում է հայերի նկատմամբ ցուցաբերվող օգնությունը, որը Հուսեյն իբն Ալիի պապագամներից հետո դրվում է պաշտոնական հիմքի վրա:

Իհարկե, փարագրության վայրերում, տեղահանության ճանապարհներին հայերին օգնության փորձեր են ևսխաձեռնել նաև տեղի կառավարիչները, աքսորի հսկիչները, անգամ Հալեպի ևսահնգապետը, բայց դրանք կարճաժամկետ բնույթ են կրել: Բացի այդ, թուրքական կառավարությունը, հաշվի առնելով արաբ պաշտոնյաների, կառավարիչների՝ հայ փարագիրներին օգնելու հետ կապված բազմաթիվ փաստեր, խուսափում էր արարներին պաշտոններ տրամադրել՝ որպես կանոն տեղերում նշանակելով թուրքերի: Ամեն դեպքում բացառություններ լինում էին, բայց թուրքական կառավարությունը շար արագ ուղղում էր իր «սխալները»:

Հայ փարագիրներին օգնություն ցույց տված արաբ պաշտոնյաներից հարկ է հիշարակել Դեյր էզ-Զորի կառավարիչ Ալի Սուայդ բեյին, ով չի իրականացրել Հալեպից դեպի Ռաս ուլ-Այն գաղթականների փոխադրման հրահանգը և Թալեաթ փաշային ուղղված պատասխան ևսմանկում գրում է. «Բոլորին տեղահանելու համար փոխադրության միջոցները չեն բավականացնում, իսկ եթե Ձեր հետապնդած նպատակը նրանց սպանելն է, ապա այդ բանը չեմ կարողանա անել, ոչ էլ կարող եմ անել տալ»:²⁸⁴ Դեռ ավելին, նա աքսորված տասնյակ հազարավոր հայերի օգնության ձեռք է մեկնել՝ աշխատելու հնարավորություն տալով: 1000 հայ որբ մանուկների ապաստան է տվել հենց այդ նպատակով կառուցված շենքում:

Սուայդ բեյը հայերին վրաններ է տրամադրել պատասպարվելու համար և կարճ ժամանակ անց հայերի աքսորավայրը վերածվել էր մեծ վրանաքաղաքի՝ կոչվելով վերջինիս անունով «սուայդիյա»,²⁸⁵ որտեղ հայերը լիացել էին դերձակի, կոշկակարի, նպարավաճառի խանութներ և փոռեր:²⁸⁶ Ալի Սուայդ բեյի բարյացակամ վերաբերմունքը հայերի հանդեպ դառնում է նրա պաշտոնականության պարճառը: Վերջինիս փոխարինած Ջեքի բեյն անվերապահորեն կողմնակից էր հայերի բնաջնջմանը և ջանք չէր խնայում նրանց Դեյր էզ-Զորում կոտորելու համար:

²⁸³ 74. نعيم اليافي، مجازر الأرمن وموقف الرأي العام العربي منها، ص 74:

Նայիմ Ալ-Յաֆֆի, Հայերի ցեղասպանությունը և..., էջ 74:

²⁸⁴ 408. مروان المدوار، الأرمن عبر التاريخ، ص 408:

Մարուան Ալ-Մուդաուար, նշվ. աշխ., էջ 408:

²⁸⁵ باميركيان ي، شهاداة الأرمن، انطلياس 1985، ص 32:

Փամրուկյան Ե., Հայերի մարտիրոսությունը, Անթիլիաս, 1985, էջ 32:

²⁸⁶ Անտոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 60:

Թիկունքի հրամանադատ, արաբ զինվորական Սայիդ Համիդ բեյի ջանքերով Դեյր էզ-Զորում զինվորական աշխատանք էր հիմնվել, որը «ճշմարիտ բարիք մըն էր 400-ի մօտ Հայ կիներու և այրերու համար»:²⁸⁷ Նա ցանկացած հայ երեխայի խնդրանք՝ Աշխատանքում տեղավորելու հարցում չէր մերժում: «Տեր Զորի մեջ հայերը երբեք դժգոհության պատճառ մը չունեցան իրմէ. միշտ անոր պաշտպանութիւնը վայելեցին»:²⁸⁸

Դամասկոսի վալի Թահսին բեյը նույնպես բարյացակամ էր հայերի նկատմամբ: «Բովանդակ կուսակալութեան մէջ հայութիւնը կ'օրհնէր զԹահսին պէյ»: Եղիշէ Զիլիսկիրյանի շնորհակալական խոսքերին նա պատասխանել է, որ «խղճի ծայնիս անսալով մարդասիրական պարտականութիւնը նեթ կը կապարէ»:²⁸⁹

Համայում հայերի նկատմամբ բռնությունները որոշ չափով սահմանափակվում են տեղի քաղաքապետ Նաջմ Ադ-Դինի շնորհիվ: Վերջինս թուրք ոստիկանների հետապնդումներից ազատում է Ռուբեն անունով մի հայի, ում թարգմանչի պաշտոնն է վստահում քաղաքապետարանում: Աշխատանքի ընթացքում Ռուբենն ականատես է լինում քաղաքապետի գործերին. «Նրանք փրկեցին բազմաթիվ հայ երիտասարդների: Նաջմ Ադ-Դին բեյի նախաձեռնությամբ քաղաքում կազմված բարեգործական միությունը մեծապես օգնել է սովամահ լինելուն դատապարտված հարյուրավոր հայ աքսորյալների»:²⁹⁰

Համայի Տեր Ներսես քահանա Թավուզճյանը նամակ է գրել «Հայ ծայն»-ի խմբագրություն՝ տեղեկացնելով, որ այնպեղ կազմվել է «Հայկական միություն» և ի նպաստ գաղթականների 150 ոսկի է հավաքվել: Նա միության գործունեության համար կարևորում է. «Միութիւնը կը վայելէ տեղական կառավարութեան համակրանքը»:²⁹¹

Ինչ վերաբերում է տեղի արաբ բնակչությանը, ապա նրանք գրեթե միշտ օգնել են հայ փառագիրներին, որի մասին վկայում են հայկական, արաբական, անգլիական, գերմանական և այլ աղբյուրներ:

Համա քաղաքի արևելյան կողմում գտնվող Մալամիյե ավանի արաբ բնակչությունն արտակարգ հոգաժողովուն է ցուցաբերել հայ փառագիրների նկատմամբ: Հովհաննես Զափիկյանը բռնագաղթի փառիներին ընդանի-

²⁸⁷ Օտեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 334:

²⁸⁸ Նշվ. աշխ., էջ 386:

²⁸⁹ Զիլիսկիրյան Եղիշէ եպիսկ., նշվ. աշխ., էջ 25:

²⁹⁰ . 63 , ص 63 ، المؤلف روبرت جبه جيان، حلب، الكتاب السادس، 2002،

«Գեղարդ», Հայկա, 2002, հ. 6, էջ 63:

²⁹¹ «Հայ ծայն», 02.12.1918:

քով փեղահանվում է Այնթափից և հասնում Համա, որպեղից հինգ հայկական ընտանիքների հետ՝ Սալամիյե: Արաքներին այսպեղ արտակարգ ընդունելություն են ցուցաբերում. «Մեզ շրջապատեցին եւ ամեն կերպ ցանացին օգնել ու փեղաորել: Այնուհետեւ Սելեմիէ, հասան ուրիշ հայ փարագիրներ, բոլորն ալ արժանացան եղբայրական նոյն ջերմ վերաբերմունքին»:²⁹²

Հալեպահայ հայտնի բժիշկ Ռ. Ճեպեճյանի հորաքրոջ և հորեղբոր ընտանիքները նույնպես նույն ճակատագրին են արժանացել: Նրա զարմիկ Լևոնը միշտ գովասանքով էր խոսում Սալամիի արարների մասին. «Անոնք մեզ դիմաորեցին արտակարգ համակրանքով: Կերակրեցին եւ հոգացին... մեր կեցութեան ընթացքին մեզ հետ վարուեցան որպէս պահապան հրեշտակներ... Մեր կեանքը կը պարտինք իրենց»:²⁹³

Հայ փարագիրները գաղթականների թաքուն դուրս էին գալիս, փառքեր միջոցներով ուրեղիք ձեռք բերելով, կրկին հավաքական մտնում: Այս պարագայում նույնպես արաքներն օգնում էին հայերին. «Ապերախություն կլիներ չհիշատակել արաքների ազնվությունն այս հարցում, չնայած կախաղանի սպառնալիքով արգելված էր գաղթականների հետ շփումը, մեզ հետ առևտուր անող ոչ մի արաքի կողմից մեզ մատնելու փորձ կամ դեպք փեղի չուներգավ, իմանալով հանդերձ, որ նրանք նույնպես մեզ հետ հավասարաչափ վարանգում էին իրենց կյանքը»:²⁹⁴

Հայ փարագիրների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք է փառել Աբդուլ Ղանի Ալ-Ջուդդին: Նա պատերազմից առաջ վարել է Հալեպի կրթական հարցերով զբաղվող կառույցի փնտրելի պաշտոնը, Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիսերին ծառայել և օսմանյան բանակում՝ որպես սպա: Նրան էր հանձնարարվել սիրիական անապատում հայ գաղթականների քարավաններից մեկի բնաջնջելու գործը: Նրա օգնությամբ է փրկվել արևմտահայ գրող Երվանդ Օրբանը: Հակառակ իրեն փրկված հրահանգի՝ Ջուդդին փարագիր հայերից շարերին ուղարկել է Սալամիյե, մյուսներին էլ հանձնել Դեյր էզ-Ջորի արաբ ցեղախմբերին:²⁹⁵ Իր հուշերում՝ «Ալ-Քիթաբ Ալ-Ֆիդղա» /«Արծաթյա գիրք»/ վերնագրով, մանրամասն նկարագրել է թուրքական զինվորականների կատարած դաժանությունները:

Հայանպաստ գործունեություն է ծավալել Մուստաֆա Ջալափին: Նա Կ. Պոլսում բժշկական կրթություն ստանալուց հետո վերադառնում է Հալեպ և

²⁹² Ազատեան Լ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 224:

²⁹³ Նույն փեղում:

²⁹⁴ Դիշդիշյան Հ., Դեր Ջորի անապատներում, Երևան, 2006, էջ 72:

²⁹⁵ 42 كغارت ، المؤلف روبرت جيه جيان ، حلب ، الكتاب السادس ، ص 42: «Գեղարդ», կազմող՝ Ռ. Ճեպեճյան, Հալեպ, 2002, հ. 6, էջ 42:

աշխատում էին Զարրայում՝ որպես ակնաբույժ: 1914թ. պատերազմն սկսելուն պես գորակոչվել է օսմանյան բանակ որպես սպա և նշանակվել Բիթլիսի զինվորական հիվանդանոցի պետ: Տեսնելով Բիթլիսի բնակչության նկատմամբ իրականացվող դաժանությունները՝ նա հավաքում է քաղաքի փողոցներից իրեն հանդիպած մոտ 40 հայ որբ աղջիկների և դեռափի կանանց և աշխատանք փայխ հիվանդանոցում: 1916թ., երբ ռուսները Բիթլիս են մտնում, նրան թուրքական համազգեստով փոխենք ցանկանում են սպանել, բայց իր փրկած աղջիկներն ընդդիմանում են: Իր հայանսպաս գործի համար Զորավար Անդրանիկից նա հափուկ պարվողի է ստացել:²⁹⁶

Ջամիլ Քեննեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եղել է Եփրատի մակույկաշինության բանակային ձեռնարկության վերակազմ: Այս գործարարը ներգրավված էր օսմանյան Հիսգերորդ բանակի մատակարարման գործում: Հակառակ թուրքական իշխանությունների սպառնալիքներին՝ նա հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռնարկում էր հայ տարագիրների վիճակը բարելավելու համար: Ջամիլ Քեննեն գաղթականներին ընդունում էր իր ձեռնարկությունում՝ որպես վարպետներ և աշխատավորներ, իսկ Կարմիր խաչի նպաստներից պարեն, դեղորայք էր հափկացնում կանանց, երեխաներին և ծերերին: Նա օգնում է փախստական հայ զինվորներին ու զերիներին: Բազմաթիվ աղբյուրներ են վկայում, որ արաբ բանվորները պատրաստակամություն են դրսևորել, հայերին օգնելու գործում նրանցից ոմանք հայ տարագիրների հետ կիսել են իրենց սննդի բաժինը:²⁹⁷

Շաֆա Աբու Ռիշահը գաղթի տարիներին եղել է Մամրուջ և Խալիլ գյուղերի կայմակամը: Չնայած ունեցած պաշտոնին, նա միշտ ընդդիմացել է Օսմանյան կառավարության՝ հպարակ ժողովուրդների նկատմամբ ցուցաբերած ճնշիչ միջոցառումներին: Հայ տարագիրներին օգնելու համար, ի վերջո, ամբաստանվել է և Զիլլե աքսորվել: Նույն դուստրը հոր մասին պատմում է. «Նա քարայրների մեջ ապաստանած հայ գաղթականներին գաղտնի օգնություն և ուրելիք էր ուղարկում: Ամեն ինչ անում էր հայ գաղթականներին ի վնաս տրված հրահանգները շրջանցելու համար, ապահովել է շատ գաղթականների երկաթուղով տեղափոխումը, թուրք զինվորների ձեռքից խլել է հայ գաղթականներից կողոպտված թանկարժեք իրերը և հայերին վերադարձրել»:²⁹⁸

²⁹⁶ Կիգարտ, المؤلف روبرت جبه جيان، حلب، الكتاب السادس، ص 38

«Գեղարդ», կազմող՝ Ռ. Ճեպենյան, Հայկա, 2002, հ. 6, էջ 42: էջ 38:

²⁹⁷ Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական Հարցի և..., հ. 2, գ. 4, էջ 283:

²⁹⁸ Կիգարտ, المؤلف روبرت جبه جيان، حلب، الكتاب السادس، ص 58-59

«Գեղարդ», Հայկա, 2002, հ. 6, էջ 58-59:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի փարիններին Արփաշես Պողիկյանը²⁹⁹ /1890-1954/ սպանման էր երկրորդ, երրորդ, Չորրորդ բանակների մարտկարգման հարցերը: Օգտագործելով իր պաշտոնը՝ նա կարողացել է փրկել 1500 հայ երիտասարդների՝ նրանց զգալի մասին տեղավորելով արաբական գյուղերում: Նա պատերազմի ընթացքում կարողացել է պեղական պաշտոնյաների հետ ունեցած կապերի շնորհիվ փրկել իր հայրենակիցներից շատերին՝ տալով նրանց կեցության հնարավորություն, թեթևացրել է գաղթի հետ կապված որոշ դժվարություններ: Նա համագործակցել է շեյխ Ահմադ բեյ Ռաֆայի և Շեյխ Ռիզաբի հետ, ովքեր Բաբի մոտակայքում՝ Նալեպի հյուսիսում, իրենց գյուղերը փրամադրել են հայ փարագիրներին և աջակցել նրանց աշխատանք և սնունդ հայթայթելու գործում:³⁰⁰

Պատերազմից հետո նա առաջիններից էր, ով սկսում է գործել ազգային ոլորտում: «Ալ-Ջումհուր Ալ-Արաբի» թերթն իր 1954թ. սեպտեմբերի 13-ի համարում նրա մասին գրել է. «Նա միջնորդ է եղել Սիրիայի տեղի բնակչության և իր հայրենակիցների միջև ծագած հարցերն ու հակասությունները հարթելու գործում»:³⁰¹

Ցեղասպանությունը վերապրողներից շատերն իրենց հուշերում գնահատել են արաբների ցուցաբերած օգնությունը: Ռաքքայում քրոջ հետ դեզերող Ն. Դիշդիշյանը մեծ երախտագիտությամբ է հիշում արաբ կնոջը, ով անվարձահատույց, երկար ժամանակ հաց է տվել նրանց: Ականատեսն իր հիշողություններում գրում է. «Շատ անգամներ եմ վերլուծել այդ կնոջ վերաբերմունքը մեր նկատմամբ, և հեղաշարժում, փրկանք անգամ ավելի բարի գործերի ակնհայտ էր լինելով, եկել եմ այն եզրակացության, որ իր ազգի բացառիկ զավակը չէր այդ կինը, նրա նման շատերը կային և կարող եմ ասել, Միջագետքի ժողովուրդներին բնորոշ էին բարի գործերը, օգնությունը, մարդկայնությունը»:³⁰²

Դեյր էզ-Ջորի մոտակայքի ճամբարներում եղել են հսկիչ արաբ պաշտոնյաներ, որոնց մասին փարագիրները շատ դրական են արտահայտվել: Չնայած սպառնալիքներին, նրանք թույլ են տվել արաբներին ուրեկիք բերել փարագիրների համար. «Բոլորն օրհնում էին արաբ ազգին՝ մեզ՝ փառապալներին, անսպասելի օգնություն ցուցաբերելու համար, չնայած

²⁹⁹ Արփաշես Պողիկյանը 1925թ. մասնակցել է նաև Սիրիական մեծ հեղափոխությանը: Եղել է սիրիացի ազգային հերոս Իբրահիմ Նանսուրիի օգնականն ու համախոհը: 1937թ. ընկրկվել է պատգամավոր:

³⁰⁰ Նշվ. աշխ., էջ 151:

³⁰¹ Նշվ. աշխ., էջ 154:

³⁰² Դիշդիշյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 40:

այն հանգամանքին, որ շաբաթների տարբերությամբ նրանք մահվան դատապարտված ունեին ոճրագործ թուրքական կառավարության գազանացած խմբակի կողմից»:³⁰³

Արաբ շատ գործիչների և անհատների ծավալած հայանապաստ գործունեությունն արտահայտվում էր ոչ միայն հայ տարագիրներին վերապրելու հնարավորություն, նաև ապաստան, սնունդ տրամադրելով, այլ՝ հասարակական գործունեությամբ: Այս համարեքստում առանձնանում է Սելիմ Չեմբերթը,³⁰⁴ ով պաշտպանել է «Սուրիոյ հիւրընկալ ավերուն վրայ ազատ շունչ առնող Հայ գաղթականներուն»:³⁰⁵ Լավ տիրապետելով տնտեսական իրավիճակին՝ իր հողվածներում նա փաստում է, որ հայերը երկրի տնտեսական ոլորտում դրական փոփոխություններ են կատարել և դա հաստատել է վիճակագրական տվյալներով. «Տիսիսի գանազան երկրներէ եկող գաղթականները այս քաղաքի տնտեսական կեանքին մէջ, հոգ, նեղութիւն և դժվարութիւններ ստեղծած չեն»:³⁰⁶

Հարկ է նշել, որ արաբների դիվանագիտական պատմության մեջ է անցել այն փաստը, որ Արգենտինայում իթթիհադական Թուրքիայի դեսպանը՝ ազգությամբ արաբ Արսլան Ամինը, ով նախկինում թուրքական հյուպատոս է եղել Ֆրանսիայում և Բելգիայում, դատապարտում է հայերի կոտորածները և հեռանում իր պաշտոնից:³⁰⁷

Հայ տարագիրների իրական վիճակի, նրանց նկատմամբ թուրքական կառավարության վարած քաղաքականության մասին հողվածներ են տպագրվել Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթում, որի խմբագիր Շուքրի Ռիզկալլահ Քենդեղերն իր անկողմնակալ հողվածների համար ենթարկվել է ճնշումների: Նա տեղական ու ֆրանսիական իշխանությունների շրջանում մեծ հարգանք ուներ: Խմբագիրը միշտ պաշտպանել է հայերի իրավունքները, որի համար ֆրանսիական իշխանությունների կողմից ստացել է «Օֆֆիսե դ'Ալադեմի» շքանշանը: Հաճախ իրեն ուղղված շնորհակալություններին պատասխանել է. «Շատերը իմ գրած յօդվածներէս եզրա-

³⁰³ Դիշդիշյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁰⁴ Նա 1911թ. նշանակվել է Հալեպի Առևտրական սենյակի խորհրդական-անդամ, հետո ընտրվել է փոխնախագահ: 1919թ. Սելիմ Չեմբերթը՝ որպես Հալեպի պատգամավոր Սիրիայի առաջին կոնֆերանսին մասնակցել է որպես նախագահի օգնական: 1923թ. վերստին ընտրվել է պատգամավոր և Սիրիայի Դաշնային խորհրդի անդամ, 1924թ. զբաղեցրել է Հալեպի տերության ներկայացուցչական ժողովի փոխնախագահի պաշտոնը:

³⁰⁵ «Սուրիահայ տարեցոյց», Հալեպ, Բ տարի, 1925, էջ 76:

³⁰⁶ Նշվ. աշխ., էջ 78:

³⁰⁷ Ազատյան Լ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 174:

կացնելով, կը կարծեն, թե ես հայ եմ, կը սխալին, հայը պաշտպանելով ճշմարտութիւնը, արդարութիւնը հրապարակած կ'ըլլամ»:³⁰⁸

Հայ փարագիրները Սիրիայում կարողանում են հաղթահարել առաջին դժվարությունները և ինտեգրման փորձեր են կատարում, որն, իհարկե, միակողմանի չէր կարող դրական արդյունքներ գրանցել: Արաբներն իրենց աջակցությամբ նպաստում էին այդ գործընթացին: Սիրիայի «Պարմական հուշարձաններ» կազմակերպության նախագահ Մուհամմադ Կաջան՝ հայ-արաբական համալսել և արդյունավետ գործունեության համար բերում է Հալեպի օրինակը, որը դարձել է երկու ժողովուրդների քաղաքակրթությունների միավորման մի վայր, որտեղ նրանք հնարավորություն են ունեցել ապրել միասին՝ ներդաշնակության, փոխհասկացողության և ապագայի նկատմամբ միևնույն տեսակետն ու հեռանկարն ունենալով»:³⁰⁹ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում սիրիացիներն ընդունում են հայերին: Հայերն էլ իրենց հերթին փորձում են բարեկամական հարաբերություններ հաստատել տեղի քաղաքացիների հետ և ամեն ինչ անում էին համակեցության համար առավել բարենպաստ պայմաններ ստեղծել: Մուհամմադ Կաջան կոչ է անում. «Այն փոխըմբռնումը, միասնական ոգին, հանդուրժողականությունը, որը ցուցաբերեց Հալեպը, պետք է օրինակ դառնա մնացած բոլոր այն քաղաքների համար, ուր ապրում են քարքեր մշակույթ ունեցող մարդիկ»:³¹⁰

Հարկ է նշել, որ հայ փարագիրներին օգնություն ցուցաբերելու արաբական միասնական դիրքորոշումը բացառվում է նաև նրանց՝ իսլամական համայնքի՝ ումմայի որոշ հասկություններով. «... նրանց խորթ էին կապիտալիզմի շար ու շար չարիքները, իսկ առանձին վաղ արաբներ նրա անդամների կողմից արժանանում էին համայնքի պարսավանքին այն չափով, որ նմանները, հարկադրված լքելով հարազատներին, հեռանում էին հեռավոր տեղեր»:³¹¹

«Տառապանքի եղբայրներ եղանք և ենք քարիներ է վեր... Ընդհանուր պատերազմի արհաւիրքները զմեզ նեղեցին Սուրիոյ Արաբ ազնիւ ազգին գիրկը, ուր գտանք ամեն տեսակ ասպնջականութիւն եւ հիւրընկալութիւն»:³¹²

³⁰⁸ «Սուրիական տարեցույց», Հալեպ, 1925, էջ 118:

³⁰⁹ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الارمني، ص 402:

Սալեհ Զահիր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու..., էջ 402:

³¹⁰ Նշվ. աշխ., էջ 403:

³¹¹ Դիշդիշյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 40:

³¹² «Եփրատ», 25.06.1928:

Փաստորեն, հայ-արաբական փոխհարաբերություններն, ըստ էության, շրջանցում են երիտթուրքական կառավարության ծրագրերի սահմանները և ընթանում այլ ուղղությամբ: Նայ և արաբ ժողովուրդներին միավորում են նրանց ազգային ընդհանրությունները. երկուսն էլ ունենին պապմություն, քաղաքակրթություն, ազգային պապկանելություն, հայրենիք, մինչդեռ նշվածներից և ոչ մեկը թուրքական կողմը չի ունեցել: Այս պատմական ընդհանրությունները թույլ են տալիս հայ տարագիրներին արաբների աջակցությամբ համարել ինտեգրվել Սիրիայի կյանքում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԻՐԻԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐԱՐ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՆԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ /1918-1920 ԹԹ/

3.1 ԷՄԻՐ ՖԵՅՍԱԼԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Սիրիայի քաղաքական կյանքում բեկումնային էր 1918 թվականը, երբ վերջ է դրվում Օսմանյան տիրապետությանը: Սիրիայում տեղի ունեցող իրադարձություններն անմիջական ազդեցություն էին ունենում տեղի հայ տարագիրների վրա:

Սիրիայի պալմության այդ ժամանակահատվածի իրադարձություններում Ղուսեյնի որդի Ֆեյսալը զգալի դերակատարում է ունենում: Նրա հետ է կապվում առաջին հերթին Սիրիայի ազատագրումը, նրա դերը մեծ էր նաև հայ տարագիրների վիճակի բարելավման, կայացման խնդիրներում:

Սիրիայի՝ որպես պետություն, կազմավորման փաստը շատ քաղաքական գործիչներ այդ ժամանակի համար անհավանական էին համարում. «Անհնար է ստեղծել մաքուր սիրիական թագավորություն՝ նույնիսկ երևակայական. բազմաթիվ ազգությունների բաժանված Սիրիան քաղաքական տեսանկյունից նման է փոշու»:³¹³ Այնուամենայնիվ, չնայած դժվարություններին ու Սիրիայի պետության կարճատև գոյություն փաստին, այն կայանում է: 1918թ. սեպտեմբերի 30-ին Մերձավոր Արևելքում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար Ալլենբիի և Էմիր Ֆեյսալի գործը մտնում է Դամասկոս, հոկտեմբերի 6-ին հայկական 3-րդ գումարտակի մասնակցությամբ Ֆեյսալն ազատագրում է Բեյրութը, այնուհետև Ղոմսը, Ղաման և Ղալաթը: 1918թ. հոկտեմբերի 5-ին Էմիր Ֆեյսալը կազմում է առաջին անկախ կառավարությունը: Այդ կապակցությամբ Ֆեյսալը հայտարարում է. «Իմ տեր Ղուսեյն իբն Ալիի կողմից հայտարարում եմ Սիրիայում բացարձակ անկախ սահմանադրական արաբական կառավարության ստեղծման մասին, որն ընդգրկում է ողջ Սիրիան»:³¹⁴ Ստեղծվում է օրենսդրական խորհուրդ, հիմնվում են դատարաններ, նշանակվում են նահանգապետներ:

³¹³ Pipes D., Greater Syria, The History of an Ambition, NY, 1992, p. 20.

³¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 23:

Թուրքական բանակի կապիտան Սարգիս Թորոսյանն,³¹⁵ ով իր վեց-հազարանոց արաբական զորքով մասնակցել է Դամասկոսի գրավմանը, իր հուշերում գրում է. «Շերիֆ էմիր Ֆեյսալը քաղաք մտավ ոչ որպես զավթիչ, այլ զուսպ, արժանապատիվ մի մարդ. նա ուղղվեց դեպի այն հրապարակը, որտեղ թուրք զեներալ Ջեմալ փաշան առանց ռազմական արյանի ձևականությունների կախաղան էր բարձրացրել գերված ազնվական արաբ առաջնորդներին»:³¹⁶

Օսմանյան կայսրության տիրապետությունից ազապագրվելու գործընթացում արաբական կողմում ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ տարագիրներից կազմված Արևելյան լեգեոնը, որի գործունեությանը հարկ ենք համարում համառոտ անդրադառնալ մինչ Ֆեյսալի և իր համախոհների՝ հայ տարագիրների նկատմամբ վարած քաղաքականությանն անցնելը: Արևելյան լեգեոնի գործունեությունը կարելի է համարել հայ-արաբական համագործակցության արդյունավետ դրսևորում:

1916թ. նոյեմբերին³¹⁷ ստեղծվում է Արևելյան լեգեոնը:³¹⁸ Լեգեոնի կազմավորման և կամավորագրության պայմանները Ֆրանսիայի ԱԳՆ-ի կողմից հրապարակվել են դեկտեմբերի 5-ին, ըստ որի Արևելյան լեգեոնին կամավորագրվելու էին օսմանահպատակ հայերն ու սիրիացիները, որոնք

³¹⁵ Սարգիս Թորոսյանը եղել է թուրքական բանակի հրեփանային կապիտան և վերահսկիչ սպա: Դարդանեյի պատերազմի ընթացքում ցուցաբերած խիզախության և Կայսերական բանակին բերած հաղթանակի համար արժանացել է Բանակի երախտագիտությանն ու 1915թ. դեկտեմբերի 6-ին ստացել է կապիտանի կոչում, ինչպես նաև պարգևատրվել է Օսմանյան կայսերական բանակի Պատերազմի շքանշանով: Իր հայրենակիցների, մասնավորապես, հարազատների նկատմամբ թուրքական իշխանությունների դաժան քաղաքականությունը նրան դրդում են լքել թուրքական բանակն ու միանալ Նուրի Ֆուսուֆի հրամանատարությամբ կռիվող արաբներին: Դամասկոսի գրավման ժամանակ նա եղել է վեցհազարանոց արաբական հեծելազորի ու դաշնակցային զորքի հրամանատար: Եղել է նաև Կիլիկիայում ֆրանսիացիների հրամանատարությամբ գործող Նայկական լեգեոնի սպա: Մանրամասն տե՛ս Torossian Sarkis, *From Dardanelles to Palestine. A true story of five battle fronts of Turkey and her allies and a harem romance*, Boston, Meador Publishing Co., 1947.

³¹⁶ Torossian Sarkis, նշվ. աշխ., էջ 197:

³¹⁷ Պատմագրության մեջ լեգեոնի կազմավորման հանգամանքների վերաբերյալ գոյություն ունեն փոքրեր փոխակերպեր: Մանրամասն տե՛ս Ս. Պողոսյան, Նայկական /Արևելյան/ լեգեոնի 1916-1920 թթ. կազմավորման պատմությունից, «Պատմություն», Երևան, 2002, հ. 1, էջ 116-126:

³¹⁸ 1916թ. նոյեմբերի 15-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարի թիվ 7549-9/11 հրամանով կազմավորվում է Արևելյան լեգեոնը, որի կանոնադրությունը նախարարը հաստատում է նոյեմբերի 26-ի թիվ 7966-9/11 հրամանագրով: Լեգեոնն Արևելյան է կոչվում հայկական կողմի պահանջով՝ թուրքերի ուշադրությունը շեղելու համար: Սիրիացիների թիվը չէր գերազանցում լեգեոնի ընդհանուր թվակազմի 1/5-ը: Արևելյան լեգեոնի կորիզը կազմում են Պորտ Սաիդում հաստատված 600 մուսալեոնի երիտասարդները:

առանձին խմբերի մեջ էին դասավորվելու ըստ ցեղի և կրոնի: Լեզեռնի ծախսերը հոգալու էր Ֆրանսիան, Լեզեռնը հաստատվելու էր Կիպրոսում և ղեկավարվելու էր ֆրանսիացի սպաների կողմից: Նայկական և սիրիական կոմիտեները սպանվելու էին կամավորներ հավաքագրելու գործը՝ առանց ֆրանսիական դիվանագետների միջամտության, ծայրահեղ գզուշությամբ և առանց հրապարակային որևէ արտահայտության, որպեսզի խուսափեն թուրքերի ուշադրությունից և վրեժխնդրական արարքներից՝ ընդդեմ հայերի ու սիրիացիների:³¹⁹ Նայերին անգամ արդունվում էր իրենց դրոշն ունենալ՝ ուղղաձիգ կարմիր, սպիտակ, կապույտ գույներով, վրան գրված՝ «ՏԷՐ, կեցոյ գիայս»:³²⁰

1917թ. ֆրանսիական զենեռալ Բայուն տեսչական այց է կատարել Արևելյան լեզեռն և առաջարկել է վերջինիս օգտագործել Պաղեստինի ուղղությամբ հարձակման ընթացքում: 1918թ. սեպտեմբերի 19-ին Արարայի ուղղությամբ ընդհանուր հարձակման ժամանակ Ռաֆաթի բարձունքում հայ լեզեռնականներին հաջողվում է թուրքերին դուրս շարքել բոլոր դիրքերից: Այսպեղից հայ լեզեռնականները շարժվել են հյուսիս՝ Ֆեյսալի զորքերի հետ գրավելով Դամասկոսը, Բեյրութը, Նալեպը՝ վերջ դնելով Օսմանյան 400 տարվա փիրապետությանը: Արաբ պատմաբան Սալեհ Զահիր Ադ-Դիսը հայ լեզեռնականների մասին գրում է. «Երբ թուրքական կառավարությունը մտածում էր, որ նրանք գաղթականներ են, նրանք վերածվեցին կազմավորված զորքի... այդ զորքը պահպանեց իր արժանապատվությունը և հաստատեց, որ կյանքն արժանի է իրեն, և որ «մահ և ոչնչացում» բառերը գոյություն չունեն իրենց բառարանում»:³²¹ Արաբ զրեթե բոլոր պատմաբանները մեծ գովեստով ու հիացմունքով են խոսել Արևելյան լեզեռնի հայ զինվորների վերաբերյալ:

Ֆեյսալն ի սկզբանե հայ փարագիրների նկատմամբ դրական էր տրամադրված և հայանպասք քաղաքականությունն իրականացնելու համար իր աջակիցների թվում ունեցել է մի շարք ազդեցիկ դեմքեր, ովքեր հետամուտ էին լինում հայ փարագիրների խնդիրների լուծմանը:

Դեռևս 1908թ. Օսմանյան խորհրդարանում արաբական թերակղզու Ջիդդա և Մեքքա բնակավայրերը ներկայացնող Ֆեյսալն ու իր եղբայր Աբդալաիը հակված էին թուրքահպատակ հայերի բարենորոգչական ծրագրերի իրականացմանը, որի շնորհիվ էլ Ֆեյսալն «արժանացավ Օսմանյան պառլամենտի

³¹⁹ Պոյաճեան Տ., Նայկական Լեզեռնը, Ութերթաուն, 1965, էջ 14:

³²⁰ Նայկական լեզեռնը 1916-1920, տե՛ս «Ցուշամարտեան Նայ յեղափոխական դաշնակցութեան ալբոմ-ալբա 1914-1925», Լոս Անճելես, 2001, էջ 190:

³²¹ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الأرميني، ص 243

Սալեհ Զահիր Ադ-Դիս, Արաբների անկեղծությունն ու..., էջ 243:

հայ երեսփոխանների համակրանքին»:³²² Մինչև Սիրիայում հայ փարագիրներ-
րի հայտնվելը՝ 1913թ. հունիսին, Փարիզի արաբական կոնգրեսում ընդունված
բանաձևի 8-րդ կետում Ֆեյսալն ու իր կողմնակիցները նշում են. «Կոնգրեսը հա-
վանություն է փայլա և իր համակրանքն է արտահայտում Թուրքիայի հայերի
պահանջներին, որոնք հիմնված են ապակենտրոնացման սկզբունքի վրա»:³²³

Ֆեյսալին հայանպասք քաղաքականությունն իրականացնելու գործում
աջակցում էին խորհրդականներ՝ կրթության նախարար Սաբեհ Ալ-Ղուսեյը,
Ֆեյսալի անձնական քարտուղար, փաստաբան Ֆայեզ Ալ-Ղուսեյը,
Հալեպի շրջանի կառավարիչ սշանակված Շուբրի Ալ-Այուբին, Դամասկոս-
ում հեղինակություն վայելող քաղաքական գործիչ Հաշիմ Ալ-Աթասին,³²⁴
Օմար Ֆախուրին, ով Ֆեյսալի կողմից «Ալ-Ասիմա» պաշտոնաթերթի
խմբագրման համար Բեյրութից հրավիրվելով Դամասկոս, այդ և ուրիշ թեր-
թերում /հաղկապես «Ալ-Հակիկա»/ հաճախ է հանդես եկել «Դեմոկրատ
խալան» ծածկանունով՝ հայ գաղթականությանը սրտապնդող և արաբների
նկատմամբ հայության բարեկամությունը ամրապնդող հոդվածներով:

Հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ հեղինակական է եղել Օսման-
յան պարզամավոր Ֆարես Ալ-Խուրին:³²⁵ Նրա դուստրը՝ Զուեթ Ալ-Խուրին
հոր մասին գրում է. «Օսմանյան պառլամենտում նա հեղինակ է Հայկական
հարցին»:³²⁶ Վերջինս հեղափոխվել է հայ պարզամավորներ՝ Զոհրաբի,
Վարդգեսի ճակատագրով և այդ մասին հարցրել է անգամ Զեմալ փաշա-
յին: Նա իր հուշերը գրի է առել «Ֆարես Ալ-Խուրին դժվար կացության
մեջ է դնում օսմանյան պարզամավորներին» վերնագրի փակ:³²⁷ Ֆարես
Խուրին փորձել է պարզել նրանց անհեղացման պարճառները, սակայն
«նրան սպառնացել են ու արգելել Ազգային ժողովի հաջորդ նիստին մաս-

³²² Աղպաշեան Յովհաննես, *Եզվ. աշխ.*, էջ 14:

³²³ علي سلطان ، تاريخ سورية، نهاية الحكم التركي، 1908 - 1918، دمشق، 1996، ص 176.

Ալի Սուլթան, Սիրիայի պարլամենտ /1908-1918/, Դամասկոս, 1996, էջ 176:

³²⁴ Հաշիմ Ալ-Աթասին մինչև պատերազմը Հաճնի կայնականի պաշտոնում և պատե-
րագմի փարիսերին՝ Պուրտուրի մութասարիֆի պաշտոնում հաճախ է ընդդիմացել հա-
կահայ գործողություններ իրականացնող երիտթուրքական կարգադրություններին:

³²⁵ 1914թ. ընդգրկել է Օսմանյան խորհրդարանում Դամասկոսի պարզամավոր: Մինչև
Առաջին աշխարհամարտի ավարտը պետական դավադրության համար ձերբակալվել
է, հետո արդարացվել: Դասախոսել է իրավունքի ինստիտուտում: 1919թ. ընդգրկել է
Արաբական գիտությունների ակադեմիայի անդամ, ֆինանսների նախարար, 1926թ.
եղել կրթության նախարար:

³²⁶ أريسيان نورا، غوائل الارمن في الفكر السوري، ص 136.

Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մարզում, էջ 136:

³²⁷ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الارمني، ص 327.

Սալեհ Զահիր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու..., էջ 327:

նակցել»:³²⁸ Նա այն մարդկանցից էր, ով Ֆեյսալի հեյտ միասին հիմք է դրել Սիրիական պետությանը:³²⁹

Էմիր Ֆեյսալը դեռևս 1917թ. հունիսի սկզբներին Շոբեքում հանդիպել է հայ երիտասարդների հեյտ: Կարապետ ավագ քահանա Գալֆայանը, ով անցել է փարագրության ողջ ճանապարհը, գրում է. «Ամենքս գացինք, համբուրեցինք իր փեշերը: Անակնկալ ընդունելություն մը ըրավ մեզի և ըսավ. «Գիտեմ, որ հայերը ուղիղ կերպով կրնան գնահատել մեր այս շարժումը, որովհետև անոնք ալ մեզի պէս Թուրք բռնակալութեան դառն լուծը կրած են եւ հիմա իրենց փունէն զրկուած՝ մաքրուած են սովի եւ քաղցի, ուստի ես կը խոստանամ պաշտպանել հայերը իբրև ազապասեր ժողովուրդ մը եւ կը հրաւիրեմ զիրենք գործակցութեան»:³³⁰

Պաղեստինից, Դուբայի լեռներից, Հաուրանից և այլ վայրերից եկող գաղթականները երախտագիտական զգացումով էին պատմում Ֆեյսալի՝ հայերին ցուցաբերած կյոթական, դրամական, բարոյական օգնության մասին: Ֆեյսալը Կահիրե մեկնող մի խումբ հայերի առաջարկել է Դամասկոս գնալ իր հեյտ: «... թե որ փառօք մտայ քաղաք, դուք ալ ինձ հեյտ փառօք կը մըրնէք»:³³¹

1916թ. հունիսից Հայեայում ձերբակալվել էր Առաջնորդական փոխանորդ Տեր Հարություն ավագ քահանա Եսայանը:³³² Քաղաքական հանցանքի մեղադրանքով նրան և 60-ից ավելի հայերի կախաղանի էին դատապարտել: 1918թ. Ֆեյսալի՝ Հայեպր գրավելուց հեյտ քահանա Եսայանը, հայ բանփարկյալների հեյտ ազատվում է: Այդ կապակցությամբ Սահակ կաթողիկոսին նա գրում է. «...բանփարկեալքս ամբողջովին ազապ արձակուեցանք: Վերածնութեան մընդորպ մը, ... 25-30 հազար հայ գաղթականությունը ազապ շունչ մ'առնել է շնորհիվ արդարասէր Արաբ կառավարութեանը»:³³³

Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշան Ֆեյսալին ուղղված նամակում բարձր է գնահատում վերջինիս գործունեությունը. «Սիրիայի հարավում գրկվող Ձեր խիզախ գինկորների ջանքերի շնորհիվ մեզ մոտ են հասել մեր ազգի փարագրյալ զավակները:

³²⁸ .136-137, غوائل الارمن في الفكر السوري، ص 136-137:

Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մարքում, էջ 136-137:

³²⁹ .327, صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الارمني، ص 327:

Սալեհ Զահիր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու..., էջ 327:

³³⁰ Գալֆանան քահ. Կ., նշվ. աշխ., էջ էջ 421:

³³¹ Չիլիսկիրեան Եղիշ, Լախսկ., նշվ. աշխ., էջ 47:

³³² Նրա ջանքերով էր հիմնվել Գաղթականների օգնության վարչությունը, որը զբաղվում էր որբեր ընդունելով և Հայեպ հասած փարագիրներին օթևան փրամաղելով:

³³³ Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիպաս, 1975, էջ 80:

Մենք աղոթում ենք Աստծուն, որ նա օրինի Ձեր գործը և Ձեր հաղթանակը հարապես դարձնի: Ձեր զինվորներն ավելացնում են արաբների փառքն ու պարիվը: Ցանկացած հայ, ուր էլ որ լինի, արաբների կողմնակիցն է: Ձեր նպատակի արդարացիությունը և ազնիվ մտադրությունն ակնհայտ է»: ³³⁴ Պողոս Նուբար փաշայի նամակին պատասխանել է Շերիֆ Նուսեյն իբն Ալին. «Էմիր Ֆեյսալին հղած Ձեր նամակը բարյացակամության և սիրո պարզ ապացույց է ... Իրոք, էմիր Ֆեյսալի՝ տարագիրներին ցուցաբերած օգնությունը յուրաքանչյուր արաբի կրոնական պարտականությունն է ... հայ և նրա վիճակում գտնվող մյուս բոլոր ժողովուրդները մեր համախոհներն են ուրախության և տխրության պահին: Ամենից առաջ Աստծուց հայցում ենք, որ ուժ տա՝ օգնության ձեռք մեկնելու տարագիրներին մինչև ողջ աշխարհին հասանելի լինեն մուսուլմանների իսկական զգացմունքները»։ ³³⁵

Հայ տարագիրներին օգնելու մի նոր փուլ է սկսվում Ֆեյսալի իշխանության գալուց հետո, երբ հայ տարագիրներին ցուցաբերվող աջակցությունը դրվում է ամուր հենքի վրա և կատարվում օրենքի և պաշտոնական հրամանների շրջանակներում: 1918թ. հոկտեմբերի 18-ին Դամասկոսի գլխավոր խմբագրատանը Ֆեյսալը մեծ ընդունելություն է կազմակերպել արաբների անկախության փաստը նշելու համար, որին ներկա են եղել Երուսաղեմի Սրբոց Ցակոբեանց միաբանության անդամ Եղիշե եպսկ. Չիլինկիրյանն ու Հալեպի առաջնորդական փոխանորդ Տեր Հարություն քահանա Եսայանը՝ արժանանալով հատուկ հարգանքի և ուշադրության: ³³⁶

Ֆեյսալն այսպեղ հայտարարել է, որ նորահաստատ արաբական իշխանությունը դեռ մի շարք թերություններ ունի, սակայն նրանք կարող են հետզհետե բարեկարգել երկիրը. «Անգլիացոց պես կամաց-կամաց գործենք, որ կարողանանք լաւ հաստատել կառավարական վարչութիւնը և ամրացնել վարչական կազմը»։ ³³⁷

1918թ. հոկտեմբերին Սահակ կաթողիկոսը նույնպես հանդիպում է ունեցել Ֆեյսալի հետ՝ նրանից հավաստիացումներ ստանալով հայ տարագիրների հարցում արաբական կողմի հայանպաստ դիրքորոշման վերաբերյալ և «ուրախութիւնը ունեցած է այդ հովանիին ծանուցումը լսելով Արաբիոյ թե թագավորի և թե ալ վարիչ իշխանութեանց կողմէ»։ ³³⁸

³³⁴ Ուշագրավ է, որ այս և հաջորդ նամակները տպագրվել են սիրիական մամուլում, «Ալ-Աֆքար», 14.11.1918թ. տն 271-272 ص 271-272: أريد أن أبادا الامنية في الصحافة السورية ،
أريسيان نورا، أسد الأبادا الامنية في الصحافة السورية ، ص 271-272: Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները..., էջ 271-272:

³³⁵ Նույն տեղում:

³³⁶ Չիլինկիրեան Եղիշե եպիսկ., նշվ. աշխ., էջ 47:

³³⁷ Նշվ. աշխ., էջ 67:

³³⁸ Եղիսյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95:

Սահակ կաթողիկոսը հեղափոխություն ևս երեք կամ չորս հանդիպում է ունեցել Ֆեյսալի հետ, որին որպես թարգմանիչ մասնակցել է Ե. Չիլինկիրյանը: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ Էմիր Ֆեյսալը պատմել է, որ 19 փարի Կ. Պոլսում ապրելով «հիացած է Հայոց հանճարին և զարգացումին ու ամեն գործի և արհեստի մեջ անոնց ունեցած ընդունակութեանց վրայ: Իրեն նախընտրած անկեղծ բարեկամները Հայերը եղած էին Պոլսոյ մեջ: Նոյն իսկ մի անգամ Պոլսէն խուսափելով երբ կը մեկնէր դէպի Մեքքէ, ճանապարհին հեղափոխումէ մը ազատուելու համար Հայու մը փրուն ապաստանած էր»:³³⁹

«Աթ-Թակադդում» թերթում հայերը շնորհակալություն են հայտնել արաբ ժողովրդին. «Օգտագործելով առիթը՝ շնորհակալություն ենք հայտնում Հալեպի բնակիչներին և արաբ ազնվաբարո ժողովրդին, որոնք ամենուրեք բարեգութ վերաբերմունք են ցուցաբերում, չեն մերժում եկած փարագիրներին, այլ օգնում են նրանց՝ դրանով փաստելով իրենց բարոյական արժանիքները: Այսբանից հետո մեր կողմից լռությունը լավության ժխտում կլինի»:³⁴⁰

1918թ. նոյեմբերի 11-ին Ֆեյսալն այցելել է Հալեպ, հանդիպել քաղաքի պաշտոնատար անձանց ու փարբեր համայնքների ներկայացուցիչների հետ: Հանդիպման ընթացքում նա կարևորել է արաբական միասնության խնդիրը, որի հիմքում պետք է դրվեր ազգային և ոչ թե կրոնական սկզբունքը:

1918թ. դեկտեմբերի 4-ին Հալեպում կայացել է ցեղասպանությունը վերապրած հայ փարագիրների հանրահավաքը, որին մասնակցել են մոտ 50 հազար հայեր: Վերջիններս յոթ կերպից բաղկացած պահանջագիր են կազմել՝ թուրքական կողմին պարտժելու և հայ ժողովրդի նկատմամբ պատմական արդարությունը վերականգնելու ակնկալությամբ:³⁴¹ Պահանջագիրը ներկայացվել է Հայ ազգային պարավիրակությանը: Այսպես կարևոր է այն փաստը, որ հայ փարագիրները կարողացել են համախմբվել. դա արդեն դրական երևույթ էր, որը խոսում է նրանց կազմակերպվածության մասին և երկրորդ՝ առանց արաբական կողմի թույլտվության հայերը հազիվ թե կարողանային նման հանրահավաք կազմակերպել. ինչը խոսում է արաբական իշխանությունների դրական վերաբերմունքի մասին:

Ֆեյսալ իբն Հուսեյնի աջակիցներից Էմիր Ալի Նասերը, նշանակվելով Նյուսիսային Սիրիայի արաբական գործերի ընդհանուր հրամանատար,

³³⁹ Չիլինկիրեան Եղիշե եպիսկ., նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁴⁰ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية، ص 181-182: Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը..., էջ 181-182:

³⁴¹ Առավել հանգամանորեն տես «Հայ ծայն», 06.12.1918:

իր սպայակույրի պետ Ալի Ջնդեպի³⁴² ընկերակցությամբ, 1918թ. դեկտեմբերին մեկնում է իր նոր պաշտոնապետին՝ Նալեպ, ուր կազմակերպում է հայ փարագիրներին նյութական միջոցներ փրամադրելու գործը:

Մամբուջի հայության ներկայացուցիչ Եզնիկ քահանա Աշճյանն ու Եղիսէ քահ. Այվազյանը փեղի հայ գաղթականության անունից այցելել են Ալի Նասերին. «Խիստ բարեացակամ ընդունելութեամբն էր եւրբ յայտարարեց՝ ... Հայ Գաղթականները Արաբ կառավարութեան օթօմոպիւներով պիտի հաւաքուին և փոխադրուին Նալեպ»:³⁴³ Մամբուջի կառավարիչ Հայդար բեյը փեղի հայ փարագիրներին հացահատիկով ապահովելու հրաման է փոխել:

Երկրի հյուսիսում փրորոզ իրավիճակի լքությամբ և Ֆեյսալի կարգադրությունների խստությամբ պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ Նալեպի ընդհանուր կառավարիչ Ալի Ռիզա Առ-Ռիկաբին 1918թ. վերջերին և 1919թ. սկզբներին քննարկումների ընթացքում պարբերաբար անդրադառնում էր նաև հայ փարագիրների դրությունը: 1918թ. դեկտեմբերի 20-21-ին Ալի Ռիզան հանդիպումներ է ունեցել հայ համայնքի առաջնորդի հետ և հավաստել, որ արաբ ժողովուրդը, ինչպես պատերազմի փրորիներին, այնպես էլ այժմ կշարունակի օգնություն փրամադրել հայ ժողովրդին:

Շուրթի բեյն ու Ալի Ռիզան Հարություն Եսայանի հետ հանդիպման ժամանակ ընդգծել են. «Մենք համոզուած ըլլալով, թէ հայը իրաւամբ իրաւունք ունի ապրելու, չզլանանք, ամէն եղբայրական պարտականութիւն»:³⁴⁴ Կուսակալն անգամ խոստացել է. «Ալեյին ընել, երբ առիթը ներէ»:³⁴⁴

1919թ. հունվարի սկզբին Ալի Ռեզան նորից է հանդիպել հալեպահայ գործիչների հետ: Եղիշէ Զիլինկիրյանը գրությամբ դիմել է նրան, որպեսզի հայերենով նույնպես դիմումներ ընդունվեն: Նրա այդ առաջարկը դրական լուծում է ստացել:³⁴⁵

1919թ. հունվարին Էմիր Ֆեյսալը Փարիզում հանդիպել է Պողոս Նուբար փաշային՝ նրա հետ քննարկելով Սիրիայի, Լիբանանի և Պաղեստինի հայ գաղթականության վիճակի բարելավմանն ուղղված միջոցառումները և հայ-արաբական հարաբերությունների հետ կապված որոշ հարցեր: Փարիզի Հայոց ազգային պարլիթականությունը Ֆեյսալին է հանձնել Մանչեստրի և Մարսելի հայ համայնքների նվիրատվությունները՝ ավելի քան

³⁴² Ալի Ջնդեպը հայ-արաբական համագործակցությունն ամրապնդելու նպատակով Կահիրեում ստեղծված «Հայ և արաբ եղբայրություն» ընկերության հիմնադիրներից մեկն է եղել՝ Մուշեղ եպիսկ. Սերոբյանի և Առաքել Նուբարի հետ: Ալի Նասերը նրան կշահակել է Նալեպի արաբական կայագործի հրամանադրար:

³⁴³ «Հայ ձայն», 16.12.1918:

³⁴⁴ «Հայ ձայն», 23.12.1918:

³⁴⁵ Զիլինկիրեան Եղիշէ եպիսկ., նշվ. աշխ., էջ 66:

150 կգ ոսկին, որպեսզի սիրիական իշխանություններն այն օգտագործեն Դամասկոսի, Հալեպի, Բեյրութի հայ փարագիրներին սնունդ և բուժօգնություն փրամադրելու համար:

Տարածաշրջանում սպեղծված այս բարդ իրավիճակում Սիրիայում ընդունվում են կառավարական մի շարք որոշումներ, որոնք իրենց նպաստն են բերում հայ փարագիրների փրկության և հայկական միջավայր վերադառնալու գործին: Դրանց թվում է 1919թ. հունվարին Ֆեյսալի հրապարակած հրամանը, որը տպագրվել է նաև Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթում. «Նորին գերագանցություն Էմիր Ֆեյսալի հրամանը հայ կանանց և նրանց երեխաներին վերադարձնելու կապակցությամբ» խորագրի տակ, ուր ասվում է. «Այսօր մենք գրել ենք Հալեպի ռազմական ղեկավար Զաֆար փաշային, որ նա հնարավոր միջոցներ ձեռնարկի, թերթերում հայտարարություն փա, որ բոլոր նրանք, ովքեր իրենց մոտ պահում են հայ կանանց, երեխաների, աղջիկների, թաքցնում են նրանց ու չեն վերադարձնում իրենց հարազատներին կամ կառավարությանը, անմիջապես կենթարկվեն դաժան պատժի: Այս հրահանգի նպատակը նրանց գրելվելու վայրը պարզելն է: Նրանց վերադարձողները կարժանանան իմ հարգանքին»:³⁴⁶ Այս հրամանի մասին Ֆեյսալը նամակով տեղեկացրել է նաև Հարություն քեն. Եսայանին:

Հալեպի շրջանի ռազմական ղեկավար Զաֆար Ալ-Ասքարին, ի պատասխան Ֆեյսալի հրամանի, ուղարկել է հետևյալ գրությունը. «Պատիվ ունեցա տեղեկանալու Նորին մեծություն Ֆեյսալի հրահանգին՝ հայ երեխաներին, կանանց, աղջիկներին վերադարձնելու վերաբերյալ: Այդ մասին տեղեկացվել են թերթերը, որոնք էլ կգրադվեն հրահանգի տարածմամբ»:³⁴⁷

Արաբ պաշտոնյաներն աշխատում էին կատարել Ֆեյսալի՝ Փարիզից ուղարկած ցուցումները:³⁴⁸ Մեկ այլ հեռագրում նա կարգադրում է Զաֆար փաշային «հայտնաբերիլ արաբների մոտ և աշիրաթներում գտնվող հայ որբերին, աղջիկներին ու կանանց և հանձնել հայկական ներկայացուցչական մարմիններին»:³⁴⁹

Ֆեյսալի այս հրամանից հետո լայն թափ են ստանում անապատներից հայ փարագիրների հավաքագրման աշխատանքները: Ֆեյսալի հատուկ

³⁴⁶ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية عن الاحوال الارمنية والعربية في الدولة...، ص 324.

Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը... Լժ 324:

³⁴⁷ Նույն տեղում:

³⁴⁸ Էմիր Ֆեյսալը 1918թ. նոյեմբերի 21-ին մեկնել էր Եվրոպա, ուր մնացել է մինչև 1919թ. ապրիլի 30-ը:

³⁴⁹ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية عن الاحوال الارمنية والعربية في الدولة العثمانية، ص 321.

Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը... Լժ 321:

հրամանով Առն Յոթնեղբայրյանը սիրիական իշխանությունների կողմից պաշտոնապես լիազորվել էր ընդունելու Հաուրանի հայերին և նրանց երկաթուղով տեղափոխել Դամասկոս և Դերա: Ֆեյսալի աջակցությունը մեծապես հեշտացնում է գերեվարված կասանց և երեխաների որոնումները: Հալեպի և Դամասկոսի կառավարիչները խիստ հրահանգներ էին ստանում՝ հնարավորության դեպքում օժանդակել այս գործն իրականացնող խմբերին: Ֆեյսալի հրամանին են անդրադարձել ժամանակի գրեթե բոլոր հայկական և արաբական պարբերականները: «Կիլիկիա» թերթն անդրադառնում է այդ հարցին. «Նկատելով, որ որոշում է վերադարձնել հայերը, անոնք, որոնք իրենց տան մեջ հայ գաղթականներ կան, պարտավոր են անոնց մասին լուր տալ քաղաքային ոստիկանության, որպեսզի յաբուկ ցուցակի մեջ արձանագրուի անոնց անունները: Անոնք, որոնք այս ազդարարությունն յեպոք իրենց մօտ կը պահեն գաղթականներէն մէկը պիտի ենթարկուին օրինական հետապնդութեան»:³⁵⁰

Հայ քաղաքացիների վիճակը փոքր-ինչ բարելավվում է հայ տեղահանվածներին ամսականներ և սնունդ տալու մասին կառավարության որոշումը. «Նախորդ կառավարության ճնշումների հետևանքով դուրս քշված 48 հազար գաղթականների համար հնարավոր չէ բյուջեից որևէ հատկացում անել, սակայն կարիքավորների համար հարկավոր է կիրառել ուրեղիք բաժանելու որոշումը և նրանց տրամադրել անհրաժեշտ ամեն ինչ»:³⁵¹

Հայ քաղաքացիներին սնունդ և ամսականներ տրամադրելուց բացի վերջիններին սոցիալական վիճակի բարելավման էր ուղղված Ֆեյսալի՝ Հալեպի հայ վաճառականների պարտքերի հետաձգման մասին 1919թ. մարտի 26-ի որոշումը,³⁵² որը վավերացվում է «Շուրայի խորհրդում»/խորհրդարանում:

1. Հայերից պահանջված բոլոր պարտքերն ու պահանջները հետաձգվում են մինչև 1919թ. տարեվերջ և այդ թվականից հետո հարկավոր է վճարումներ անել չորս մասնաբաժիններով:

2. Եթե պարտավոր հայերից մեկը ցանկություն ունի այլ երկիր տեղափոխվել, պարտավոր են իրավունք ունի պահանջել երաշխավորագիր, որը չներկայացնելու դեպքում տեղափոխությունն արգելվում է:

³⁵⁰ «Կիլիկիա», 23.5.1919:

³⁵¹ Կառավարության սույն որոշումը տպագրվել է սիրիական կառավարության պաշտոնական պարբերաթերթ «Ալ-Ասիմա»-ի 1919թ. փետրվարի 27-ի համարում:

أريسيان نورا، أصد أ الأباداة الارمنية في الصحافة السورية، ص 354
Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները..., էջ 354:

³⁵² Խորհրդարանի սույն որոշումը տպագրվել է «Ալ-Ասիմա»-ի 1919թ. ապրիլի 8-ի համարում. տե՛ս 356- 358
أريسيان نورا، أصد أ الأباداة الارمنية في الصحافة السورية، ص 356- 358

Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները..., էջ 356-358:

Սույն հրամանագիրը սպորազրել են նաև Շուրայի խորհրդի նախագահ Ալա Ադ-Դինը, նախարարների խորհրդի նախագահ Ալի Ռիզա Առ-Ռիկա-բին և այլ նախարարներ:

Արաբ ժողովրդի հանդեպ հայերի երախտագիտությունը դրսևորվել է հայ հոգևորականների կողմից արված հեղինակալ հայտարարության մեջ. «...Մենք՝ ներքոսպորագրյալներս՝ հոգևոր առաջնորդներս, որոշել ենք հեղինակալը. քանի որ սիրիացի ազգը համաձայն է Հուսեյն թագավորի որդի Ֆեյսալին հանձնել Սիրիան՝ իր բնական սահմաններով, մենք Դամասկոսի քաղաքապետարան ենք եկել հավաստելու մեր հավատարմությունը»:³⁵³

Այս նամակը սպորագրել են մի շարք հոգևորականներ, այդ թվում նաև Դամասկոսի հոգևոր հովիվ Ասատուր Սարգսյանը, հայ կաթոլիկների առաջնորդ Ջիրջիսը:

Ֆեյսալն, ինչպես նշեցինք, ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ հաբուկ քաղաքականություն է սկսում վարել, իսկ հայերին աջակցելը դարձնում դրա կարևոր կետերից մեկը: 1919թ. մայիսի 9-ին, Դամասկոսի կառավարական փանն արված պաշտոնական հայտարարությունում նա անդրադառնում է փոքրամասնությունների հեղ հարաբերություններին.³⁵⁴ «...Սիրիայի կառավարման ժամանակ պետք է ավելի շար ուշադրություն դարձնել փոքրամասնությունների իրավունքներին ու պահանջներին, որպեսզի վերանա արելությունը և կրոնական թշնամանքը, որ ստեղծել էին թուրքերը»:³⁵⁵

Նանդիպմանը Ֆեյսալը դրել է մինչև Կոնգրեսի գումարումն իր քաղաքականությանը վստահություն փալու հարցը: Ներկա գրվողները բոլորը փվել են իրենց միահամուռ համաձայնությունը:³⁵⁶

Այնուհետև, Ֆեյսալը, դիմելով ներկաներին՝ կոչ է արել. «...պարտավոր ենք ցույց փալ դաշնակիցներին, որ մենք մեր անկախությանը ձգտող ազգ ենք, որ մենք պաշտպանում ենք մեր մերձավորներին և փարագիրներին, օգնում ենք ծերերին և երիտասարդներին, հարգում ենք նրանց, ովքեր գալիս են մեր պապենական հարազատ այս հողում աշխատելու մեզ համար... Ձեզ եմ դիմում միավորվելու հաբուկ խնդրանքով, սա մեր բոլորի պարտական-

³⁵³ 357. اريسيان نورا، أصدأ الابادة الارمنية في الصحافة السورية، ص 357.

Արիսյան Ն., Նայոց ցեղասպանության արձագանքները..., էջ 357:

³⁵⁴ Ալի Սուլթանը Ֆեյսալի հանդիպման համար հիշատակում է մայիսի 5-ը: Stepanian, «...تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918-1920، ص 431-442»
Ալի Սուլթան, Սիրիայի պարտություն./1918-1920/, Դամասկոս, 1996, էջ 431-442:

³⁵⁵ Նշվ. աշխ., էջ 437:

³⁵⁶ Նուհանսիյան Ն., Սարգսյան Հ., Նշվ աշխ., էջ 61:

նությունն է և մեր ապագա ձեռնարկումների միակ հիմնաքարը»:³⁵⁷ Ելույթ է ունեցել նաև հայ եպիսկոպոսը. «Շնորհակալություն եմ հայտնում արաբների՝ պատերազմի չորս տարիների ընթացքում ցուցաբերած օգնության և մարդասիրության համար: Մեր պատմությունն արաբների անունը կգրի ոսկե տառերով»:³⁵⁸

Ֆեյսալի այս ելույթը հայ տարագիրների համար բավականին կարևոր փաստ էր, քանի որ դրանում մի քանի առումներով անդրադարձ է կատարվում հայ տարագիրներին՝ որպես ազգային փոքրամասնություն, գաղթականներ, կրոնական փոքրամասնություն և բոլոր դեպքերում խոսվում է ի օգուտ հայերի: Ֆեյսալն անմիջականորեն ուղղորդում էր տեղական ղեկավարության՝ հայերի հետ ունեցած հարաբերությունները:

Ֆեյսալը, Նալեպի շրջանի ռազմական կառավարիչ Զաֆար Ալ-Ասքարիի ընկերակցությամբ այցելել է նաև Նալեպի հայոց առաջնորդարան:³⁵⁹ Այստեղ նրան Սահակ կաթողիկոսը սիևոականներով ու բազմաթիվ քահանաներով «փառալուր ընդունելությիւն մը ըրաւ»:³⁶⁰

Ֆեյսալը կրկին անդրադարձել է հայ տարագիրների խնդրին: Ներկա գրավողները հափուկ խնդրանքով դիմել են Ֆեյսալին՝ «բազմաթիվ կիներ, աղջիկներ ու մանչեր կը գտնուին Սուրիոյ և Իրաքի քաղաքաբնակ և վաշկատու արաբների քով... անոնց դարձը ազգին անհրաժեշտ պետք մըն է, մարդկային պարտականութիւն ու անվիճելի իրավունք»:³⁶¹ Նրանք խնդրել են Հուսեյն Ալիի ուղերձն ընդհանրացնել ու համակարգված միջոցառումներ ձեռնարկել. «...Կը խնդրենք, որ այս խնդիրն վերջնականապէս լուծէք ու այդպէսով յաւերժացնէք ձեր յիշատակը Ձեր բազմաթիւ բարիքներու մէջ»:³⁶² Ֆեյսալը հանդիպում է ունեցել դեռևս 1918թ. դեկտեմբերի 12-ին Նալեպում ստեղծված Հայ ազգային միության ղեկավարների հետ, որի արեւնապետ Գաբրիել վրդ. Գասպարյանն արաբերենով ելույթ է ունեցել ու հաստատել. «ամէն զուլումի, խժոժութեան Հայ ու Արաբ տարրը ձեռք-

³⁵⁷ علي سلطان ، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918- 1920، ص 441- 442.

Ալի Սուլթան, Սիրիայի պատմություն /1918-1920/, էջ 441-442 :

³⁵⁸ علي سلطان ، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918- 1920، ص 440.

Ալի Սուլթան, Սիրիայի պատմություն, /1918-1920/, էջ 440:

³⁵⁹ Նալեպի կամ Բերիո թեմը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության երկրորդ մեծ ու հնագույն թեմն էր, առաջնորդանիստը՝ Նալեպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցին: 1920-ական թվականներին Նալեպը եղել է Կիլիկիո կաթողիկոսության վարչական և հոգևոր կենտրոնը:

³⁶⁰ Չիլիսկիրեան Եղիշէ եպիսկ., նշվ. աշխ., էջ 49:

³⁶¹ «Կիլիկիա» 27.06.1919:

³⁶² Նույն տեղում:

ձեռքի փուլած կողք-կողքի կռուեցին թշնամու դէմ»:³⁶³ Անդրադարձ է կատարվում նաև 1919թ. փետրվարի 28-ի Նալեայի դեպքերին՝ թուրքական զործակալների հետագա խժոժությունների կանխարգելմանն ուղղված միջոցառումներ ձեռնարկելու առաջարկով: Այցի ընթացքում Ֆեյսալն այցելել է Նալեայի հայկական որբանոց, որի մասին «Աթ-Թակադդում» թերթը գրում է. «Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում Նորին գերագնացություն Էմիր Ֆեյսալին՝ հայ որբանոց կատարած այցելության համար (Ռամի թաղամասում): Նա քնքշորեն շոյեց որբերին, զրուցեց մի քանիսի հետ: Երախտագիտություն ենք հայտնում նրա դրամական օգնության համար»:³⁶⁴

Ինչպես նշել ենք, սիրիական կառավարությունը սպեղծվել էր դեկրետով, որը ստորագրել էր Ֆեյսալն՝ իր հոր Նուսեյն իբն Ալիի անունից: Փաստորեն այն չունեւ որևէ ներկայացուցչական մարմին և սահմանադրական հիմք: 1919թ. մայիսին անցկացվում են Սիրիական գլխավոր կոնգրեսի /Մութամար Աս-Սուրի Ալ-Ամմ/ ընտրությունները: Նուսեյնի 2-ին կոնգրեսն ընդունում է «Դամասկոսի ծրագիրը», որով ազգային-ազատագրական ուժերը պահանջում էին Սիրիայի «բացարձակ քաղաքական անկախությունը»: Տարածքային առումով Սիրիայի պետությունը պետք է ընդգրկեր ժամանակակից ողջ Սիրիան, Պաղեստինը, Հորդանանը և Լիբանանը: Այս պետությունը պետք է լիներ սահմանադրական միապետություն. որպես թագավոր առաջարկվում էր Ֆեյսալի թեկնածությունը: Հայ փարագիրների համար ամենակարևորը թերևս այն կետն էր, ըստ որի այդ պետության սահմաններում պետք է ապահովվեին ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքները:

Ֆեյսալը և նրա կողմնակիցները ցանկանում էին հայ փարագիրների նկատմամբ արաբների դրական վերաբերմունքն էլ ավելի հստակեցնել՝ հայ փարագիրների զանգվածն արաբական ազգային ծրագրին հենարան դարձնելու համար, ինչպես նաև ձգտում էին հայ փարագիրներին հեռու պահել ֆրանսիական ազդեցությունից: Այս քաղաքականության նպատակն էր նաև հայ-արաբական հարաբերությունների մերձեցման շնորհիվ հսկողություն հաստատել այն ոլորտներում, որոնք Առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում հայերի ձեռքում էին գտնվում: Նշենք, որ Մեծ Բրիտանիան ու Ֆրանսիան էլ իրենց հերթին էին փորձում օգտագործել հայ փարագիրներին:

Նարկ է նշել, որ հետպատերազմյան մի կարճ ժամանակահատվածում

³⁶³ «Կիլիկիա» 27.06.1919:

³⁶⁴ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية...، ص 323

Նալեայի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը... էջ 323:

փոքրամասնությունների գործոնը հիմնական նշանակություն է ձեռք բերում բրիտանացիների և ֆրանսիացիների՝ տարածաշրջանային ռազմավարության մեջ: Այսպես, Ֆրանսիան և Մեծ Բրիտանիան աշխատում էին սիրաշահել նախկին կայսրության մաս կազմող մի շարք կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների՝ վերջիններիս իրենց նպատակների համար օգտագործելու մտադրությամբ: Բացի այդ, փոքրամասնություններին պաշտպանելու ռազմավարությունը նպատակ ուներ իրար դեմ դուրս բերելու տարածաշրջանի ժողովուրդներին:

Դամասկոսի գրավումից հետո արաբական զինվորական իշխանությունները սկսում են թուրքական զինվորական զորքների տարագրության գործընթացը, բայց շուտով Ֆեյսալի հատուկ հրամանով նրանց թույլատրվում է մնալ երկրում: Այս իրավիճակում հայերին թուրքերից տարբերելու համար իշխանությունն արաբերեն հատուկ փաստաթուղթ /վասիթա/ էր տալիս հայերին, որպեսզի նշվում էր անձի անունը, ազգանունը, հայրանունն ու ծննդավայրը: Առաջնորդարանն այդ փաստաթուղթը կնքում էր ու ստորագրում: Փաստաթուղթը պարտադիր պետք է նկար ունենար, ինչն ինքնությունը հաստատելու մի յուրաքանչյուր ձև էր հայ տարագիրների համար:

Թուրքերի ներկայությունը գրկում էր հայերին անվտանգության գիտակցությունից: Անգամ, Նալեպի ռազմական ընդհանուր կառավարիչ Շուքրին, անդրադառնալով այդ խնդրին, գրել է. «Արաբ Ազատ կառավարութիւնն իր թշնամիներուն ներած է և Նալեպ գտնուող թրքաց իր արդարութեան շուքի տակ ապրելուն որոշած էր՝ մոռնալով անոնց չարիքները ... մինչդեռ իրենց սովորած խաբեբայութիւնները և խոստմնագանցութիւնը շարունակելու վրայ են»:³⁶⁵ Կարճ ժամանակ անց արաբները նույնպես համոզվում են, որ հայերի մտավախությունները տեղին էին: Շուքրի փաշան նոր հրաման է տալիս, ըստ որի թուրքերին պարտադրվում էր ցուցակագրվել տեղի ոստիկանապետներում ու պարտաստ լինել՝ նոր հրահանգի դեպքում երկրից հեռանալու համար:³⁶⁶

Ոգևորված Ֆեյսալի՝ ազատ մամուլի քաղաքականությամբ³⁶⁷՝ հայերը

³⁶⁵ «Նայ ծայն», 29.11.1918:

³⁶⁶ «Նայ ծայն», 12.02.1919:

³⁶⁷ 1919թ. փետրվարի 17-ին «Ալ-Ասիմա» թերթը հռչակվել է սիրիական կառավարության պաշտոնաթերթ: Այստեղ տպագրվել են կառավարական օրենքները, պաշտոնական հայտարարությունները: Թերթի խմբագիրը հայտնի թղթակից Մուհիյ Ադ-Դին Ալ-Խալիլին էր, ով սկսել է ընդհանուր կարծիք ստեղծել սահմանադրական ղեկավարման մասին՝ առաջ քաշելով արաբական միասնության պահանջները: «Ալ-Ասիմա»-ն ունեցել է ներքին ու արտաքին լուրերի բաժին, որը հաճախ անդրադարձել է հայերի թեմային:

խնդրանքով դիմել են Շուքրի Ալ-Այուբիին, ով աջակցել է կիլիկիահայերի՝ թերթ հրապարակելու նախաձեռնությանը: «Նայ ձայն» լրագիրն իր առաջին համարում գրում է. «Մեր անհուն շնորհակալությունը և երախտագիտական զգացումները նորահասարար Արաբական կառավարութեանը: Յայտնում ենք մեր անկեղծ շնորհակալությունը Կոնստանդնուպոլսի կառավարութեան պաշտոնյաներուն, որոնք մեծէն մինչեւ փոքր շատ սիրալիր վերաբերմունք մը ունեցան լրագրին հրապարակութեան հանդէպ հարկ եղած ամէն դիւրութիւն ընծայեցին»:³⁶⁸

Թերթն իր գլխավոր նպատակներից էր համարում. «Միշտ համակիր Արաբ կառավարութեան՝ զօրացնելու աշխարհի մեր Արաբ եղբայրներուն և հայերու միջեւ եղած բարեկամական յարաբերութիւնները և համերաշխ ոգի, միշտ հաւատարիմ մնալ իր անունին «Նայու Ձայնի» ճշմարիտ արծազանգը ըլլալ»:³⁶⁹

Նույն համարում Շուքրի Ալ-Այուբին իր փոխադարձ շնորհակալությունն է հայտնել հայերին՝ արաբների նկատմամբ նման դիրքորոշման համար:

Ֆեյսալի և նրա համախոհների աջակցությանը զուգահեռ հայ փարագիրների վիճակի բարելավումն իրականացվում էր նաև ազգային, բարեգործական և միսիոներական կազմակերպությունների գործունեության շնորհիվ: Այս ժամանակահատվածում վերակազմվում են արդեն գործող որբահավաք հանձնաժողովները, ստեղծվում են նորերը, որոնք սկսում են ավելի կենտրոնացած ու արդյունավետ գործել՝ դուրս գալով ընդհատակյա գործունեությունից:

Նայ ազգային միությանը հաջողվում է փարագիւրների համախմբման և նրանց նկատմամբ ցուցաբերած օգնության հարցերում հաջողությունների հասնել: Միության համար կարևոր էր միության կազմավորման համար առաջին ու կարևոր պայմանը. «Որնէ կուսակցական ու որնէ յարանուսական անձնաւորութիւն, կը մոռնայ իր պատկանած կուսակցութիւնը կամ յարանուսանութիւնը, երբ կը մտնէ Ազգային Միութեան ժողովասրահէն ներս ... Կուսակցական հակառակութիւն և գաղափարային փարակարծութիւն ունեցողները՝ իոն գլուխ-գլխի փութած, ընդհանուրի, Ազգին շահը կը մտածեն»:³⁷⁰ Արդեն ակտիվացած ազգային կուսակցությունների գործունեությունը փարագիւրների շրջանում երկպառակությունների միպոմներ էր առաջ բերում, ուստի շատ կարևոր էր համախմբված գործելը:

ՀԲԸՄ-ի գործունեությունը Սիրիայում հսկայածավալ էր: Վերջինիս ջանք չէր խնայում իրականացնելու «... անապարին խորքերը բռնագրա-

³⁶⁸ «Նայ ձայն», 9.11.1918:

³⁶⁹ Նույն տեղում:

³⁷⁰ «Նայ ձայն», 12.01.1919:

լած կամ թափառական որբերուն ազատագրումի և միաժամանակ դեռա-
րի հայուհիներու հարեմներէն ձերբազատումի կենսական ծրագիրը»:³⁷¹
1920թ. սեպտեմբերի 14-ին ՀԲԸՄ-ի կենտրոնական գրասենյակից Ռ. Տե-
րյանին նամակով փնտրեցանք են. «Ժողովս որոշած է ձեզի լքողներն եւ
դրականապէս զօրավիզ կանգնիլ հայուհիներու եւ որբերու ազատագրումի
գործի մէջ եւ այդ մտահոգութեամբ Նալեպի մէջ կը հաստատուէ ազատա-
գրեալներու համար յարուկ Ապաստարան-Աշխատանոց: Եթե միջոց ու-
նիք զբաղուիլ այդ հարցով, անշուշտ մեծապէս պիտի դիւրացնէք Նալեպի
Մասնաժողովին աշխատութիւնը ձեր օգտակար թելադրութիւններով»:³⁷²

Որբահավաք աշխատանքների իրականացման հարցում պետք է կա-
րևորել նաև հայրենակցական միությունների ծավալած գործունեությունը:
Վերջիններս վերակազմավորվում են ցեղասպանությունից կարճ ժամա-
նակահապված անց: Այսպես, բազմաթիվ կանայք ու երեխաներ հանձ-
նըվում էին նույն գյուղի, ավանի կամ քաղաքի իրենց հայրենակցական մի-
ության հոգաժողովյալ: Ներագայում, երբ 1919թ. սկսած դաշնակից ուժե-
րը կազմակերպում են հայրենադարձություն դեպի Կիլիկիա, տեսնում ենք,
որ որդեգրված այս անձիք իրենց հայրենակիցների հետ վերադառնում են
իրենց բնակավայրերը: Քաղաքային կամ գյուղական յուրաքանչյուր հա-
մայնք հոգ էր փոխում իր որբերի ու այրիների մասին:³⁷³

Նայ փարագիրների վիճակի բարելավման համար ստեղծվել էր «Աշ-
խատանքի փոն» մասնավոր գրասենյակը, որը «վարչական խորհրդով օժ-
տուած քաղաքային հայաշատ կեդրոն էր»:³⁷⁴ Այս գրասենյակը գրանցում էր
բոլոր գործազուրկներին, որոնց հնարավորության դեպքում աշխատանքի
էին տեղավորում: Անգլիական զինվորական իշխանությունը պաշտոնական
կապ է հաստատում «Աշխատանքի փոն» հետ, որի արդյունքում մոտ ութ հա-
րյուր մարդ աշխատանք է գտնում: «Աշխատանքի փոնը նախախնամական
դեր կատարեց վերապրող հայ գործաւոր դասակարգին համար այդ շրջա-
նում»:³⁷⁵

1920-ական թվականներին մեծ տերությունների դիրքորոշումների փոփո-
խությունները նոր իրարանցումների պատճառ են դառնում Սիրիայի հայ
փարագիրների շրջանում: Ոգևորված Ֆրանսիայի փված խոստումներով՝
Կիլիկիայում նորանկախ պետություն հիմնելու վերաբերյալ, հայ փարագիր-

³⁷¹ Մեթոնյան Է., ևշվ. աշխ., էջ 99:

³⁷² ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 33, թ. 2:

³⁷³ Թաշճեան Վ., Վերակերպել ազգը ..., փեն «Երթ», հ. 2, էջ 165:

³⁷⁴ Նաճարեան Մ., Յուշագիրք..., էջ 23:

³⁷⁵ Նույն տեղում:

ները սկսում են վերադառնալ Կիլիկիա: 1919թ. փետրվարի 1-ին գնդապետ Բրեմոնը ժամանում է Ադանա և հայտարարում. «Մեր ցանկությունն է, որ հայերը տեր դառնան իրենց երկրին: Մենք կառաջնորդենք զիդենք, որ աճին, մեծանան, և սկսին ինքնզինքը կառավարելու գործին մեջ հաջողիլ»:³⁷⁶ Գեներալ Ժ. Պիկոն ևս հայտարարել է. «Կիլիկիան հայերու դարավոր հայրենիքն է... Կիլիկիան հայուն պիտի ըլլայ»:³⁷⁷ Հավաքալով այս հայտարարություններին՝ բազմահազար հայեր Սիրիայի տարբեր տեղերից գալիս էին Հալեպ, այնուհետև՝ տեղափոխվում Կիլիկիա: Հիմնականում Հայկական լեգեոնի³⁷⁸ պաշտպանության ներքո հայերը վերադառնում են Կիլիկիա: Հալեպում Հայկական լեգեոնում կամավորագրվելու համար դիմում են 2 հազար երիտասարդներ, որոնցից 750-ը ուղղով անցնում են Ադանա, սակայն զենք չեն ստանում:

1919թ. դեկտեմբերի 17-ի հապուկ հրամանով ֆրանսիական ռազմական նախարարն առաջարկում է Լեգեոնում թողնել միայն երկու հայկական գումարակ՝ փոխարենը մեծացնելով սիրիականը:³⁷⁹ 1920թ. ապրիլի 22-ին Արևելքի բանակի հրամանատարը հեռագրում է Կիլիկիայի շրջանի հրամանատարին՝ երկու գումարակները մեկի վերածել, իսկ մայիսի 1-ին հրահանգ է լինում սկսել Հայկական լեգեոնի վերջին գումարակի լուծարումը:

Այսպիսով, հայ-արաբական համագործակցությունն՝ ի դեմ Արևելյան լեգեոնի, դրական արդյունքներ է գրանցում 1918 թվականին: Ռազմական համատեղ հաջողությունները պայմանավորված էին նրանց ընդհանուր շահերով: «Անոնց միացումը մեկ դասավորումի, մեկ խմբավորումի մեջ եղած է անոր համար որ երկուսն էլ ալ ուզած են թոթափել նոյն լուծը: Այդ պատճառը գոյութիւն ունենալէ դադրած է»:³⁸⁰ Ֆեյսալի իշխանության հաստատումով վերջ է դրվում Սիրիայում Օսմանյան կայսրության փրապետությանը, հետեւաբար, Արևելյան լեգեոնն իր սկզբնավորման բուն նպատակին արդեն հասել էր և կարծես սպառել էր իրեն. փոխվել էին Արևելյան լեգեոնի ստեղծման

³⁷⁶ Թուրույան Հ., նշվ. աշխ., էջ 162:

³⁷⁷ Նույն տեղում:

³⁷⁸ 1918թ. Մուղոսի զինադադարից հետո Արևելյան լեգեոնի հայ սպաների և Նուբար փաշայի կողմից դիմումներ են լինում լեգեոնը կոչելու Հայկական և վերանայելու կանոնադրությունը: Հունվարի 18-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարարի թիվ 546-9/11 հրամանով կազմավորվում է Հայկական լեգեոնը: Բաժանումից առաջ լեգեոնն ուներ հեծյալ պարկերը՝ հայկական 4 գումարակ՝ 4124 և սիրիական մեկ գումարակ՝ 698 զինվորներով: Տե՛ս Գարամանուկեան Ա., Հայկական Լեգեոնը պատմական, իրաւական ու քաղաքական հարցերու լոյսին տակ եւ վաւերագրեր, Հայկազեան Հայագիւրական Հանդէս, Պէյրուք, 1974, հ. Ե, էջ 83:

³⁷⁹ Նշվ. աշխ., էջ 85:

³⁸⁰ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 175:

հիմքում դրված քաղաքական և զինվորական պայմանները: Արաբները հասել էին իրենց անկախությանը, մինչդեռ հայերի «համախմբումը ինքնավար Հայկական Լեզեռնի մը մեջ՝ իրենց ամենէն անհրաժեշտ կարիքը կը համարեն»:³⁸¹ Ի վերջո, 1920թ. օգոստոսի 19-ին Ֆրանսիացիները, վերջնականապես, լուծարեցին Հայկական լեզեռնը, որովհետև այն կարող էր խանգարել Թուրքիայի հետ մերձեցման քաղաքականությանը: Փաստորեն, Լեզեռնը լուծարվում է այն վճռական պահին, երբ Կիլիկիայի հայությունը վերջինս կարիքը շարունակում էր:

Նույն ժամակահարվածում Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան աստիճանաբար իրականացնում էին Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի դրույթները: 1919թ. նոյեմբերի 1-ից Արևմտյան Սիրիայում³⁸² բրիտանական զորքերն աստիճանաբար փոխարինվում էին ֆրանսիական զորքերով: Անգլիական ու ֆրանսիական մրցակցությունը երկար չի տևում, Անգլիան տեղի է տալիս, որի կապակցությամբ Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լոյդ Ջորջը հայտարարել է, որ չի ցանկանում փչացնել հարաբերությունները, քանի որ «իր համար Ֆրանսիայի հետ հարաբերությունները փաստը Սիրիա արժեն»:³⁸³

Այս իրադարձություններին զուգահեռ Սիրիական կոնգրեսը կոչ էր անում ժողովրդին դիմադրել ֆրանսիական զորքերին ու ամեն ինչ անել ձախողելու նրանց գաղութարիտական ծրագրերի իրագործումը:³⁸⁴ 1919թ. դեկտեմբերի 21-ին օրենք է հրապարակվում զինապարտության մասին,³⁸⁵ որը նախատեսում էր զորակոչել 20-40 տարեկան բոլոր տղամարդկանց:

Սույն օրենքը նոր անհանգստություն է առաջ բերում հայ տարագիրների շրջանում: 1920թ. Սահակ կաթողիկոսը Դամասկոսից և Հալեպից դիմումներ է ստանում այն մասին, որ նորակազմ արաբական կառավարությունն իր զինվորագրական ընդհանուր ծրագրի մեջ հրահանգել է զինակոչել նաև հայերին: Վերջինս 1920թ. փետրվարի 7-ին հատուկ նամակով խնդրում է Ֆեյսալին հայերի նկատմամբ այդ ծրագրի իրագործումը հետաձգելու մասին, մինչև

³⁸¹ Պոյաճեան Տ., նշվ. աշխ., էջ 175:

³⁸² 1918թ. Դամասկոսում թեև հաստատվում է Ֆեյսալի սիրիական կառավարությունը, սակայն Մեծ Բրիտանիան, «Սիրիան» /պատմա-աշխարհագրական այդ տերմինի մեջ միավորվում էին Սիրիան, Լիբանանը, Պաղեստինը և Անդրհորդանանը/ «թշնամու օկուպացված տարածք» է հռչակում. Մերձավոր Արևելքում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար Ալլենբիև «Սիրիան» բաժանում է երեք գոտիների. հարավային՝ ընդգրկում էր Պաղեստինն ու Անդրհորդանանի մեծ մասը, որը դրվել էր անգլիական ռազմական կառավարման ներքո, արևմտյան՝ ընդգրկում էր Լիբանանն ու Լաթաքիայի շրջանը, որը դրվել էր ֆրանսիական ռազմական կառավարման ներքո և արևելյան՝ ընդգրկում էր Դամասկոսը, Հալեպը, Ջերիկ Դուզն ու Անդրհորդանանի մի մասը, որը դրվում է Ֆեյսալի կառավարման ներքո:

³⁸³ Pipes D., նշվ. աշխ., էջ 29:

³⁸⁴ Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 75:

³⁸⁵ Саид А., укз. соч., с. 86.

միջազգային որոշումներով հստակեցվի նրանց կարգավիճակը. «Վստահ ըլլալով Ձեր բարեացակամ սիրտին մէջ ամրացած հայասէր զգացումին ու ջերմ վերաբերումին... նկատելով, որ հպարակութեան որոշումը, զինուորական ծառայութեան ընդհանրացումը եւ երկու ազգերու միջեւ փոխադարձ իրավունքներու ճշդումը կախում ունին կրկին կառավարութիւններու վերջնական կազմութենէն, ներկայիս կը խնդրեմ, որ հաճիք հրամայել զինուորագրութեան յետաձգումը սիրիաբնակ բոլոր հայերուն, մինչեւ Վեհաժողովին եւ երկու անկախ կառավարութեանց որոշումը եւ համաձայնութիւնը հպարակութեան եւ յարակից խնդիրների ու մասին»:³⁸⁶ Սահակ կաթողիկոսը, մտախոյզ լինելով, որ նման ձեռնարկումը կարող է լարում մը ցնել հայ-արաբական հարաբերություններում, մինչ Ֆեյսալին դիմելը, նույն հարցով դիմում է նաև Պողոս Նուրար փաշային: Հարկ է նշել, սակայն, որ զինապարտության օրենքը քաղաքական խառնաշփոթ իրավիճակում չգործեց անգամ արաբների համար, այնպես որ հերթը հայերին չհասավ: Այդ օրենքն, ըստ էության, չգործադրվեց»:³⁸⁷ Միայն Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսից հետո Հաշիմ Ալ-Աթասիի կառավարությունը որոշում է գործադրել օրենքը՝ բանակ ստեղծելու և վերջինիս ֆինանսական միջոցներ ապահովելու համար:

Նման լարված քաղաքական իրավիճակում 1920թ. հունվարի 6-ին Փարիզում ստորագրվում է Ֆրանս-սիրիական համաձայնագիր՝ Կլեմանսոյի և Էմիր Ֆեյսալի միջև:³⁸⁸ Ազգային-ազատագրական պայքարը գնալով ուժեղանում էր: Ֆեյսալին իր բացակայության ժամանակ փոխարինած Զեյդ իշխանը հեռագրում է Եվրոպա. «Ես չեմ կարող կանգնեցնել հեղափոխությունը»:³⁸⁹ 1920թ. մարտի 6-ին Դամասկոսում բացվում է Սիրիական կոնգրեսը՝ Հաշիմ Ալ-Աթասիի գլխավորությամբ: Մարտի 8-ին հայ-փարարվում է Սիրիայի միասնական ու անկախ պետության ստեղծման ու Էմիր Ֆեյսալի թագավոր հռչակման մասին: Հաջորդ օրը Առ-Ռիկաբին կազմում է Սիրիայի թագավորության առաջին կառավարությունը, սա-

³⁸⁶ Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95-96:

³⁸⁷ Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 96:

³⁸⁸ Ըստ համաձայնագրի՝ Ֆրանսիական կառավարությունը «երաշխավորում» էր Սիրիայի անկախությունը, այն սահմաններում, որը կճանաչէր խաղաղության վեհաժողովը: Կարևոր էր երկրորդ կետը, ըստ որի Ֆեյսալը ճանաչում էր Ֆրանսիայի հաստատված Լիբանանում: Ֆեյսալը պարտավորվում էր Ֆրանսիայից խորհրդականներ և մասնագետներ բերել՝ Սիրիայի պետական ոլորտներում և բանակում բարեփոխումներ կատարելու նպատակով: Սիրիական կոնգրեսի գործադիր կոմիտեն միաձայն մեղքում է այդ պայմանագիրը: *علي سلطان، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918-1920*، ص 214-215 : Այն Սուլթան, Սիրիայի պատմություն, /1918-1920/, էջ 214-215 :

³⁸⁹ Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 82:

կայն ապրիլի 25-ին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում Սիրիայի մանդատը հանձնվում է Ֆրանսիային: 1920թ. հուլիսի 14-ին Դամասկոսին ֆրանսիական կառավարությունը վերջնագիր է ներկայացնում, որով Ֆեյսալից պահանջվում էր ճանաչել ֆրանսիական մանդատը, պատիժ սահմանել հակաֆրանսիական գործունեություն ծավալողների նկատմամբ:³⁹⁰ Հուլիսի 19-ին Սիրիական կոնգրեսը կրկին հաստատում է Սիրիայի անկախ ու սուվերեն պետություն լինելու փաստը և անօրինական է համարում ցանկացած օտարերկրյա միջամտություն:³⁹¹ 1920թ. հուլիսի 24-ին Մալսալունի ճակատամարտն ավարտվում է ֆրանսիական կողմի հաղթանակով:³⁹²

Ֆրանսիան դեռևս 1919թ. Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին հանդես էր գալիս Սիրիայի ամբողջականության օգտին: Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարար Կլեմանսոն 1919թ. հոկտեմբերին հաստատել է այն գաղափարը, որ հեղափոխության արդյունքում կարգավորումը չպետք է հանգեցնի Սիրիայի բաժանմանը: Այսպիսով, Ֆրանսիան ցանկանում էր Սիրիան՝ ամբողջական և իր իշխանության փակ, որն իրականություն է դառնում որոշակի վերապահումներով Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում:³⁹³

Սիրիական թագավորությունը կարճ կյանք է ունենում, և Ֆրանսիան կարողանում է հասնել իր ծրագրերի իրագործմանը՝ Սիրիան դարձնելով մանդատային գոտի:³⁹⁴ Փաստորեն, Ֆեյսալի վարարումով վերջ է դրվում Սիրիայում Հաշիմյան ժամանակաշրջանին, որը որակվում է որպես «կանգառ՝ թուրքական իշխանություններից անգլիական և ֆրանսիական իշ-

³⁹⁰ علي سلطان ، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918- 1920، ص 356

Ալի Սուլթան, Սիրիայի պատմություն, /1918-1920/, էջ 356:

³⁹¹ Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 99:

³⁹² Ֆրանսիական զորքը Դամասկոս է մտել հուլիսի 25-ին: Ֆեյսալն Ալա Ադ-Դին Ադ-Դուբին նշանակել է սիրիական նոր կառավարության ղեկավար, ով հետագայում ընդունում է Ֆրանսիայի՝ Ֆեյսալին գահից հեռացնելու, սիրիական բանակը ցրելու և այլ պահանջները: Ֆեյսալը հուլիսի 28-ին հեռանում է Դամասկոսից, իսկ օգոստոսի 1-ին՝ Սիրիայից:

³⁹³ Pipes D., նշվ. աշխ., էջ 24:

³⁹⁴ Ֆրանսիական մանդատային տարածքը մինչև 1923թ. մարտ բաժանված էր վեց կազմավորումների՝ Լիբանան, Դամասկոսի նահանգ, Հալեպի տերություն, Լաթակիայի մարզ, Ջեբել Դրուզի ինքնավար մարզ ու Ալեքսանդրիայի նահանգ, և Եփրատ գետի Զազիրայի նահանգն առանձին ղեկավարվում էր ֆրանսիական զինվորական կառավարությունների կողմից: Այս բաժանումները հստակ նպատակ ունեին շահարկել էթնիկական տարբերությունները: Լիբանանը 1926թ. անկախ հանրապետություն է դառնում, Ալեքսանդրիայը՝ 1939թ. հանձնվում է Թուրքիային, իսկ մյուս տարածքները 1925թ. կազմում են Սիրիայի ներկայիս տարածքը, որին 1942թ. հունիսին միանում է Լաթաքիան, 1944թ. դեկտեմբերին Ջեբել Դրուզը, որտեղից վերջին ֆրանսիական զինվորը դուրս է գալիս 1946թ. ապրիլի 15-ին: Տե՛ս Pipes D., նշվ. աշխ., էջ 29:

խանություններին անցում կատարելու համար»:³⁹⁵

Այսպիսով, չնայած Ֆեյսալի արտաքին քաղաքականությունը մի շարք փոփոխություններ է կրում, սակայն հայ տարագիրների հարցում Ֆեյսալն ունեցել է մեկ դիրքորոշում՝ հնարավոր միջոցներով օգնել հայ տարագիրներին:

Բնականաբար, երկրում տեղի ունեցող քաղաքական փոփոխություններն անմիջականորեն անդրադառնում են հայ տարագիրների վրա: 1919թ. փետրվարի Նալեայի հայկական կոփորածները, որոնց մասին առավել մանրամասն կանխադառնանք հաջորդ ենթագլխում, որոշակի լարվածություն են մտցնում հայ-արաբական փոխհարաբերություններում, դանդաղեցնում են որբերի ու կանանց հավաքագրման աշխատանքները, բայց հակասություններն աստիճանաբար հարթվում են:

Նարկ է նշել, որ հայ-արաբական փոխհարաբերություններն այդ տարիներին հարթ չեն ընթացել: Երկու ժողովուրդների միջև առկա անվըստահությունն ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները: Երիտթուրքերի իրականացրած ցեղասպանությունից հետո հայերն իսլամական միջավայրում զգուշավորություն էին ցուցաբերում: Քաղաքական նկատառումներից ելնելով՝ Սիրիայի արաբներն իրենց հերթին զգուշանում էին հայկական համայնքից: Նայերը Ֆրանսիական իշխանությունների կողմից կարող էին օգտագործվել արաբների դեմ՝ վերջիններին ազգային-ազատագրական պայքարի ժամանակ: Բայց նման թշնամանքը համապարած բնույթ չէր կրում՝ հաշվի առնելով Սիրիայի արաբների բազմադարձությունը: Նակահայկական գործողությունները անհատական ու մարզինալ բնույթ են կրել, որոնք թեև իրողություն են, բայց չեն ստվերում արաբ ժողովրդի, նրա ղեկավարների դրական վերաբերմունքն ու հայ տարագիրներին վերահաս վրանգներից փրկվելու հնարավորության ընձեռումը:

Այսպիսով, չնայած քաղաքական, կրոնական, լեզվական և այլ խոչընդոտող հանգամանքներին, դարասկզբին Սիրիայում հայտնված հայ տարագիրները կարողանում են համագործակցել սիրիացի արաբների հետ՝ աստիճանաբար բարելավելով իրենց վիճակը: Եթե 1915-1917 թթ. սիրիացի արաբների օգնությունը հայերին հիմնականում անհատական բնույթ ուներ, ապա սկսած 1918թ. Ֆեյսալի կառավարության տարիներից անհատ արաբների ցուցաբերող օգնությանը զուգահեռ տարագիրներին աջակցություն է տրամադրվում նաև պաշտոնական մակարդակով:

³⁹⁵ علي سلطان ، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918- 1920، ص 407.

Ալի Սուլթան, Սիրիայի պատմություն, /1918-1920/, էջ 407:

3.2 1919 թ. ՓԵՏՐՎԱՐԻ 28-Ի ՆԱԼԵՊԻ ԴԵՊՔԵՐԸ

Էմիր Ֆեյսալը հայ-արաբական հարաբերությունները բարելավելու քաղաքականություն էր վարում, սակայն այս գործընթացում առաջ եկան նաև որոշ խոչընդոտներ: «Նալեպի կոտորած», «Նալեպի ջարդ», «Նալեպի դեպք». այսպես են որակվում 1919թ. փետրվարի 28-ին Նալեպում տեղի ունեցած կոտորածները, երբ փարագիր հայերը ենթարկվել են մուսուլմանների հարձակմանը: «Թուրք ջարդարարները, առաջնորդելով մուրեքցված մի խումբ արաբների, փարածվում են քաղաքով մեկ՝ Ջումաա բազար, Ազապե, Բաբ Ալ-Ջնեյնի, Քասթալ Նարամի, Բաբ Ալ-Նասր, հարձակվում են հայերի որբանոցի, դպրոցների, նախկին գորանոցի վրա»:³⁹⁶

Սահակ կաթողիկոսը հեղինակ կերպ է արտահայտվում դեպքերի կապակցությամբ. «Տխուր դեպք մը մթագնած էր հայ և արաբ յարաբերութիւնները... Նալեպի մէջ 1919թ. փետրուար 28-ին ... այդ հակաքրիստոնէական շարժումը, ինչպէս կը յայտնէ գնդապետ Պոնեմոնը, ընդհանուր շարժում մըն էր՝ գրգռուած Սիւրիոյ մէջ ու նոյնպէս ծրագրուած Ափանայի մէջ, իր կազմակերպութեան կեդրոնը ունենալով Պոլսոյ մէջ: Ամեն տեղ գրգռութիւն յառաջուցած էր ինկող Թուրք Կառավարութիւնը»:³⁹⁷

Ըստ արաբ որոշ ականաբեւեմների՝ ընդհարման համար պատրվակ է ծառայել Ալ-Ջումաա շուկայում հայերի կողմից կատարված գողությունը: Այս լուրը փարածվում է ողջ քաղաքով, մինչև «անգլիական և ֆրանսիական շրջանակները շարժվեցան և թույլ չբռնեցին, որ ջարդն ավելի ծավալի»:³⁹⁸ Իհարկե, Նալեպի դեպքերի ենթադրյալ պատճառների թվում այս պատճառն առավել անհավանական է:

Փետրվարի 28-ի իրադարձությունների հետևանքով սպանվածների և վիրավորների մասին բերվում են հակասական տեղեկություններ: «Կիլիկիա» թերթը /1919թ. մարտի 12 և 14/ նշում է, որ սպանվել են 51, վիրավորվել շուրջ 100 և անհետ կորել 20-30 հայեր: Ֆրանսիական մամուլը նույնպես անդրադարձել է այս դեպքերին, նշելով, որ հայերն ունեցել են 50 զոհ և 150 վիրավոր՝ մեկ ժամից էլ պակաս ժամանակահատվածում: 1800 քրոմածների ֆրանսիական կողմը տեղափոխել է հիվանդանոց:³⁹⁹

Ընդառաջելով հայոց առաջնորդարանի դիմումներին՝ բրիտանա-

³⁹⁶ Նաջարյան Ե., Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում /1918 հոկտեմբեր-1919 հունիս/, Կեն «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», Երևան, 1974, հ. 6, էջ 154:

³⁹⁷ Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 95:

³⁹⁸ Թովուզյան Շ., նշվ. աշխ., էջ 214:

³⁹⁹ «L'illustration», Paris, 5 avril, 1919.

կան իշխանությունների կողմից այս դեպքերի կապակցությամբ հափուկ ստեղծված ռազմական դատարանը ձերբակալել է հայկական կոտորածների մի շարք պատասխանատուների, աշխատանքից ազատել հայերի նկատմամբ բռնություններ գործած բազմաթիվ պաշտոնյաների և 35 անձանց դատապարտել է մահվան: Մի քանի ոճրագործներ պարժվել են անգամ Սիրիայի սահմաններից դուրս: Դեպքերն ուսումնասիրելու նպատակով կազմված քննիչ հանձնաժողովում ընդգրկել են երկու անգլիացի, երկու արաբ, մեկ ֆրանսիացի և երկու հայ՝ Պ. Փափազյանը և Մ. Նաթանյանը՝ որպես Հայ ազգային խորհրդի ներկայացուցիչներ:

Դեպքերի օրը Հայ ազգային միությունը դիմել է տեղի ֆրանսիական և անգլիական կառավարություններին՝ սպառնացող վրանգը կանխելու խնդրանքով: Խորհրդակցության և բանակցության ընթացքում անգլիական գործադրամասնադարն առաջարկել է. «նոյնիսկ վրաններու փակ փոխադրելու հայերը, որպեսզի ի հարկին դիրքին ըլլայ պաշտպանել զանոնք»:⁴⁰⁰ Վերջինիս այս առաջարկն, իհարկե, չափազանցություն էր, քանի որ հնարավոր չէր քաղաքում ապաստանած բոլոր հայերին տեղավորել վրանների փակ:

Մուհամմադ Քուրդ Ալին նշում է, որ բրիտանական ղեկավարը «մեղավորներին» ուղղված իր ելույթում ասել է. «Դուք ղեկավարներ եք և ղեկավարներն իրենց պահպանությունն ի ցույց չեն դնում հասարակությանը: Մենք որևէ օրինական պարփո չենք կարող ձեզ համար սահմանել, բայց այսուհետ դուք պետք է հեղուկ, թե ովքեր են զենք կրում կամ փանդ պահում, քանի դեռ արելության մթնոլորտ է, և ժողովուրդը հիշում է այդ դեպքերը»:⁴⁰¹ Նա Հալեայի դեպքերը որակում է «հայկական աղետ»:⁴⁰²

Հալեայի հայկական կոտորածի պատճառները հիմնականում քաղաքական էին, սակայն այն համարվել է քրեական հանցագործություն: Կայացվել են մահավճիռներ, մի խումբ ոճրագործներ ձերբակալվել են և գործն ավարտված է համարվել: Բրիտանական իշխանությունները պարբերաբար հրապարակել են պաշտոնական հայտարարություններ, որով ծանուցել են իրականացվող մահապատիժների մասին. «Հայկական ջարդին մասնակցելուն համար պարտազմական արեանի կողմէ դատապարտուած էոմեր Շերիֆ Ակնայի և մանրավաճառ Աբդ Ալ-Բեդիի մահավճիռը ընդ-

⁴⁰⁰ Կենճեան Ա., Սօցիալ-դեմոկրատ Ննչակեան կուսակցութիւնը եւ Կիլիկեան ինքնավարութեան աքթը 1919-1921, Պէյրոս, 1958, էջ 8:

⁴⁰¹ محمد كرد علي، خطط الشام، دمشق، الجزء الثالث، 1983، ص 165.

Մուհամմադ Քուրդ Ալի, Շամի տեղագրությունը, հ. 3, 1883, էջ 165:

⁴⁰² Նշվ. աշխ., էջ 164:

հանուր հրամանադրության կողմէ վավերացված ըլլալով, այսօր՝ մայիսի 8-ին անոնք կախաղան հանուեցան»:⁴⁰³

Ավելի ուշ թերթը տեղեկացնում է, որ «փեյրուարի 28-ի հայկական ջարդի հեղինակներէն 4 հոգի ևս մահուան դատապարտուած են Հալէպի մէջ և իրենց վճիռը գործադրուած է Պապ Ալ-Ֆարաճի հրապարակում»:⁴⁰⁴

Փետրվարի 28-ի ջարդարարության հետևանքով բանտարկված արաբները փորձել են ապստամբել և փախչել: Վերջիններս տեղի նահանգապետի հրամանով զնդակահարվել են: Միայն մի քանիսն են ողջ բռնվել ու զինաթափ արվել և ուղարկվել են Սուդանի բանտերը:⁴⁰⁵

Փարիզահայ հասարակական գործիչ Մարան գտնում է, որ այդ կոտորածն իր սկզբնական բնույթով «Ֆրանսիական հոգադարության դեմ սարքված շարժում մը, որուն թելադրությունը միշտ Դամասկոսէն՝ մահմեդական Սուրիոյ այդ միջնաբերդէն կուգար, նույնիսկ հայկական կոտորածի մը տեղի տալու, որովհետեւ Ֆրանսա Սուրիա էր մտած հայ զինուորներով և հայերը կնակաբովէին ֆրանսիական տիրապետության դրոշակակիրները»:⁴⁰⁶ Այս տեսակետն է կիսում նաև Ա. արք. Սյուրմեյանը. «Ջարդը կազմակերպուած էր շերիֆական ոստիկաններու և ոստիկան զինուորներու կողմէ ... ջարդը ծրագրուեցաւ Հալէպի մէջ նոյն օրերուն խռնուող հարիւր հազարէ աւելի հայ գաղթականներու ներկայութեանը իբր դժգոհութիւն, լաւ հասկցած ըլլալով Հայոց Ֆրանսասիրութեան»:⁴⁰⁷ Այս տեսակետի մէջ կա որոշակի ճշմարտություն, սակայն միայն դրանով հնարավոր չի բացատրել նշված իրադարձությունները, իսկ մանդատի տարիներին ֆրանսիական կողմը կառչում էր դրանից և անընդհար քրիստոնյաներին վախեցնում էր իսլամական վտանգով:

Արևելյան լեզոնի հայ զինվորների մուտքը Սիրիա չէր կարող հայկական կոտորածների ուղղակի պատճառ համարվել, սակայն, ինչ խոսք, որոշ բացասական ընկալումներ առաջացել են արաբների մոտ՝ ազդելով նաև հայ-արաբական հարաբերությունների վրա: Բացի այդ Հալեպի արաբները տեղեկացված էին, որ հայերը հավաքվում են քաղաքում՝ այնտեղից Կիլիկիա՝ իրենց հայրենիք մեկնելու համար, իսկ ինչ վերաբերում է շերիֆական զինվորներին, ապա նույն շերիֆականների հետ միասին են հայերն ազատագրել Հալեպը, Դամասկոսը, այն էլ ոչ վաղ անցյալում: Այնպես որ հա-

⁴⁰³ «Կիլիկիա», 14.05.1919:

⁴⁰⁴ «Կիլիկիա», 17.06.1919:

⁴⁰⁵ «Կիլիկիա», 23.05.1919:

⁴⁰⁶ Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 216:

⁴⁰⁷ Սիւրմէան արք. Ա., Պատմութիւն ..., հ. Բ, էջ 960-961:

յերի ֆրանսամեր լինելն այդ ժամանակահատվածում այդքան ցցուն չէր, որ հանգեցներ արաբների նմանօրինակ վարվելակերպին:

«Սիրիայի պապմություն» աշխարության հեղինակ, պապմաբան Ալի Սուլթանը Հալեպի դեպքերի իրական պատճառ է համարում այն փաստը, որ բազմաթիվ հայ կամավորներ ծառայում էին Կիլիկիայում և գեղափնյա շրջաններում: Վերջիններս նաև Սիրիայի լեռնային շրջաններ գնալով՝ կողոպտում և սպանում էին արաբներին ու թուրքերին, որի հետևանքով «...արաբները մի քանակ թշնամանքով էին լցվել հայերի նկատմամբ»:⁴⁰⁸

Ալի Սուլթանը կիսում է Մարայի կարծիքը, ըստ որի Սիրիայում փոքրոգ հակաֆրանսիական տրամադրությունները և ֆրանսիական բանակում հայ կամավորների ծառայելու փաստը լրացուցիչ լարվածություն էր մտցնում հայ-արաբական հարաբերություններում: Հեղինակը դրա ապացույցն է համարում Հալեպից Բեյրութի ֆրանսիական հյուպատոսարան ուղարկված հեռագիրն, ուր ասվում էր. «Խնդրում ենք թույլ տալ հայ կամավորներին չծառայել ֆրանսիական բանակում»:⁴⁰⁹ Սակայն արաբների հակաֆրանսիական տրամադրությունները չէին կարող հայկական կոտորածների պատճառ դառնալ: Ֆրանսիան՝ Սիրիայի նկատմամբ իր ծրագրերն արդարացնելու համար դեպքերից հետո է միայն փորձում օգտագործել նշված իրադարձությունը՝ Ֆեյսալի իշխանությունը վարկաբեկելու և հայ-արաբական հակասությունները սրելու համար:

Մուհամմադ Բուրդ Ալին Հալեպի դեպքերի համար երեք պատճառ է բերում: Ամին Սաիդ Ղարյաբը, ում Մուհամմադ Բուրդ Ալին վստահելի անձնավորություն է համարում, դեպքի մասին նրան տեղեկացրել է. Ադանայով Սիրիա վերադարձող արաբ զինվորներին թուրքական համազգեստով տեսնող հայերը, հիշելով իրենց հետ կատարված ողբերգությունը և մոռանալով նրանց արաբ լինելու փաստը, վերջիններիս հետ շար դաժան էին վարվում: Արաբ զինվորները Հալեպ էին հասնում հայերի կողմից վիրավորված, բռնությունների ենթարկված: «Բնականաբար նման արաբները քաղաքում լուրեր էին տարածում, որ հայերը մեզ հետ վարվում են այնպես, ինչպես թուրքերն են իրենց հետ վարվել»:⁴¹⁰ Նման միջադեպերը դառնում են Հալեպի դեպքերի պատճառը:

Երկրորդ պատճառը հեղինակը համարում է Սիրիայում տեղակայված

⁴⁰⁸ علي سلطان ، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918- 1920 ، ص 114 .

Ալի Սուլթան, Սիրիայի պապմություն, /1918-1920/, էջ 114:

⁴⁰⁹ Նույն տեղում:

⁴¹⁰ محمد كرد علي، خطط الشام، الجزء الثالث، 1983 ، ص 164 .

Մուհամմադ Բուրդ Ալի, Շամի տեղագրությունը, հ. 3, 1883, էջ 164:

անգլիական գորահրամանատարության՝ հայ տարագիրներին կարևոր պաշտոններ տալու փաստը: Տեղի արաբները հայ տարագիրներին գործակալներ էին համարում: «Հայերն ավելի ինքնավարապես դարձան: Նրանց նախկին անօգնական վիճակը փոխարինվեց ազատ և բարեկեցիկ կյանքով, մեծամտացան, ինչը չընդունվեց արաբների կողմից ... Նրանք, բնականաբար, զայրույթով էին նայում հայերին...»:⁴¹¹

Երրորդ պատճառը տնտեսական բնույթ ուներ. հայերին մի շարք ապրանքներ, կենցաղային իրեր ավելի մատչելի ու հասանելի էին, քան արաբներին: Անգլիական կողմը հայերին որոշակի գումարներ էր տրամադրում, նրանք կարող էին նույնիսկ սենյակի վարձ տալ, մինչդեռ արաբների համար նույն բանն ավելի թանկ էր: Հիմնականում հայերի համար գործում էին որոշակի զեղչեր: Այս փաստը նույնպես զայրացնում էր արաբներին:

Իսկ արաբների մասնակցությունը Հալեայի դեպքերին Մուհամմադ Քուրդ Ալին բացատրում է հետևյալ հանգամանքով. «Արաբական իշխանությունները մասնակցում են այդ դեպքերին, քանի որ այդ տարածքում տեղի ունի կանոնադրության և գործի մեջ կային նաև արաբներ»:⁴¹² Այսինքն, հեղինակը փաստում է, որ արաբներն ինքնաբերաբար են մասնակից դարձել դեպքերին: Դեպքի ժամանակ զոհված մուսուլման հալեպցիների թիվն, ըստ նրա, չի անցնում տասնից:

Մեր կարծիքով առավել հավաստի է այն վարկածը, որ Սիրիայում «աշխուժացած թուրքական գործակալություններն էին, որ կազմակերպեցին, ղեկավարեցին և հիմնականում գործադրեցին Հալեայի 1919թ. փետրվարի 28-ի հակահայ արյունոտ բռնությունը»:⁴¹³ Կամ «Հալեայի թուրք դավադիրները գլխավորեցին տեղաբնակ իրենց հայրենակիցների և արաբ խավարամիտ որոշ տարրերի խժոժություններն անգեն և անպաշտպան հայ գաղթականների դեմ»:⁴¹⁴ Եվ ականատես հայերի այն պնդումները, որ «զանգվածային ջարդը դեռ սիրելի է մեր երդույալ թշնամիների համար»:⁴¹⁵ Այսպեղ պետք է թուրքական կողմին դիտարկել նախաձեռնող ու հրահրող կողմ, իսկ իրադարձությունների վերլուծության ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել թուրքական, անգլիական, ֆրանսիական և արաբական կողմերի մասնակցության փաստը:

⁴¹¹ محمد كرد علي، خطط الشام، الجزء الثالث، 1983، ص 164.

Մուհամմադ Քուրդ Ալի, Շամի տեղագրությունը, հ. 3, 1883, էջ 164:

⁴¹² Նշվ. աշխ., էջ 165:

⁴¹³ Նաջարյան Ե., Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում, տե՛ս «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. 6, էջ 144:

⁴¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 151:

⁴¹⁵ «Կիլիկիա», 14.03.1919:

Այդ ժամանակ ֆրանսիական կողմը պնդում էր, որ բրիտանական հրամանատարության թողությունները արաբները կազմակերպել են հալեպահայերի ջարդը:

Հայ և օտար աղբյուրներում պահպանված նյութերի վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ Հալեպի դեպքերը կազմում են Կիլիկիայի հայության դեմ ուղղված դավադրության մի մասը: Ամեննին պատահական չէր, որ դա տեղի է ունենում այն օրերին, երբ հայերը զանգվածաբար ներգաղթում էին Կիլիկիա: Թուրքական կողմը նպատակ էր հետապնդում խոչընդոտել հայերի վերադարձը Կիլիկիա և երկրորդ, ստեղծել հայ-արաբական լարված հարաբերություններ:

Անգլիական և ֆրանսիական զինվորական հրամանատարությունները հայերին հորդորում էին Կիլիկիա վերադառնալ: Դամասկոսի և հարակից շրջաններից ավելի քան քսան հազար հայության հայրենիք վերադառնալու ուժգին հոսանքը կանոնավորելու համար գործում էր Դամասկոսի Հայ ազգային միությունը, որը նախագահում էր Ա. Կենճյանը: Նա նույնպես իր հուշերում հաստատում է Հալեպի դեպքերի թուրքական գործակալների կողմից նախաձեռնված լինելու վարկածը և կապ է տեսնում Կիլիկիայի ու Հալեպի դեպքերի միջև. «1919 փետրուարին Հալեպի մեջ ըստ թուրքական վաղեմի ունակութեան, հայերու ջարդը, կուգար Դամասկոսի փարագիր հայութեան խանդավառութեան վրայ ջուր լցնելու, որքան որ ալ յիշեալ ջարդերն ու ուրիշ նման դեպքերը զսպող անգլիական և ֆրանսիական զինորական ուժերու վրայ վստահութիւնը մնար անխախտ»:⁴¹⁶

Անգլիական գործերի՝ Սիրիա մարնելուց հետո Հալեպից հեռացող թուրք պետական պաշտոնյաներին փոխարինելու էին եկել «թուրք մրայնությամբ սնուած և թուրք դաստիարակությամբ զարգացած» արաբները, որոնք «մեծաւ մասամբ իթթիհադին կպարկանեին»:⁴¹⁷ Միանգամայն հավանական է այն տեսակետը, թե «գարշելի իթթիհադը հոս ալ՝ Հալեպում խորունկ արմար ձգած է արաբ զանազան խավերուն մեջ և դյուրին էր հասկանալ, թե Թուրքիո մեջ տակավին գաղտնապես գործող իթթիհադականները շատ դյուրաւ կրնային հարաբերության մեջ մտնել իրենց Սուրիոյ կուսակիցներուն հետ»:⁴¹⁸ Կասկած չկա, որ Հալեպում հայերին կոտորելու ծրագրի իրականացումը հանձնարարված էր Ադանայի թուրքական շրջանների ցուցումներով գործող արաբ իթթիհադականներին: Հալեպի ոստիկանապետը, ավագանու անդամների մեծ մասը պատկանում էին իթթիհադա-

⁴¹⁶ Կենճեան Ա., եշվ. աշխ., էջ 8:

⁴¹⁷ Նաջարյան Ե., Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում, էջ 152:

⁴¹⁸ Նույն տեղում:

կան արաբների թվին: Թուրքական կողմի հրահրման մասին է վկայում ֆրանսիական մամուլը. «Հալեպում մինչ այդ հայերի արյունն այդքան չէր թափվել թուրքերի կողմից հրահրված խռովությունների հետևանքով»:⁴¹⁹

Հալեպում, Կիլիկայում այդ ժամանակ լույս տեսնող թերթերի հրապարակումները վկայում էին Հալեպի դեպքերին նախորդ օրերին տիրող լարված մթնոլորտի մասին: Վերջինիս համար առիթ է եղել «Ալ-Արաբ» թերթի⁴²⁰ գլխավոր խմբագիր Սամի Ալ-Սարրաջի՝ փետրվարի սկզբներին գրված «Հայը և արաբը» խորագրով հոդվածը, որը տպագրվել է նրա՝ Ադանա կապարած շրջագայությունից հետո: Հոդվածում հայերի դեմ զրպարտանքներ էին ներկայացված:⁴²¹ Այս հոդվածում Սամին փորձում է «ապացուցել, թե հայ կուսակցությունները, հայ չեթենները և հայ ժողովուրդը Թուրքիայեն դարձող արաբներուն նեղություններ տալ է գաղ, զանոնք կսպանեն»:⁴²² Հալեպի հայ մամուլը, առաջինը՝ «Տարագիր»-ը հերքել է այդ զրպարտությունները: Նման մթնոլորտը ստեղծվել էր շնորհիվ «Սամիի նման թրքացած և թուրք դրամի սպասարկու արաբներու, ինչու չէ պաշտօնական իսկ դէմքերու այդ ուղղութեամբ ջանքերի»:⁴²³

«Հայ ձայն»-ը նույնպես անդրադառնում է Սամի բեյի հոդվածին՝ փորձելով հերքել Սամիի հոդվածում տեղ գրած այն դժգոհությունը, «թե կը գանգաւորի հայ զինուորներու կողմէն Արաբ ճամփորդներուն հանդէպ եղած անտեղիութիւններէն»: «Հայ ձայն»-ի փետրվարի 23-ի համարում հերքում է տպագրվում, ըստ որի ոչ մի հայ նպատակ չի ունեցել արաբներին մեղադրել կամ վիրավորել, ընդհակառակը՝ «... լրագրութիւնը և թէ ժողովուրդը միշտ երախտագիտական զգացումներ արտահայտած են արաբ կառավարութեան և ազգին հանդէպ եւ իրենց այդ արտայայտութիւնները արձագանգ գտած են արտասահմանի մեջ ալ»:⁴²⁴

Դեպքերի նախորդ օրը «Հայ ձայն»-ում տպագրված «Հայ և արաբ երբայրակցութիւնը» հոդվածի հեղինակ Հ. Արամյանը հավաստիացնում էր, որ Սամի բեյը, ով Ադանայից նոր էր վերադարձել, պետք է իր քաղաքագետի հատուկ հոգառությամբ զգար, որ «... Ինքը /Սամի բեյը՝ Ն. Մ./ կամայ թէ ականայ իթթիհադի գործիքը կըլլայ, երբ նոյնիսկ անգիտակցօրէն,

⁴¹⁹ “L’illustration”, 1919, 5 avril, 1919.

⁴²⁰ 1918թ. աշնանը իթթիհադական արաբների կողմից կազմակերպվել էր «Նադի Ալ-Արաբ» /«Արաբական ակումբ»/ ընկերությունը, որի օրգանն էր «Ալ-Արաբ» օրաթերթը:

⁴²¹ Նաջարյան Ե., Հայ-արաբական փոխհարաբերություններ Սիրիայում, էջ 154:

⁴²² «Կիլիկիա», 14.03.1919:

⁴²³ Նույն տեղում:

⁴²⁴ «Հայ ձայն», 27.02.1919:

գրչի մէկ սխալով հայտու և արաբի միջեւ ցրտութիւն յառաջ բերել կուզէ»:⁴²⁵ Նա կոչ է անում գոհ չդառնալ «իթթիհադի անարգ դատերուն և փոխանակ զիրար մեղադրելու սխալ մեկնաբանելու ... իրարու քով գանք ու զիրար լուսաւորենք՝ օգտուելու միմեանց առաւելութիւններէն»:⁴²⁶

Թերթում բացաբարություն է արվում Սամի բեյի դժգոհությունը հարուցած այն փաստին, ըստ որի հայ զինվորներն իրենց ֆրանսիական ղեկավարներից ճամփորդ թուրքերին խուզարկելու հանձնարարականներ են ստացել՝ նրանց զենքերն առգրավելու համար, բայց սխալմունք է եղել, որի վերաբերյալ հոգվածագիրն հավաստիացրել է. «...կը յանձնարարենք այդ պարագան Նայ պաշտպանական մարմիններին, որ հայ զինուորները խուզարկութիւնների միջոցին կամ իրենց պարտականութիւնների կատարումի մեջ գգուշաւոր ըլլան ու ցաւ և դժգոհութիւններ չի պատճառեն արաբ եղբայրներուն, որոնք ամէն առիթներուն կը գովեն հայերը»:⁴²⁷

Դեպքերի ականադես Ն. Դիշդիշյանը հաստատում է արաբների մասնակցությունը. «Թուրքական գաղտնի գործակալները, օգտագործելով քաղաքի ոչ աշխատավոր արաբ մասսաներին, հավաքել էին հին բերդի մոտ՝ Զումա կոչվող շուկայում՝ իբր քննարկելու Սիրիայում անգլիական, թե՛ ֆրանսիական խնամակալության հարցը, մինչդեռ հատուկ իրահանգից հեգո, հավաքված խուժանին ուղղում են հայերին կոտորելու և կողոպտելու նրանց ունեցվածքը»:⁴²⁸

Չի բացառվում, որ Նալեպի խիստ փոքրաթիվ թուրքերից ոմանք մասնակցած լինեն հայերի կոտորածներին, սակայն ճիշտ չի լինի բոլորին համարել «Նալեպի և շրջակա բնակավայրերի հայապրյաց թուրքեր», այն դեպքում, երբ աղբյուրները թուրքեր են հիշատակում հայերի կոտորածներին մասնակցելու մեղադրանքով դատարանի առաջ կանգնածների, բանարկվածների կամ աքսորվածների մի մասին: Ընդհանուր է, անգլիական ռազմական դատարանը զանազան նկատառումներով մերժել է լսել կոտորածին արաբ ոստիկանների, զինվորների մասնակցության վերաբերյալ վկայությունները, սակայն նրանց մեղսակցության վերաբերյալ փաստերը համապատասխանում էին իրականությանը: Նույնիսկ դեպքերից շարաթներ անց «արաբ ոստիկանները, թաղերու միթարները» գործնական քայլեր են կատարել հայ քարագիրներին Նալեպից վտարելու համար»:⁴²⁹

⁴²⁵ «Նայ ծայն», 27.02.1919:

⁴²⁶ Նույն տեղում:

⁴²⁷ Նույն տեղում:

⁴²⁸ Դիշդիշյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 264:

⁴²⁹ «Կիլիկիա», 26.03.1919:

Նայ ականադեսները, դեպքերի անմիջական մասնակիցները պնդում են Նալեայի դեպքերի թուրքական իշխանությունների կազմակերպման վարկածը, սակայն հստակ կշռում են, որ ջարդերն իրականացվել են արաբների միջոցով: Զարդերի ականադես Առնակն իր հուշերում գրում է. «փեյրուար 28-ին ուրբաթ առօրեան ջարդն էր, գոր վայրենի արաբներ իրենց ոստիկաններու գլխավորութիւնով գործի դրին ջարդութիւլու դադապարտուած խեղճ, անմեղ ու անսիրական հայերուն վրայ»:⁴³⁰

Ավելի ուշ պաշարվել է նաև քաղաքի գորանոցը: Արաբները հարձակում են գործել նաև Նալեայի հայկական որբանոցի վրա: Որբանոցի տղաներից շատերը փայտե հրացաններով ավելի քան 2 ժամ պաշտպանել էին որբանոցը: «Խուժանը, փայտե հրացանները իսկականի տեղ ընդունելով սիրտ չէր արել շենքը խուժել»:⁴³¹

1919թ. փեյրովարյան դեպքերից հետո շատ հայ երեխաներ, կորցնելով իրենց վստահությունը, փորձել են փախչել: Որբերի շրջանում վստահությունը վերականգնելու համար Ա. Շիրաճյանը, որբանոցի շենքում արաբական տոնի կապակցությամբ ընդունելություն է կազմակերպել: Շիրաճյանի խնդրանքով էմիր Ֆեյսալը, ավելի քան հիսուն արաբ պաշտոնյաների ներկայությամբ, մոտ հազար որբերի, որոնց թվում է եղել նաև հեղինակը, «հավաստիացրեց, որ եղածը չի կարող կրկնվել, իսկ արաբները, նախկինում թուրքերի կողմից հավասարաչափ ճնշված լինելով, համակրում են հայերին և խոստանում իրենց ձեռքի տակ եղած միջոցներով օժանդակել հայ գաղթականներին, որբերին»:⁴³²

Սակայն ամենակարևորն այն է, որ արաբներն ընդունել են իրենց մեղքը և 1919թ. նոյեմբերին արաբական ավագանու ներկայացուցիչների առաջարկով ստեղծվել է «Նայ-արաբական բարեկամության կոմիտե», որի նպատակն էր անգլիական գործերի հեռանալուց հետո քաղաքում «շրջող վրդովեցուցիչ շշուկները քսնել և թյուրիմացությունները փարատել»:⁴³³ Այդ

⁴³⁰ Առնակ, Թուրքերու ճանկին մէջ 1916-1919, Երևան, 2007, էջ 145:

⁴³¹ Դիշդիշյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 264:

⁴³² Նշվ. աշխ., էջ 265-266:

⁴³³ 1924թ. «Արև» թերթի ապրիլի 4-ի համարում այդ կոմիտեի ստեղծման կապակցությամբ Մ. Նաթանյանը գրել է. «Նալեայի մեջ օտար գրգռության տեղի ունեցած դեպքին առաջին շվարումը անցնելն ետք, կիիշեմ, թե ինչպես, տեղվույն արաբ և հայ վերին շրջանակները պատահաձեն հուզված անկեղծորեն փափաքեցան մի անգամ ընդմիջար առաջն առնել նմանօրինակ ցավադիթ պատահարներու... Անդին միևնույն ազնիվ ներշնչումով կազմվեցավ «Նայ-արաբ բարեկամության կոմիտեն», որի միակ նպատակը ընտրած էր այդ երկու ժողովուրդներուն մեջ ականա գոյացած թյուրիմացությունները փարատել և գործոն պրոպագանդայով մը ամրապնդել հայ-արաբական դարավոր բարեկամությունը: Տեն Թուփուլյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 328:

կոմիտեի անդրանիկ հավաքություն⁴³⁴ Հայեպի գինվորական կառավարչի քաղաքական գծով օգնական Նաջի Սուայդիին հայտարարել է. «Հայերն ու արաբները կրնան վստահ ըլլալ, որ իրենց մեկեն մյուսին որևէ վնաս չի կրնար ըլլալ, ու հայն իր փան մեջ կրնա հանգիստ քնանալ առանց խլամեն կասկած ունենալու, արաբը նույնպես հայեն կասկած թող չունենա»։ Ապա նշել է, որ փետրվարի 28-ի արյունահեղությունը «երկու կողմին համար ալ աղետաբեր եղավ։ Այո, հայեր սպաննվեցան, բայց արաբներն ալ կախվեցան ու շարերն ալ Սուդանի բանտերուն մեջ կհեծծեն»։⁴³⁵

Նաջի Ալ-Սուայդիի հայտարարությանը հավանություն փալով՝ ներկաները նրան ընտրել են «Հայ-արաբական բարեկամություն» կոմիտեի նախագահ։ Այնպես որ, թուրքերի կողմից հրահրված մի քանի արաբների՝ հայերի նկատմամբ բռնությունների իրագործման փաստը չի կարելի վերագրել Հայեպի ողջ ազգաբնակչությանը և վերջինիս մեղավոր ճանաչել։

Թեև հայերի կոպորաձևը կազմակերպվել էր Թուրքիայում և իրականացել արաբ իթթիհադականների ձեռքով, բայց պատասխանատվության բաժինն ունենին նաև բրիտանական և ֆրանսիական կողմերը։ Լարված քաղաքական իրադարձությունների ժամանակահատվածում՝ 1918-1919թթ. Կիլիկիայից մինչև Սիրիա գործող բրիտանական գինվորական իշխանությունները քիչ հավանական է, որ տեղյակ չլինեին Հայեպի հակահայկական դավադրության մասին, կամ առնվազն փրոդո դժգոհության մթնոլորտին։

Հ.Դիշդիշյանն իր հուշերում անդրադառնում է անգլիական զորամասի հրամանատարության վարվելակերպին, որն իմանալով կոպորաձևի մասին, սկզբում նախաճաշի պատճառաբանությամբ ձգձգել է դեպքի վայր մեկնելը, հետո էլ հեծելագորն իբր հրամանը ճիշտ չկատարելու պատճառով մի քանի անգամ կրկնել է փվել ձիերի վրա նստել-իջնելը։ «Համբերությունից դուրս գալով՝ հնդիկ գինվորները, անսալով օգնության համար բանակավորեղ ժամանած հայերի աղերսանքին, առանց հրամանատարի շտապում էին քաղաք, և շնորհիվ նրանց օգնության՝ դադարեցվում է կոպորաձևը»։⁴³⁶ Դեպքերի ականատես Միջգավառական միության անդամ, Կիլիկիայի գաղթի կազմակերպիչներից Մ.Նաջարյանն անգլիական գինվորական միջամտության համար հեղինակ կերպ է արտահայտվել. «Հոս միայն կր

⁴³⁴ «Կիլիկիա», 30.11.1919թ.։ Այդ հավաքությոթ-թեսանդանր տեղի է ունեցել Սաբուն հատի հայկական որբանոցի սրահում՝ Հայեպի գինվորական կառավարչի Զաֆար փաշայի նախագահությամբ։ Հիմնական թեման եղել է «արաբ և հայ երեւելիներու միջև գոյացած իրարհակադրողությունը ժողովրդական խավերուն մեջ եւս փարածել»։

⁴³⁵ «Կիլիկիա», 30.11.1919։

⁴³⁶ Դիշդիշյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 264։

շեշտենք, որ ազատարար ու փրկարար բանակ մը միայն կրցաւ իր հանդարտիկ նախաճաշէն վերջ շաւր ուշ օգնութեան փութալ ու շաւր մը հոգիներ ազատել լուրջ վտանգներէն և սրոյգ մահէ»:⁴³⁷ Ամեն դեպքում, հանուն ճշմարտության պէտք է խոստովանենք, որ Հալեայում գոհված հայերի թիվն ավելին կլիներ, եթե անգլիական կայազորը չմիջամտեր դեպքերին:

Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին մասնակցելու մեկնած Ֆեյսալը, դատապարտել է միջադեպը, ասելով, որ արաբներն ընդունակ չեն նման քայլի: Իր եղբորը՝ Էմիր Զեյդի նուարկված հեռագրում Ֆեյսալը գրում է. «Դա արվել է քրդիությամբ, թշնամությամբ և սրորդ նպատակներով: Նման դեպքերն ապագայում հաջողություն չեն ունենա: Դրանք թշնամու գործակալների կողմից էին հրահրված»:⁴³⁸

Հալեայի դեպքերից որոշ ժամանակ անց Նուբար փաշան հափուկ պարզամով դիմել է Հալեայի առաջնորդարանին. «Այս փոխանցման շրջանին ասերաժեշտ է պահել խոհեմություն և արթնամտություն ... հեռագրալուրդ հաղորդեցէք Կիլիկիոյ, Դամասկոսի, Պէրյութի հայ ժողովուրդին և Հայ Լեզեռնի կամաւորներին»: Նա փնտրեցաւ, որ «համաձայնական կառավարութիւնների մօտ դիմումներ կատարած ենք ու բացարձակ ապահովութիւն ստացած ենք, թէ նմանօրինակ դեպքերը այլեւս չեն կրկնուի»:⁴³⁹

Այսպիսով, հայ քարազիրները մեկ անգամ ևս համոզվում են, որ անգլիական և ֆրանսիական զինվորական ուժերի ներկայությունը բավարար չէր իրենց անվտանգությունն ապահովելու համար, անգամ՝ առօրյա խաղաղ պայմաններում:

Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները պարմության հետ իրենց անմիջական աղերսից անկախ, Հալեայի դեպքերն առավել ուշադիր և խորագին պարզաբանման են արժանի: Հալեայի դեպքերը ճիշտ է, կտրուկ չեն վարթարացրել հայ-արաբական հարաբերությունները, բայց, այնուամենայնիվ, որոշակի թշնամության և անվստահության մթնոլորտ են ստեղծել նրկու ժողովուրդների հարաբերություններում. ինչի կարճ ժամանակահատվածում հարթվել է: Սակայն հայ-արաբական հարաբերություններում լարվածության ձևավորման վրանգը միշտ եղել է, որին կարող էին նպաստել անգլիական, ֆրանսիական և թուրքական կառավարությունները:

⁴³⁷ Նաճարեան Մ., Յուշագիրք..., էջ 29:

⁴³⁸ علي سلطان ، تاريخ سورية، حكم فيصل بن حسين، 1918- 1920 ، ص 114 .

Ալի Սուլթան. Սիրիայի պարմություն, /1918-1920/, էջ 114 :

⁴³⁹ «Կիլիկիա», 16.04.1919:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԵՐԳՐԱՎՎՈՒՄԸ ՄԻՐԻԱՅԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ /1920-1924ԹԹ./

4.1 ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԻ ԱՍՏԻՃԱՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵԼԱՎՈՒՄԸ

Հայ քաղաքացիների գանգվածային ներկայությունը Սիրիայում նորանոր խնդիրներ էր առաջացնում: Վերջիններս սկզբից նեթ պետք է ինտեգրվեին երկրի սոցիալական կյանքում, քանի որ բարեգործական ընկերությունների, միսիոներական կազմակերպությունների հովանավորությամբ երկար չէին կարող գոյարկել: Այս ենթազիխում վերլուծվում է հայ քաղաքացիների ինտեգրումը Սիրիայի սոցիալական կյանքում ընդհուպ մինչև 1924թ.: Ներկայացվում է քաղաքացիների առջև ծառացած սոցիալական խնդիրների աստիճանական լուծումները, հայ-արաբական փոխադարձ աղապարացիան, ինտեգրման ճանապարհին հանդիպող խոչընդոտները, արաբ ժողովրդի ու կառավարության ձեռնարկած միջոցառումները և մի շարք հարակից այլ խնդիրներ:

Աստիճանաբար, հայ քաղաքացիները վերաձվում են համայնքի, որը ձևավորում է իր կառավարման ինստիտուցիոն համակարգը: Համայնքը դառնում է մի կառույց, որն ուներ իր նպատակը, խնդիրները և որոնց լուծմանը մասնակցում են Կաթոլիկ երեխաների պատրաստող անհատները:⁴⁴⁰ Փաստորեն, Հայոց ցեղասպանությունից հետո Սիրիա եկած հայերը 1920-ական թվականների կեսերին վերաձևավորում են Կաթոլիկ հայ համայնքը:⁴⁴¹

⁴⁴⁰ Гриншилде Х. Т., Поселение армянских беженцев в Сирии и Ливане в 1915-1939гг., Ереван, 1982/2, с. 13.

⁴⁴¹ Ներկայիս Սիրիայի քաղաքում հայերը բնակություն են հաստատել Տիգրան Մեծի օրոք, երբ պարսկական Ասորիքը /ներկայիս Սիրիա/ ընդգրկվում է հայկական պետության կազմի մեջ/մ.թ.ա. I դար/։ 10-րդ դարում հայերը Սիրիայում հիմնել են Հայոց թեմ։ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո հայերի ստվար գանգվածներ հաստատվել են Սիրիայում։ 14-րդ դարում Հալեպի փոքրաթիվ հայ համայնքն առևտրական ակտիվ գործունեություն է ծավալել։ 16-18դդ. Սիրիայի հայ համայնքը համալրվել է Ջուղայից, Ղարաբաղից, Սեբաստիայից, Էրզրումից գաղթած հայերով։ 18-րդ դարի սկզբներին Հալեպի աստիճանաբար կորցրել է իր նշանակությունը միջազգային քաղաքացիական պատերազմի ոլորտում, Սիրիայի հայկական համայնքը փոխանակվել թուրքական և, սկսվել է արտագաղթը։ «Սուրիական քաղաքացի» 1923թ. ամփոփ վիճակագրության մեջ նշվում է, որ մինչև ցեղասպանության հետևանքով Սիրիայում հայ քաղաքացիների հայտնվելը Հալեպի ունեցել է 13 հազար հայ բնակչություն, իսկ ամբողջ Սիրիայի հայ համայնքի թվաքանակը նույն է շուրջ 44 հազար։ Տե՛ս «Սուրիական քաղաքացի», Հալեպ, 1924, էջ 235-238, Աճառյան Հր., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, Հայ գաղթաշխարհի պատմություն, Երևան, 2003։

1915թ. հաջորդող առաջին փարիններին գործ ունենք փարագիրների հետ, իսկ հետագա փարինների ընթացքում վերջիններիս փարերային զանգվածը վերաճում է կազմակերպված համայնքի: Սփյուռքին նվիրված աշխատություններում համայնքին փրվում է հերկյալ ընդհանրական սահմանումը: Համայնքներ են համարվում «արտագաղթի հերկանքով այլ պետություններում բնակվող և գործունեություն ծավալող խմբեր, որոնք պահում են հոգևոր և նյութական կապն իրենց հայրենիքի հետ»:⁴⁴² Համայնքն այս պարագայում «միայն մարդկանց կոնգլոմերատը չէ, այլ սոցիալական օրգանիզմ, որն ունի մի ընդհանուր էթնիկ հենք»:⁴⁴³

Ազգագրագետ Լ. Աբրահամյանի կարծիքով Սփյուռքի առաջացման պատճառների հիմքում, որպես կանոն, ընկած են պատմական ողբերգությունները, դրա ապացույցն է նաև Հայոց ցեղասպանությունից հետո հայկական սփյուռքի ձևավորումը:⁴⁴⁴

Սփյուռքի փեսական հիմնահարցերով մասնագետ Գ. Շեֆֆերը հայկական սփյուռքը ներառում է «պարմություն ունեցող և պետության հետ կապեր պահպանող սփյուռքի»⁴⁴⁵ շարքում: Վերջինս, ըստ նրա փեսության, անրիկ կամ միջին շրջանում ձևավորված համայնքներն են, որոնք սերտ կապեր են հաստատել ավելի ուշ շրջանում ստեղծված ազգային պետությունների հետ:⁴⁴⁶

Ցանկացած համայնք անպայման ինտեգրվում է բնակություն հաստատած երկրի սոցիալական, փնտեսական, քաղաքական համակարգերում, դա բնականոն գործընթաց է, ինչպես նաև համայնքը բնորոշող առանձնահատկություն: Միևնույն ժամանակ համայնքի բնորոշ հատկանիշներից մեկն այն իրողությունն է, որ վերջինիս անդամները վստահ են, որ չեն դարձել և հնարավոր է, որ չդառնան իրենց ընդունող հասարակության լիիրավ անդամ, ուստի իրենց մի փոքր մեկուսացած ու օտար են զգում:⁴⁴⁷

⁴⁴² Dufaix St., նշվ. աշխ., էջ 21:

⁴⁴³ Дятлов В., Мелконян Э., Очерки социокультурной типологии. Армянская диаспора, Ереван, 2003, с. 12.

⁴⁴⁴ Абраамян Л., Армения и армянская диаспора: Расхождение и Встреча, 21-й Век, номер 2, 2005. стр. 143.

⁴⁴⁵ Sheffer G., նշվ. աշխ., էջ 75:

⁴⁴⁶ Գ. Շեֆֆերն առաջարկում է սփյուռքի դասակարգման հերկյալ սկզբունքը՝ օգտագործելով երկու հիմնական չափանիշ՝ հայրենիքի իրավական կարգավիճակը և սփյուռքի փարիքը: Իրավական կարգավիճակի հետ կապված՝ նա տալիս է պետականություն չունեցող սփյուռք և պետության հետ կապի մեջ գտնվող սփյուռք: Սփյուռքի ձևավորման ժամանակափուլի հետ կապված նա դասակարգում է պատմական-դասական սփյուռք, մոդեռն սփյուռք և ձևավորման փուլում գտնվող սփյուռք հասկացությունները: Մանրամասն փնտ. Sheffer G., նշվ. աշխ., էջ 73-75.

⁴⁴⁷ Дятлов В., Мелконян Э., ука. соч., с. 16.

Անդրադառնալով Սիրիայի հայ տարագիրներին, հարկ է նշել, որ նրանք ընդունող երկրում անցնում են ինտեգրվելու մի քանի փուլեր: Հայրականա-կան է, որ սկզբնական շրջանում աշխատության մեջ առաջ քաշված հար-ցերն ու խնդիրները հիմնականում քննարկվում են արաբների կողմից հայ տարագիրներին ցուցաբերվող օգնության, մինչդեռ 1920-ական թթ. սկզբից՝ հայ-արաբական համագործակցության և փոխօգնության համա-րեքսսում, զուգահեռ ներկայացվում են նաև ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների ունեցած դերակատարությունն ու միջամտությունը Սի-րիայում հայ տարագիրների ինտեգրման և հայ-արաբական փոխհարա-բերությունների գործընթացում:

Անդրադառնալով հայ տարագիրների իրավիճակին՝ առաջին հերթին պետք է հաշվի առնել մի կարևոր փաստ, որ ցանկացած ազգային փոքրամասնության գոյավիճակ պայմանավորված է ընդունող երկրի սո-ցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակով և մշակութային մի շարք առանձնահատկություններով: Առաջին հերթին պետք է հաշվի առնել, որ հայերը Սիրիայում հայտնվում են մի ժամանակաշրջանում, երբ դեռ Առա-ջին համաշխարհային պատերազմը չէր վերջացել, սով էր ու Սիրիան դեռ համարվում էր Օսմանյան կայսրության մաս: Բացի այդ, հայ տարագիր-ները ցեղասպանությունը վերապրելուց հետո առավել զգուշավոր էին դարձել ու անվտանգության հարցին լուրջ էին վերաբերում: Հայտնվելով Սիրիայում՝ նրանք հայտնվել էին նոր միջավայրում, որտեղ կային մի շարք էթնիկական տարբերակիչներ, որոնցից էին ոչ միայն կրոնը, այլ նաև լեզվական, մշակութային և այլ գործոններ: Տարբերակիչ հատկություննե-րի այս համադրությունը, որը սրելով էր մուսուլմանական միջավայրը, սահմանազատիչ կարևոր նշանակություն է ունենում հայ տարագիրների համար՝ նպաստելով սեփական էթնոմշակութային անհատականության պահպանմանը:

Փաստորեն, նոր հասարակության մեջ տարագիրների ներգրավվումը ժամականավոր ու անցողիկ գործընթաց է, բայց նոր սրբեղծվող հասա-րակության մեջ շար կարևոր է, որ լինի երկուստեք, փոխադարձ աղապ-րացիա: Տեղի բնակչությունը նույնպես չէր կարող իրեն լիովին անվտանգ զգալ՝ հաշվի առնելով այն փաստը, որ տարագիրները սկզբնական շրջա-նում նրանց համար անծանոթ, ինչու չէ նաև վտանգավոր տարր էին:

Նոր հասարակության մեջ տարագիրներին հարկավոր էր կարգավիճակ՝ քաղաքացիություն, կեցության իրավունք, գրանցում, աշխատանքի թույլ-տվություն, անվտանգություն, ինչը պետական խնդիր էր: Նման խնդիրնե-րը չէին կարող լուծվել անհատի մակարդակով: Պատահական չէ, որ տա-

րագիրների շրջանում աստիճանաբար ձևավորվում են պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հասարակական կազմակերպություններ, որոնք բացի իրենց առջև դրված խնդիրներից, օգնում են մարդկանց ներգրավվել երկրի հասարակության մեջ, որը համայնքը փանում է դեպի ակտիվալիզմ:⁴⁴⁸

Ամերիկացի սոցիոլոգ Ս. Դադը Սիրիայում ապաստանած հայ փարագիրների վերաբերյալ գրում է. «Երբ որ ժողովուրդի հսկայ զանգուած մը կը ձգէ իր պապենական բնագաւառը և կը տեղաւորուի նոր երկրի մէջ՝ յոյժ խնդրական կը դառնայ կռահել, թէ ինչպիսի նոր տնտեսական, ընկերային եւ քաղաքական հարցեր կրնան ստեղծուիլ երկրին մէջ, որ իրենց նոր բնակավայրը պիտի ըլլայ»:⁴⁴⁹ Նման դեպքում, ինչպես նշում է հեղինակը, արդյունքը կարող է դրական կամ բացասական լինել՝ կապված մի կողմից ներգաղթողների օգտակարության՝ փվյալ երկրին ծառայելու գործոնի հետ, մյուս կողմից էլ նրանց ընդունող երկրի՝ վերջիններիս օգտակարությունը գիտակցելու և իր երկրի շահերին ծառայեցնելու կարողության հետ: «Ինչ էլ որ ըլլայ արդիւնքը՝ պէտք է որ զանոնք նոր միջավայրին պարզաճեցնելու որոշ քաղաքականութիւն մը ընդգրկուի: Կամ այն է, որ ներգաղթողներու հոգաբարութիւնը պէտք է ստանձնուի եւ կամ թէ ժամանակի ընթացքին անոնք կը մարսուին եւ կհորացուին բնիկ փարրէն»:⁴⁵⁰

Ս. Դադի նշված բոլոր նկատառումներն այս ժամակահատվածում հայ-արաբական փոխհարաբերություններում առկա են՝ սկսած հայերի կարողությունների օգտագործումից մինչև կառավարական միջոցառումների ձեռնարկումը հայ փարագիրների վիճակը բարելավելու համար: Այսպիսով հայերի համար գրեթե բացառվել է տեղի բնակչությանը ձուլվելու հանգամանքը, որն ունի իր լուրջ հիմնավորումները:

Այսպիսով կարևոր է նաև փվյալ ժամանակահատվածի ղեկավարների դիրքորոշումը, որոնք առավելագույնս պետք է շահագրգռված լինեն փարագիրների պաշտպանությունն ու անվտանգությունն ապահովելու համար: Այս պարագայում Սիրիայում հայտնված հայերի և երկրի ղեկավարների հարաբերություններն ունեն որոշակի առանձնահատկություններ, քանի որ սկզբնական շրջանում դեռ երիտթուրքական իշխանություններն էին, Ֆեյսալի կառավարման փարիսերին արդեն ձևավորվել էր ազգային փոքրամասնություններին ցուցաբերվող պետական աջակցության միտում: Ֆրանսիական մանդատի փարիսերին նկատում ենք, որ հայերի հանդեպ քաղաքականությունը մի քանի անգամ փոփոխության է ենթարկվում, մինչև

⁴⁴⁸ Дятлов В., Мелконян Э., ука. соч., с. 29.

⁴⁴⁹ Վարժապետեան Ս. Յ., նշվ. աշխ., էջ 30:

⁴⁵⁰ Նույն տեղում:

հայ փարագիրներն իրենք արդեն ասփիճանաբար կարողանում են վերագրել իրենց ու կայանալ: Ընդհանուր հաշվով, ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների քաղաքականությունը հայ փարագիրների նկատմամբ ընդհանուր առմամբ կարելի է դրական համարել:

Հայ փարագիրները, հայտնվելով Սիրիայում, հավելյալ ճնշում էին գործադրում աշխատավարձերի չափերի վրա՝ անուղղակիորեն նպաստելով արաբների շրջանում գործազրկության աճին: Անապատի համակենտրոնացման ճամբարներից խուսափելու համար հայ փարագիրները պատրաստ էին ցանկացած աշխատանքի: Նրանք, ասփիճանաբար աշխատանքի նոր ասպարեզներում իրենց լավագույնս դրսևորելով, դժգոհությունների առիթ են տալիս տեղի արաբների շրջանում:

Դեռևս Օսմանյան կայսրության օրոք հայերը կարևոր դերակատարություն են ունեցել երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքում: 1916թ. երբ հայերը գրեթե ամբողջությամբ տեղահանվել էին իրենց հայրենիքից, թուրքերը կանգնում են մի իրականության առջև. «Հայոց մեկնումին պատճառաւ, կեանքը անկարելի դարձած էր: Բոլոր արհեստները Հայոց ձեռքը ըլլալով իրենց մեկնումէն վերջ թուրք ժողովուրդը չէր կրնար նոյն իսկ կեանքի փարրական պահանջները գոհացնել»:⁴⁵¹

Ջեմալ Փաշան, հաշվի առնելով Թուրքիայի վերոնշյալ փորձը, հայ արհեստավորներին Դամասկոս էր ուղարկում՝ տեղում արհեստները զարգացնելու, շինարարությանը զարկ տալու համար: Օսմանյան բանակի համար կենսական նշանակություն ունեցող երկաթուղային փոխադրությունը, երկաթուղաշինական աշխատանքների ճնշող մեծամասնությունը նույնպես հայերն էին կատարում:

Արաբների տեսանկյունից միանգամայն հիմնավոր է թվում այն մտահոգությունը, որ աղքատության եզրին կանգնած հայերը տեղի արաբ աշխատավորների աշխատավարձն «անազնիվ» մրցակցության պայմաններում էլ ավելի էին նվազեցնում: Տարագիր հայերն անցանկալի էին համարվում՝ «ծովը թափուելիք» ապրանք: Տեղական մամուլը երբեմն հայերին որակում էր «վնասակար մրցակիցներ» եւ «անհաւարարիմ հիւրեր»,⁴⁵² կար նաև այն կարծիքը, որ «Հայերը եկած են եւ իրենց երկրին պէտքերը փախցուցած են»:⁴⁵³

Հայ փարագիրների կեցության և բնակության հարցերի մասին խոսելիս մի փաստ պետք է նկատել, որ Սիրիայում հայերը համախմբվելու միտում ունեին: 1920-ական թվականներին փարագիրները կենտրոնացած

⁴⁵¹ Անտոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 166-168:

⁴⁵² Վարժապետեան Ս. Զ., նշվ. աշխ., էջ 68:

⁴⁵³ Տապրեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 165:

էին Հալեպ, Դամասկոս, Ալեքսանդրեպ քաղաքներում՝ ի հակադրություն գյուղական բնակավայրերի:

Հայ փարագիրների կենտրոնացված ապրելն ուներ իր հիմնավոր պատճառները, որը հիմնականում կապված էր անվտանգության հարցի հետ: Այդ պատճառով նրանք հակառակվում են ֆրանսիացիների՝ իրենց գյուղական վայրեր տեղափոխելու սկզբնական փորձերին: Նրանք առաջարկում են իրենց բնակեցնել ավելի անվտանգ վայրերում՝ Ալեքսանդրեպի սանջակում, սակայն հայերը մերժում են ոչ միայն Եփրատի ու Հարավային Հատուակի շրջանի վերաբնակեցումը, այլ անգամ Հալեպի հարակից շրջանների:⁴⁵⁴

Հայերը 1915թ. հայտնվելով Սիրիայում ձգտում էին հասնել փնտրվող անվտանգության և սոցիալական փոքր-ինչ կայունության՝ առաջնորդվելով ներհամայնքային համերաշխության մեխանիզմներով: Եվ պատահական չէ, որ շատ արագ ձևավորվում են արդյունավետ գործող, բազմաթիվ ենթակառուցվածքներով արհեստակցական միությունները, կրոնական, բարեգործական, մշակութային, սպորտային կազմակերպությունները, դպրոցները, առևտրական պալատները: Հայերի շրջանում նկատվում է ազգային ինքնությունը պահպանելու մեծ ձգտում, երկրորդ անգամ ծնունդ են առնում կուսակցությունները: Փոխօգնությունն այս համակարգի բաղկացուցիչ մասն է, «անգամ գործիքներքին սոցիալական վերահսկողության, կառավարման և կարգավորման համար»:⁴⁵⁵

Ֆեյսալի իշխանության տարիներին հայ փարագիրները փորձում էին սոցիալապես կայանալ, որին մեծապես նպաստում է վերջինիս ընդունած մի քանի որոշումները՝ պարտքերի հեփաձգման, բյուջեից որոշ գումարներ հայերին փրամադրելու վերաբերյալ: Բացի այդ, ինչ-որ չափով մեղմացել էր ցեղասպանությունը վերապրելու ցնցումը, նրանք սկսել էին հարմարվել ու յուրացնել կենցաղը, փրկապետներ լինել: Վերաբնակեցվել էին նրանց համար մշտական բնակության վայրի ու քչերն էին մտածում այդտեղից տեղափոխվելու մասին մի քանի պատճառով: Նախ՝ առանձին տեղափոխվելու նրանց համար ընդունելի տարբերակ չէր, երկրորդ՝ փնտրվող անվտանգության և սոցիալական կայունության համար հայերը դեռ ի վիճակի չէին վճարել տեղափոխման ծախսերը և գյուղում բնակվել, որտեղ կապիտալ ունենալու դեպքում միայն նոր հեռանկարներ կարող էին ունենալ: Եվ ամենակարևորը, ոչ-ոք նրանց չէր ստիպում տեղափոխվել, այսինքն չկար կառավարական որևէ որոշում, որը կստիպեր նրանց տեղափոխվել:

Ֆեյսալի իշխանության տարիներին հայ փարագիրները չէին կարող լուրջ

⁴⁵⁴ Гриншпидс Х. Т., укр. соч., с. 10.

⁴⁵⁵ Дятлов В., Мелконян Э., укр. соч., с. 33.

հաջողությունների հասնել Կոնստանդնուպոլսի մեջ՝ նոր գործարաններ, արտադրություններ հիմնել: Այս շրջանում նրանք սահմանափակվում էին առօրյա ապրուստի խնդիրները հոգալով՝ հիմնականում օրավարձով էին աշխատում կամ մանր առևտրով էին զբաղվում: Չնայած արդեն այս ժամանակահատվածում Կիրոզ ղեկավարություններին անդրադառնում են Կոնստանդնուպոլսի թերթերը: Նայեալի «Աթ-Թակադդում» թերթը բավականին խոր անդրադարձ ու վերլուծություն է կատարել նաև հայերի՝ Սիրիայում ունեցած ներդրմանն ու ընդգծել նրանց կատարած գործը: «Տարագիրների ազդեցությունը» հոդվածում կարդում ենք. «Ընթերցողության շնորհիվ չենք լինի, եթե հայտնենք մեր երկրի որոշ բնակիչներին, որոնք ղեկավար են Անատոլիայի տարագիրների մեզ մոտ գալուց, որի արդյունքում աշխատող ձեռքի աճ ունենք: Վերջինիս պակասը կար մեր երկրում... Տարագիրներից շատերն արդյունաբերական աշխատանքներում փորձ ունեն, աշխուժացնում են աշխատաշուկան: Եթե չլինեին հայ տարագիրները, որոնք ցանկում են, հեծնում, ապա շատ հողեր անմշակ կմնային»:⁴⁵⁶

Բացի այդ, արաբները դժվար էին համակերպվում այն փաստին, որ հայերը կարող էին հաջողությունների հասնել առևտրի բնագավառում՝ համարելով դա իրենց մենաշնորհը: 1924թ. «Սուրիահայ տարեցոյցում» ելվում է. «Սուրիա այժմ իր մեջ կը պահէ 150 հազարի մօտ տարագիր և Կոնստանդնուպոլսի հայության, որոնք թե Կոնստանդնուպոլսի և թե Ֆրանսական կառավարութիւնը հիւրասէր ընթացք մը կը ցուցնեն և հայերն ալ լաւագոյն յարաբերութիւններու մէջ են անոնց հետ, մանաւանդ եթէ երկրագործութեամբ պարապելով Սուրիոյ հողը օգտագործէին և առեւտրական գործը Կոնստանդնուպոլսի թողուին»:⁴⁵⁷

Նայ Կարազիրների՝ սոցիալական ոլորտում արձանագրված հաջողությունների փաստին են անդրադարձել ժամանակակից արաբ պատմաբանները՝ քննելով դրա պատճառները: Վերջիններս հայ տարագիրների էթնիկ վարքագծի մեջ նկատում են իրեն արաբ վերագրվելու, համակերպվելու և դրան զուգահեռ ազգային ինքնությունը պահելու միություն: Սոցիալական ոլորտում բավականին կարճ ժամանակամիջոցում նրանք զգալի հաջողությունների են հասնում, ինչը նաև սիրիացի ժողովրդի դրական վերաբերմունքի արդյունք էր: Չնայած հայերը ստիպված էին աշխատել օրվա ապրուստի համար, բայց դրան զուգահեռ հիմնում էին դպրոցներ, մշակութային հաստատություններ և այլն: «Նայ տարագիրները գործում էին տարբեր բնագավառներում՝ զուգահեռաբար ու արդյունավետ: Իրենց պահում են առողջ բանականություն ունեցող

صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية ...، ص 185. 456

Նայեալի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը..., էջ 185:

457 «Սուրիահայ տարեցոյց», 1924, Ա տարի, էջ 295:

մարդու նման, մի երկրում, որն իրենց հոգափարություն է ցուցաբերել»:⁴⁵⁸

Մուսա Պրենսը հայ փարագիրների համար նշում է երկու կարևոր հատկանիշ, առանց որոնց դժվար կլիներ հաղթահարել ցեղասպանության բարդությունը: Հայկական էթնոհոգեբանական առանձնահատկություններն ուսումնասիրելով՝ նա եզրակացնում է, որ հայի փեսական ունի ցեղային երկու բացառիկ հատկություն. առաջինը՝ «ընտելացումի հատկությունն է, երկրորդը՝ կենսունակութեան»:⁴⁵⁹ Այս երկու հատկություններն են պայմանավորում հայկական լինելիությունը:

Ապաստան փոխել երկրներում, ուր հեղափառում կազմավորվում, իսկ որոշ տեղերում էլ վերակազմավորվում է հայկական սփյուռքը, Մ. Պրենսի կարծիքով «պեպը չկայ ընտելացումի ապացույցներ տալու»:⁴⁶⁰ Հեղինակն անժխտելի է համարում նաև հայ ազգի կենսունակությունը, որը նա դրսևորում է կյանքի գործունեության բոլոր իրավիճակներում:

Հայ փարագիրների համար Ն. Միգլիորինոն⁴⁶¹ նույնպես նշում է մի քանի բնորոշիչ հատկություններ՝ առաջին հերթին ընդգծելով նրանց վճռականությունն ու ձգվումը Սիրիայում իրենց Հայաստանը կամ հայկականը վերականգնելու ուղղությամբ: Հայտնվելով էականորեն փարբերվող, մասամբ նաև թշնամական միջավայրում՝ փարագիրները փոխօգնության էին ձգվում դժվարությունները և ճգնաժամերը հաղթահարելու համար: Հայ փարագիրների մոտ «վերականգնելու վճռականությունը բխում էր առկա համայնքի ուժեղ համախմբվածությունից ու այն փաստի գիտակցումից, որ ցեղասպանությունն, իրոք, կարող է ոչնչացնել հայկական մշակույթը»:⁴⁶²

Հայ փարագիրների սոցիալական իրավիճակի բարելավման համար հարկ է մեջբերել Օսման Աթ-Թուրքի դիտարկումը. «Երբ նրանք ուրբ դրեցին մեր հողի վրա, սեփական ձեռքերից բացի ոչինչ չունեին: Նրանք իրենց կատարած ծանր աշխատանքով վաստակեցին իրենց ապրուստը: Եվ այդ դժվարությունների հետ մեկտեղ նրանք հասարակության մեջ իրենց հարգալի տեղը զբաղեցրեցին, մասնակցեցին երկրում արտադրության գար-

⁴⁵⁸ سمير عربش، أرمينيا، أرض وشعب، بيروت، 1991، ص 213.

Սամիր Արբաշ, Հայաստան, հող և ժողովուրդ, Բեյրութ, 1991, էջ 213:

⁴⁵⁹ Պրենս Մ., Հայկական լինելիությունը, փեն «Ազդակ», 19.08.1967:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում:

⁴⁶¹ Ն. Միգլիորինոն գիտական աստիճան է ստացել Մեծ Բրիտանիայի Էքզեթերի համալսարանի արաբական և իսլամական հետազոտությունների ինստիտուտում: Նա զբաղվում է Սիրիայի, Լիբանանի և արաբական աշխարհի էթնոմշակութային հարցերով:

⁴⁶² Migliorino N., նշվ. աշխ., էջ 47:

գացմանը, փնտրության մակարդակի աճին»:⁴⁶³

Բացառությամբ Կիլիկիայի մի քանի շրջաններից եկած հայերի, մյուսները հիմնականում թշվառ վիճակում էին հասել Սիրիա: «Հայերն այսօրեղ հաստատվում են դատարկության և ունայնության մեջ»:⁴⁶⁴ Միայն սեփական աշխատանքն էր նրանց օրվա ապրուստն ապահովում: Հայերը կարողանում են դուրս գալ փարագրի, ցեղասպանության գոհի կարգավիճակից ու աստիճանաբար ինտեգրվել սոցիալական կյանքում՝ դառնալով Սիրիայի փնտեսական կյանքի կարևոր օղակներից մեկը: Հեղափոխությունների մեծ մասը հայ փարագիրների վերոնշյալ հատկանիշներն են համարում նրանց վերապրելու և փարածաշրջանի ամենակենսունակ ու ծաղկող համայնքներից մեկը դառնալու նախապայմանը:⁴⁶⁵ Ուսումնասիրողներից շատերը փաստում են, որ հայ փարագիրների ինտեգրումը Սիրիայում, ի տարբերություն Լիբանանի, «ավելի սերտաճած էր ու ավելի արագ տեմպերով էր իրականանում»:⁴⁶⁶

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում հայ փարագիրների համար միշտ առկա է եղել վրանաքաղաքներից տեղափոխվելու խնդիրը, որոնց առկայությունը փարագիրների համար ուներ իր դրական և բացասական կողմերը: Տարագիրներն այդտեղ մնում էին երբեմն կամավոր, երբեմն էլ՝ ստիպողաբար, բայց պարզ է, որ խոսքը չքավորների մասին էր: Գաղթականների գրասենյակի սիրիական ներկայացուցիչ Ջորջ Բուռնիեն վկայում է, որ արդեն 1926թ. վրանաքաղաքների բնակիչները կարող էին փոխադրվել քաղաք, բայց դեռ նախընտրում էին մնալ այդտեղ՝ փող խնայելու համար: Պետք է հաշվի առնել, որ այդ շրջանում գաղթականներն ապրում էին ավելի բարվոք վրանաքաղաքներում: 1925թ. դրությամբ 100-ից 33.9 տոկոսը զբաղվում էր ասեղնագործությամբ, 25.9 տոկոսն առևտրով ու բանվորությամբ:⁴⁶⁷ Չնայած հայ փարագիրները չէին խուսափում աշխատանքից, սակայն ծանր փնտեսական վիճակը լուրջ խոչընդոտներ էր ստեղծում նաև նրանց համար: Իսկ վրանաքաղաքներում ապրելով՝ հայ փարագիրներն,

⁴⁶³ عثمان الترك، صفحات من تاريخ الامة الارمنية، حلب، 1960، ص 284.

Օսման Աթ-Թուրք, նշվ. աշխ., էջ 284:

⁴⁶⁴ تيارى كوشو يت، بحثا عن مكان، اندماخ الارمن الاقتصادى في لبنان، ص 245، أرمن 1917-1939
Թիարի Կոշույեթ, Հայերի փնտեսական ինտեգրումը Լիբանանում, փն՝ս «Հայերը 1917-1937» էջ 245:

⁴⁶⁵ Дятлов В., Мелконян Э., укз. соч., с. 109.

⁴⁶⁶ فاهى طاشجيان، من مخيمات لاجئين الى احيى حضرية، ص 125، أرمن 1917-1939.

Թաշճյան Վ., Գաղթականական վրանաքաղաքից դեպի հատուկ թաղամասեր, փն՝ս «Հայերը 1917-1939», էջ 125:

⁴⁶⁷ Կրիսշիլփա Թ., Հայ Գաղթականներու տեղադրումը Հայկաի մէջ 1920-1939, փն՝ս «Գեղարդ», Բ գիրք, էջ 262:

խսկապես, կարող էին գումար խնայել, սակայն այդ իրավիճակը երկար չի տևում:

Սկզբնական ժամանակահատվածում իշխանություններն արդունել էին հայ փարագիրներին հող հատկացնել, որպեսզի և սպեղծվել էին վրանաքաղաքները, բայց այդ հողերը պատկանում էին հալեացի հողատերերին: Վերջիններս ժամանակի ընթացքում սկսում են իրենց հողերը հեղ պահանջել: «...հայերը կ'ապրեին հոն առանց վարձք վճարելու եւ հողատերը նախապես վարձք պահանջած էր, բայց ֆրանսիական կառավարութիւնը արգելք եղած էր»:⁴⁶⁸ Հողատերերի պահանջների արդյունքում հայ փարագիրները պետք է նրանց հողի վարձ ու ջրի փուրք վճարեին, բայց նրանց «արտոնված չէր այդ հողերի վրա փուն կառուցել»:⁴⁶⁹ Ամենայն հավանականությամբ, հայ փարագիրներն այդ վճարումները հողատերերին չեն արել՝ ֆրանսիական իշխանության պաշտպանությունն ունենալով, երբեմն էլ՝ սոցիալական ծանր վիճակի պատճառով: Այս ընթացքում վրանաքաղաքներն աստիճանաբար վերածվել էին հյուղակների, և փարագիրները՝ անկախ սոցիալական կարգավիճակից, չէին փորձում այդպեղից դուրս գալ: Բնական է, կառավարությունը երկար չէր կարող ստիպել հողատերերին հայ փարագիրներին իրենց հողերի վրա պահել, քանի որ դա կարող էր հանգեցնել հայերի հեղ պեղի արաբ բնակչության հարաբերությունների վարթարացմանը: Նման թաղամասերը նաև լուրջ առողջապահական խնդիրներ էին սպեղծում: Ֆրանսիական կառավարությունը փորձում էր հայ փարագիրներին հասկացնել, որ այս իրավիճակը երկար չի կարող շարունակվել, իսկ հայերն էլ փորձում էին որքան հնարավոր է ժամանակ շահել:

Սիրիայում գրեթե հայ փարագիրների վիճակի վերաբերյալ Ազգերի լիգային հասցեագրված Մ. Կարլի 1924թ. գեկուցագրում նույնպես անդրադարձ է կատարվում փարագիրների բնակության խնդրին և նշվում. «Շնորհիվ իրենց կառուցելու ջիղին, հայերն արագ կարողացել են աղյուսով, ցեխով կառուցել փանիքով փներ, ներկայումս անցկացնում են նաև ջրափարներ ու ճանապարհներ»:⁴⁷⁰

Մ. Կարլը հայկական վրանաքաղաքների վիճակը բավարար է գնահատում, միաժամանակ իր ուսումնասիրությունների հիման վրա եզրակացնում. «Կառավարության և մասնավոր նախաձեռնությունների համագործակցված ու համարեղ գործողությունների դեպքում կարելի էր շար

⁴⁶⁸ Կրիշիլյուս Թ., նշվ. աշխ., էջ 262-263:

⁴⁶⁹ Վարժապետյան Ս. Յ., նշվ. աշխ., էջ 40:

⁴⁷⁰ League of Nations, Scheme for the settlement of Armenian Refugees, General Survey and Principal Documents, 1927, Publications of the League of Nations, Geneva, p. 77.

ավելի լավ արդյունքների հասնել»:⁴⁷¹

Հարկ է նշել, որ հայ տարագիրները միշտ նախընտրում էին կենտրոնացված ապրել՝ պայմանավորված էթնիկ և տնտեսական գործոնների փոխկապակցվածությամբ: Էթնիկ գործոնն ուներ երկու մակարդակ. առաջին մակարդակում այն տարածվում էր համայնքի վրա ամբողջությամբ, երկրորդ մակարդակում գործում էր համերկության սկզբունքը: Հայ տարագիրների ապրելակերպն ու վարքագիծը, որն ուղղված էր կենտրոնացվածությանը, պայմանավորված էր նաև տնտեսական գործոնով:

Ֆրանսիական կառավարությունը մրավախություն ուներ հայ տարագիրների՝ մեծ քաղաքների, թեկուզ և ծայրամասերում համախմբված բնակություն հաստատելու հեռանկարի շուրջ:⁴⁷² Նախ, չափազանց կենտրոնացումը երբեմն ավելի էր խորացնում սոցիալական դժվարությունները:

Իրավիճակն ավելի է բարդանում, երբ 1921թ. հոկտեմբերի 20-ին Անկարայի Ֆրանս-թուրքական պայմանագրով Ֆրանսիան պարտավորվում էր երկու ամսվա ընթացքում հեռանալ Կիլիկիայից: Պայմանագրի 6-րդ հոդվածը, որով Թուրքիան խոստանում էր հարգել «փոքրամասնությունների իրավունքները», արդեն չէր կարող վստահություն ներշնչել Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչությանը, հատկապես հայերին և հույներին: Փաստորեն, Կիլիկիա մեկնած հայերը կրկին անցնում են տարագրության ճանապարհը դեպի Սիրիա: Ֆրանսիական կողմը միջոցներ էր ձեռնարկում արտագաղթը կասեցնելու համար: Նոյեմբերի 8-ին Ֆրանսիայի Բարձրագույն կոմիսար, Արևելյան բանակի ընդհանուր ղեկավար գեներալ Գուրոն համոզում էր Կիլիկիայի ազգաբնակչությանը վստահել պայմանագրով իրենց փված իրավունքներին ու մնալ տեղերում, բայց գործընթացը դուրս էր եկել վերահսկողությունից ու տարեքայնորեն շարունակվում էր:

Սկզբնական շրջանում Ֆրանսիական իշխանությունները մերժում են Սիրիայում ընդունել Կիլիկիայից արտագաղթողներին, անգամ հրաժարվում էին նավեր տրամադրել հայերին, որպեսզի նրանց դուրս բերեն այդտեղից: Միայն միջազգային հասարակական ճնշման տակ համաձայնում են վերջիններիս ընդունել Սիրիայում: Շուտով Ֆրանսիական իշխանությունները գաղթականների տեղավորման համար միջոցներ էին ձեռնարկում, որպեսզի Հալեան ու այլ հայաշատ քաղաքները չխճողվեն և որեկներով: Սկզբում

⁴⁷¹ League of Nations..., p. 77-78.

⁴⁷² Ֆրանսիական կառավարությունը մրավախություն ուներ, որ հայերի՝ ճամբարներում կենտրոնացած բնակվելը կարող է նպաստել նաև կոմունիստական տրամադրությունների աշխուժացմանը:

Բարձրագույն կոմիսարությունը ցանկանում էր հայ գաղթականներին կենտրոնացնել թուրք-սիրիական սահմանագծից հեռու շրջաններում՝ թուրքական կողմին սիրաշահելու համար: Ռոբեր դը Քենը՝ Բարձր կոմիսարության պաշտոնակատարը, հրաման էր արվել ֆրանսիացի սպաներին՝ փարագիրներին տեղավորելիս առաջնահերթությունը տալ հարավային շրջաններին: Մինչդեռ, հայտնի է, որ հայ փարագիրները նախապապվությունը տալիս էին քաղաքային բնակավայրերին: 1922թ. հունվարին Դամասկոսում արդեն հաստատվել էին 6000 հայեր: Հալեպը և Համան նույնպես հարմար էին այդ տեսակետից: Դյորթ-Յուլի մոտ 14 հազար փարագիրների մի մասն ապաստանել էր Ալեքսանդրիայի ծայրամասի «արևմտյան գաղթակայանում»՝ Հալեպ-Բեյլան ճանապարհի երկու կողմերում՝ չորսից-հինգ հազար հայերով, իսկ մյուս մասն էլ՝ «արևելյան գաղթակայանում»՝ 7-8 հազար գաղթականներով: Նրանք բնակվում էին իշխանությունների օգնությամբ կառուցված տնակներում, որտեղ փորող վար տնտեսական պայմանների պարճառով Ալեքսանդրիայի շրջանից 2500 մարդ փոխադրվում է Լաթաքիայի շրջան և տեղավորվում Տարտուսում, Բանիասում և այլ բնակավայրերում:

Լաթաքիայի Հայոց թեմի կաթողիկոսական փոխանորդ Ներսես Վարդ. Տոլապճյանի՝ Սահակ կաթողիկոսին հասցեագրված 1922թ. հունվարի 3-ի նամակում կարդում ենք. «Տարաբաղը փախստականների հարազատների մի մասը՝ 2500-ի մօտ Լաիողիկէի օտար ափունքը հասած էին... անոնց կառավարութիւնը զինուորներու օգնութեամբ ցամաք հանեցինք և քաղաքի քանի տեղեր փրկաւորած ենք. թէ կառավարութիւնը, թէ տեղացիք կը վստահեցնին, որ այս երկրի մէջ ժողովուրդը անելի հանգիստ պիտի ապրի, քան ուրիշ երկրներ»:⁴⁷³

Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթն իր 1922թ. «Հայ փարագիրները Հալեպում» խորագրի տակ գրում է. «Շարունակվում է հայերի ու հույների գաղթն Անատոլիայից դեպի Սիրիա արդեն հայտնի դեպքերի պատճառով»: Թերթը տեղեկացնում է, որ ֆրանսիական կառավարությունը մեծ ուշադրություն է դարձնում հայ փարագիրներին ապաստան տալու և նրանց բուժման համար միջոցառումներ կազմակերպելու գործին: Վերջիններին ժամանակավոր կեցության համար հատկացվել են Խան Ալ-Թաթին և Խան Ալ-Բուլի վայրերը: «Բարձրագույն կոմիսարի պահանջով գումարներ են տրամադրվել հայ փարագիրներին տներ վարձելու, ինչպես նաև նրանց համար սնունդ հայթայթելու համար»:⁴⁷⁴

⁴⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 9, գ. 4, թ. 1:

⁴⁷⁴ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية ...، ص 177-178.

Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը..., էջ 177-178:

Թերթն իր էջերում պարբերաբար անդրադառնում էր հայ փարագիրների խնդիրներին ու տեղեկացնում տեղական ու ֆրանսիական իշխանությունների կողմից վերջիններին ցուցաբերվող օգնության մասին: «Տարագիրների զբաղմունքը» հոդվածում նշվում է. «Տեղական կառավարությունը և ֆրանսիական պապիկությունը, տեղի բնակչությունը մարդասիրական վերաբերմունք են ցուցաբերում այդ թշվառների նկատմամբ»:⁴⁷⁵ Ինչպես նաև 1923թ. կրկին նշվում է. «Կառավարությունը, բարեգործական ընկերությունները, անհատները ջանքեր են գործադրում թերթացնելու հայ փարագիրների վիճակը»:⁴⁷⁶

Կիլիկիայի դեպքերը ևս մեկ անգամ ապացուցեցին, որ հայ փարագիրների՝ Արևմտյան Հայաստան վերադառնալու հավանականությունը բացառվում է: Այնպես որ, Սիրիայում ապաստանած հայերը պետք է տեղում փորձեին ինքնահաստատվել ու առաջ գնալ: Մտեղծված նոր իրավիճակում փոխվում է հայ փարագիրների՝ Սիրիայում մնալու ձևաչափը: Նրանք սկսում են մշտական բնակության մասին մտածել, որը խթանում է նրանց ներգրավվածությունը Սիրիայի սոցիալ-տնտեսական և արդյունաբերական կյանքում: Այս իրողությունը ևս մեկ փաստ էր, որը լարում էր մարցնում հայ-արաբական փոխհարաբերություններում:

Հարկ է նշել, որ Առաջին աշխարհամարտից հետո Հալեպի մեքենաշինական, մեքանագործական, կաշվի ու կոշիկի, ակնեղենի, հյուրանոցային, ժամագործական և այլ ձեռնարկությունների 20-50 տոկոսի սեփականատերերը հայեր էին: Ավելի նշանակալից էր հայերի դերն առողջապահության ոլորտում:⁴⁷⁷ Հայերի ձեռքում էին կենտրոնացած նաև ճարտարապետությունը, լուսանկարչությունը, գեղարվեստական բացիկների արտադրությունը, երաժշտական գործիքների, նվագարանների և ձայնալանկների առևտուրը:⁴⁷⁸

Հայ արհեստավորները զգալիորեն զարգացնում են արհեստագործությունը, հատկապես, գորգագործությունը, որը գրեթե նորություն էր Սիրիայում: Մինչ այդ Սիրիայում կային մի քանի գորգագործական արհեստանոցներ, որոնք հիմնականում արտադրում էին քիլիմ կամ այսպես կոչված քրդական գորգեր: Իսկ հայերը կարճ ժամանակահատվածում կարողանում են գորգագործությունը բարձր մակարդակի հասցնել:

⁴⁷⁵ صفحات و وثائقية من جريدة التقدم الحلبية، ص 179

Հալեպի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր Լ.թերթ..., էջ 179:

⁴⁷⁶ Նշվ. աշխ., էջ 186-187:

⁴⁷⁷ Նաջարյան Ե., Հայ-արաբական փոխհարաբերությունները Սիրիայում, նշվ. աշխ., էջ 136:

⁴⁷⁸ Նույն տեղում:

Բրիտանացի Յ. Բարթն իր գեկուցագրում տալիս է հայեպում հայ տարագիրների՝ աշխատանքային ներգրավվածությունն ըստ մասնագիտությունների՝ նշելով. «Հայեպում 8 հազարը զբաղվում էին ասեղնագործությամբ ու գորգագործությամբ, 6 հազարը բանվորներ ու ծառայողներ էին, 5377-ն առևտրականներ և 623-ը բժիշկներ, արամևարույժներ, դեղագործներ և ուսուցիչներ: Շուրջ 5 հազար երեխաներ դպրոց էին հաճախում»:⁴⁷⁹

Հայ տարագիրները կարևոր դեր են կատարում ալաջա⁴⁸⁰ գործվածքի արտադրման մեջ: Հայերը հայեպում մեծ թափով առաջ են տանում այդ արտադրությունը, որի հիմնական մասն արտահանվում էր Թուրքիա:

Հայ կանայք մեծ հաջողությունների էին հասել նաև ասեղնագործության բնագավառում, ինչը նրանց մենաշնորհն էր: Կ. Եփեմի ջանքերով հիմնդրվել էին ասեղնագործական տներ և հայ կանանց ասեղնագործություններն արտահանվում էին: Հարկ է նշել, որ իշխանությունները մաքսատուրքից ազատել էին ասեղնագործության համար անհրաժեշտ կյութերի ներմուծումը, իսկ արտահանվող ապրանքներից գանձվում էր ինքնարժեքի մեկ հարյուրերորդականը, ինչը նպաստում էր ասեղնագործության հեղափոխական զարգացմանը:⁴⁸¹ Այսպիսով, հայ տարագիրների՝ արհեստների և գերազանցապես տիրապետելու փաստը «դառնում են նրանց ֆինանսական հիմնական աղբյուրը»:⁴⁸²

Ս. Դադի վերոնշյալ տեղեկագիրը մանրամասն ներկայացնում է այն առավելությունները, որոնք բերել են եկվոր հայերը Սիրիային. նրանք մեծ թափ են հաղորդում շինարարությանը, քաղաքների դիմագիծը սկսվում է փոխվել: Նա նշում է, որ հայ տարագիրները խթանում են երկրի տնտեսական կյանքը. «Անուրանալի իրականություն է, թե աժան ձեռային աշխատանքը մեծ շահ կ'ապահովէ երկրին: Սուր մրցակցութիւնը նմանապէս հրապարկէն թշեց անկարող արհեստավորները եւ որակը բարձարցուց: Այս կացութենէն ի վերջոյ շահողը դուրս եղաւ երկիրը»:⁴⁸³

Սիրիայի տնտեսական կյանքում աշխույժ գործունեություն սկսեց ծավալվել «Նշարթվա» հյուսվածքեղենի ընկերությունը, որը հիմնվել է տիգրանակերպոցիներ՝ Նշան Փալանջյանի, հարություն Որբերյանի և Վահան

⁴⁷⁹ Burt J., նշվ. աշխ., էջ 109:

⁴⁸⁰ Ալաջան հատուկ գործվածք է, որն օգտագործվել է արևելյան հասարակ զգեստներ կարելու համար:

⁴⁸¹ Թուփուկյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 186:

⁴⁸² ديران بابيكيان، مسيرة الارمني من كيكيا لجا الى لبنان، ص 244، از 1917-1939

Պապիկյան Դ., Մի հայի գաղթի ճանապարհը Կիլիկիայից Լիբանան, տե՛ս «Հայերը 1917-1939», էջ 224:

⁴⁸³ Վարժապետեան Ս. Յ., նշվ. աշխ., էջ 44:

Աճեմյանի ջանքերով, Հալեպի Սուլեյմանիե թաղամասում: Ընկերության հիմնադրման թվի մասին սրույզ տեղակություններ չկան: Սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այն բացվել է մինչև 1925թ.: Գործարանը համարվել է առաջնակարգ արդյունաբերական ձեռնարկություն՝ վայելելով բացառիկ վարկ՝ իր որակյալ արտադրանքով:

Հայ տարագիրներն առաջարարներ են եղել ավտոմեքենաների սպասարկման և նորոգման բնագավառներում: Հայ վարպետները «մեկնակետ հանդիսացան բազմաթիւ նոր վարպետներու ինքնայայտութեան»:⁴⁸⁴ Ոլորտի առաջին վարպետներից է եղել Ուրֆալի Յավերյանը, ով 1912թ. գերմանացիների նախաձեռնությամբ Սիրիա-Իրաք երկաթգծի շինարարության վրա է հմտացել, անգամ նրան է հանձնվել Եփրատ գետի վրա կառուցված շոգեկառքի փորձարկումը: Սեդրակ և Միսակ Նալբանդյան եղբայրները նույնպես մեծ ներդրում են ունեցել այս բնագավառում՝ 1924թ. հիմնելով սեփական արհեստանոցը: Տ. Թոքմաջյանը Հալեպում հիմնել է մարտկոցների վերալիցքավորման առաջին արհեստանոցը:

Հայերը Սիրիայում բազմաթիվ նորամտություններ են մտցրել, որոնք վերջիններիս մենաշնորհն են եղել այդ ժամանակահատվածում: Հասարակագործության, եվրոպական ոճի հագուստի դերձակության ոլորտում հայերը նույնպես նախաձեռնողներ են եղել: 1919թ.-1930թթ. հայ կազմարարներից է եղել Գարեգին Տարազաճյանը, ով 1919թ. Սալիբե թաղամասում իր բնակարանն արհեստանոց է դարձրել: Գեղազարդելու արվեստի մեջ վարպետացել է նաև Հովհաննես Բասմաճյանը:⁴⁸⁵ Հալեպում հաց թխելը հայերի և հայկապետ սասունցիների մենաշնորհն է եղել: Քաղաքի բոլոր փռապանների տեղացիներն անվանում էին սուսանիներ՝ սասունցիներ: Հովհաննես Դաբբաղի /Դաբբաղյան/ 1906թ. Հալեպում հիմնած կաշեգործարանը մինչև 1921թ. միակն էր Սիրիայում և Լիբանանում: Նրա արտադրանքը բազմիցս արժանացել է միջազգային փառքեր ցուցահանդեսների մրցանակների: Նշենք նաև, որ Հալեպի Մազլումյան եղբայրերին պարկանող «Օթել Պարոնը» և Ալթունյան հիվանդանոցը միակ շենքերն էին, որոնք 1920-21թթ. էլեկտրականություն են ունեցել:

Սիրիայի արարները գնահատել են հայ արհեստավորների վարպետությունը, վստահելությունն ու ձեռներեցությունը: Հայ տարագիրների վարպետությանն ու Սիրիայի տնտեսական կյանքում նրանց ներդրմանն է անդրադարձել արաբ գրող, հասարակական գործիչ Ուալիդ Իխլասին. «Կարևոր է,

⁴⁸⁴ Զառիկեան Յովհաննես, Մեքենագործութիւնը Հալեպի մէջ եւ Առաջին հայ վարպետները, րեն «Գեղարդ», 1976-1978 միացեալ թիւ, Հալեպ, 1978. գիրք Բ. էջ 299:

⁴⁸⁵ Նուրեան Շ., Կազմարարութեան արուեստը եւ Հալեպի հայ կազմարարները, րեն «Գեղարդ», գիրք Բ. էջ 336:

որ հայ ժողովուրդը կարողացավ հաջողությամբ համագործակցել հյուրընկալ սիրիացի ժողովրդի հետ: Դրա հետ մեկտեղ նա իր ինքնությունը փաստեց ու իր ծառայությունները մատուցեց մեր երկրին՝ ստեղծագործելով ու կառուցելով: Նա զարմացրեց սիրիացի ժողովրդին իր վարպետությամբ, ձեռքի շնորհքով: Նրանք այնպիսի արհեստների և արդյունաբերական ճյուղերի էին տիրապետում, որոնք անձանոթ էին մեր երկրի գավակներին»:⁴⁸⁶

«Հալեպի տնտեսական վիճակը եւ Հիւսիսային երկիրներէ եկող գաղթականները» հոդվածում Ս. Չեմբերթը նշում է, որ երկրում արտահանումը նվազել է, գները բարձրացել են, աշխատուժն ավելի է լժան է դարձել: «Հիւսիսի զանազան երկրներէ եկող գաղթականները, ինչպէս կը կարծեն, այս քաղաքի տնտեսական կեանքին մէջ, հոգ, նեղութիւն և դժուարութիւններ ստեղծած չեն: Ընդհակառակը շատ լայն չափով գործակցած են ձեռարուեստի գիներուն նուազման մէջ»:⁴⁸⁷

Հայ տարագիրների սոցիալական ծանր վիճակից դուրս գալուն և փոքրինչ կայանալուն ոչ պակաս ձևով է նպաստել հայրենակցական միությունների գործունեությունը: Եթե նախքան Առաջին աշխարհամարտը հայկական գաղթօջախներում գոյություն ունեցած հայրենակցական միությունների հիմնական նպատակն իրենց գյուղի, քաղաքի կամ գավառի կրթամշակութային գործին օգնելն էր, ապա 1915թ. և, հատկապես, Կիլիկիայի դեպքերից հետո հայրենակցական միությունների նպատակը հնարավոր բոլոր միջոցներով հայ որբերի ու կանանց համար ապրուստ հայթայթելու և հայապահպան գործին նպաստելն էր: Համայնքի ձևավորման տարիներին՝ քսանական թվականների առաջին կեսերին, պատահական երևույթ չէր հայրենակցական միությունների նախաձեռնությամբ և համայնքային հիմունքներով կազմակերպված կրթօջախների⁴⁸⁸ և հայկական տպարանների

⁴⁸⁶ اريسيان نورا، غوائل الارمن في الفكر السوري، ص 166-167.

Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մրցում, էջ 166-167:

⁴⁸⁷ Սուրիահայ տարեցոյց, 1925, էջ 79:

⁴⁸⁸ Սիրիայում առաջին հայկական դպրոցներից է 1848թ. հիմնված Քեսաբի վարժարանը: 19-րդ դարասկզբին Հալեպի Ս. Քառասուն մանկունք եկեղեցուն կից հիմնվել է ազգային վարժարան, որը 1876թ. անվանվել է Ներսիսյան, ապա 1920թ. վերանվանվել Հայկազյան ազգային վարժարան: Ազգային թարգմանչաց ճամբարներ հիմնվել է 1898թ. Դամասկոսի Ս. Սարգիս եկեղեցուն կից /փակվել է 1915թ., վերաբացվել՝ 1919թ./: 1920-ական թթ. սկզբներին գործել են Հալեպի Կիլիկյան ճամբարներ /1921թ./, Լաթաքիայի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից Ս. Հակոբյանց նախակրթարանը /1922թ./, Հալեպի Սուլեյմանիյե-Ռամ թաղամասի հայ տարագիրների ճամբարում 1923թ. Ազգային Մեծոպյան երկսեռ վարժարանը, Հալեպի կրթասիրաց վարժարանը /1924թ./, Ռաքքայի Նուրբայան վարժարանը /1924թ./:

վերբացումն ու հիմնումը:⁴⁸⁹

Հայրենակցական միությունները հրապարակում էին իրենց հայրենի գավառների, քաղաքների ու գյուղերի պատմությունը: Նրանց կապարած դրական աշխատանքների թվին են դասվում նաև փարիներ շարունակ պահպանվող փապգիր պարբերականները: Ինչպես հայրենակցական միությունները, այնպես էլ մշակութային միությունները և ակումբները շնորհակալ աշխատանք են կատարել սփյուռքահայությանը ծուլման վրանցից փրկելու համար:⁴⁹⁰

Հասարակական կյանքում իրենց յուրահատուկ տեղն ունեին մարգական միությունները, որոնց նպատակը ոչ միայն պատանիների ու երիտասարդների կոփումն էր, այլ փարբեր խավերի համախմբումը: Մինչ 1915թ. Հալեպում գործել է «Աղբյուր մարմնամարգական միությունը»՝ իր ֆուրբոլի, արվեստիկայի խմբերով: Հարկ է նշել մի հետաքրքիր դրվագ. Հալեպի նահանգապետը, ներկա լինելով հայկական դպրոցներում մարգական խաղերին, տեղեկություններ հավաքելով նրանց գործունեության մասին, 1919թ. Ազգային Քաղաքային Ժողովի արենապետից խնդրում է արաբական վարժարաններին նույնպես փրամադրել մարմնամարզության ուսուցիչ: Այսպիսով, Հայկազյան Վարժարանի մարմնակրթարանի ուսուցիչ Լևոն Աբգարյանը դարձել է մարմնակրթության առաջին ուսուցիչը Հալեպի Սուլթանիյե /այժմ Մամուկ/ վարժարանում:⁴⁹¹ Սիրիայում մարգական կազմակերպություններից ավելի ուշ իրենց գործունեությամբ և կազմակերպվածությամբ առանձնանում էին երկուսը՝ Հայ մարմնակրթական միությունը /ստեղծվել է 1921թ. Հալեպում/ և Հայ մարմնամարգական ընդ-

⁴⁸⁹ 1867-1868թթ. Հալեպում լույս է տեսել օսմաներեն «Ֆոաթ» եռօրյա թերթը, որն արաբերենի և արաբափառ օսմաներենի հետ ունեցել է հայափառ թուրքերենի բաժին: Ցեղասպանությունը վերապրելուց հետո հայ փարագիրները կարողացել են հիմնել նոր փապարաններ, փապգրկ թերթեր ու ամսագրեր: Այդ ժամանակ փապգրվել են «Հայ ծայն» /1918-1919/, «Տարագիր» /1918-1919/, «Եփրատ» /1919/, «Սուրիական սուր-հանդակ» /1922/, «Սուրիական մամուլ» /1922-1927/ թերթերը, ինչպես նաև «Մեր ուղի» /1923/ շաբաթաթերթերը: Մանրամասն տես՝ Պապմութիս Սուրիոյ հայ Տպարաններու, Պարիկեան Հ., Վարժապետեան Յ., Հալեպ, 1973; Shemmassian V., The Press of Armenian Genocide Survivors in Syria /1916-1919/ տես՝ «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», ՊԼյուր, 2004, էջ 211-233:

⁴⁹⁰ Հալեպահայ հայրենակցական միություններից էր «Ուրֆայի վերածնունդ միությունը», որը հիմնվել էր 1921թ. «Ուրֆացիներու երիտասարդաց միութիւն» անունով: Ակտիվ գործունեություն են ծավալել նաև Հալեպի «Սերաստիոյ վերաշինաց միութիւնը», «Մարաշի հայրենակցական միութիւնը» /1921թ./: 1923թ. Հալեպում հիմնվել է «Քիլիսի կրթասիրաց երիտասարդական միությունը»: Ակտիվ գործունեություն էին ծավալում արաբկիրցիների, այնթապիցիների, խարբերդցիների, բալուցիների և մալաթիացիների հայրենակցական միությունները:

⁴⁹¹ Սապունճեան Զ., ՀՄԸԸ-ն Հալեպի մէջ, տես «Գեղարդ», գիրք Բ, էջ 421:

հանուր միությունը /ստեղծվել է 1925թ./:⁴⁹²

Հայ տարագիրների սոցիալապես կայանալուն, տնտեսության ոլորտում մենաշնորհներ ձեռք բերելուն զուգահեռ հայ տարագիրների նկատմամբ նշված ժամանակահատվածում որոշակի դժգոհություններ են առաջ գալիս Սիրիայի քաղաքային բնակչության շրջանում, այն պատճառաբանությամբ, թե նրանք բեռ են դարձել իրենց երկրի համար: Չնայած սիրիական մամուլում տպագրվել են նաև հակառակ կարծիքներ: Հալեպի «Աթ-Թակադդուն» թերթն այդ կապակցությամբ գրում է. «Եթե մի քիչ խիղճ ունեք, կօգնեք դժբախտ տարագիրներին, հնարավորին չափով կթեթևացնեք նրանց դժբախտությունը: Հայերին տարբեր տեղերից /հայրենակիցներ, ընկերներ, բարեգործական ընկերություններ/ ֆինանսական օգնություն են ուղարկում, որը մեր երկրում է ծախսվում, թեթևացնում ֆինանսական սղությունը ... Այնպես որ, դժգոհության որևէ գիտակից պատճառ չենք տեսնում, անգամ եթե մեր շահերը հաշվի առնենք, ապա թույլ կտանք նրանց մեզ մոտ մնալ»:⁴⁹³

Այս հոդվածում հատուկ անդրադարձ է արվում հայերի ներկայությունից դժգոհ խավին. «... դժգոհ մարդկանց հետ ուզում ենք խոսել զուտ ֆինանսական տեսակետից՝ առանց զգացմունքների և փաստում ենք, որ տարագիրները բեռ չեն մեր երկրի համար, անգամ նրանց ներկայությունն օգտակար է»:⁴⁹⁴

Նման դժգոհություններն իրենց արձագանքն են գրել նաև Սիրիայի Դաշնային խորհրդի⁴⁹⁵ 1924թ. հունվարի նիստում, ուր քննարկման էր դրվել հայ տարագիրների հարցը և առաջարկվել էր Հալեպի, Դամասկոսի և մյուս քաղաքների ճամբարների տարագիրներին վերաբնակեցնել Ալեքսանդրիայի ներքին շրջաններում: Նիստում հնչել են դրական և բացասական կարծիքներ: Համայնի պատգամավոր Ռաշիդ Բարազին առաջարկել է արգելել հայ տարագիրների մուտքն այն պատճառաբանությամբ, թե հայերի թիվը Սիրիայում հասել է 130 հազարի, այն դեպքում երբ սիրիացի տարագիրների թիվն օտար երկրներում կազմում է 120 հազար: Սակայն այն հարցին, թե արդյո՞ք հայ տարագիրների մուտքն է սպիտակ սիրիացիներին մեկնել իրենց երկրից, պատգա-

⁴⁹² 1922թ. Դամասկոսում Կարապետ Գավաֆյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվել են «Վահագն», «Շանթ» պատասխանական միությունները, ավելի ուշ՝ «Արծիվ», «Մասիս», «Դրո», «Կայծակ» խմբերը, որոնք միավորվելով ստեղծել են Դամասկոսի մասնաճյուղը:

⁴⁹³ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية ... ص 187.

Հալեպի «Աթ-Թակադդուն» թերթի վավերագիր էջերը..., էջ 187:

⁴⁹⁴ Նույն տեղում:

⁴⁹⁵ 1922թ. հունիսի 28-ին Ֆրանսիական գլխավոր կոմիսար Գուրոն հատուկ ղեկընդուկ ստեղծում է «Սիրիական ֆեդերացիա», որի մեջ մտնում են Դամասկոսի, Հալեպի և Ալավիների պետությունները: Նախագահ է ընտրվում Մուրիի Բարաքաթը: 1924թ. դեկտեմբերին Գլխավոր կոմիսար Վեյզանը լուծարել է Դաշնային ֆեդերացիան:

մավորը ժխտական պատասխան է տվել: Այս իրադարձությունների ընթացքին անդրադարձել է «Աթ-Թակադդում»-ը՝ գրելով. «Իրավունքը, հպրուցումը, ազգայնականությունը պահանջում են ուժեղ համախոհներ, որպեսզի մտածեն, թե ինչպես Սիրիայից գնացող հայրենակիցներին պահեն իրենց երկրում և ոչ թե առանց մտածելու արգելեն օտարների մուտքը երկիր ... փարագիրները չեն փոխում երկրի ժողովրդագրական պայրերը»: Դամասկոսի պարզամավոր Հաբիբ Քահալին նույնպես ելույթում արտահայտել է իր դժգոհությունը, մինչդեռ Հայեյի պարզամավոր Սելիմ Չեմբերթը, Դաշնային խորհրդի նախագահ Սուրիի Բարաքաթը փորձել են հիմնավորել, որ կշված փաստարկները չեն համապատասխանում իրականությանը և երկրի շահերին: Նրանք փաստում են, որ Սիրիան շատ հարցերում օգտվել է, հայերը նպաստել են տնտեսության վերակենդանացմանը և զարգացմանը:

Հոդվածի վերջում հեղինակը հորդորում է սթափ մտքեկալ խնդրին, կոչ է անում աջակցություն ցույց տալ հայ փարագիրներին: «Մեր ժողովուրդը հայրենի է իր մեծահոգությամբ, բարձր բարոյականությամբ և դա վիճելի չէ: Եվ ասեմք, որ հայ փարագիրները երկրին օգտակար են եղել և ոչ թե վնասակար»:⁴⁹⁶ Այնուամենայնիվ, Դաշնային խորհուրդը մերժում է հայ երկրագործներին վերաբնակեցնելու ծրագիրը և միառժամանակ արգելում նոր գաղթականների մուտքը Սիրիա: Անգամ Սիրիայից հիջազ մեկնած պարվիրակությունն անհրաժեշտ է համարել Հուսեյն թագավորին տեղեկացնել Սիրիայի Դաշնային խորհրդի՝ հայ գաղթականներին չընդունելու որոշման մասին:

Հարկ է կշել, որ նույն ժամանակահատվածում հայ փարագիրների շրջանում խորհրդային Հայաստան ներգաղթի միտումներ էին նկատվում:⁴⁹⁷ Ընդ որում, մինչև 1924թ. Սիրիայում հայ փարագիրներն արդեն մեծ թիվ էին կազմում ու Սիրիա ներգաղթողների հոսքը գրեթե դադարել էր:

Բայց այդ ամենով հանդերձ, հարկ է փաստել, որ հայ փարագիրների բե-

⁴⁹⁶ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية ...، ص 185-186.

Հայեյի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը..., էջ 188-186:

⁴⁹⁷ Խորհրդային Հայաստան ներգաղթողների վերաբերյալ հատուկ օրենք է սահմանվում 1925թ. հունվարի 19-ին՝ Նախարարների խորհրդի նիստի 8-րդ հրամանագրի 16-րդ հոդվածով: Ըստ սահմանված օրենքի ներգաղթողները պետք է զրկվեին սեփականության և շահագործման բոլոր իրավունքներից սիրիական հողի վրա: Ներքին նախարարության պաշտոնական հայտարարությամբ հանձնարարվում է վերացնել գաղթողների անվանացուցակները դիվան-պոմարից: Այս որոշմանն ու վերջինիս արձագանքներին է անդրադառնում «Աթ-Թակադդում» թերթը: Սիրիայի կառավարությունը համաձայն էր հայերի հայրենադարձությանը, սակայն մեկնումի ժամանակ և հեմագայում բարդություններից խուսափելու համար, որոշվում է իրավական և կյանական բոլոր կապերը խզել մեկնող հայերի և Սիրիայի միջև: Մանրամասն տե՛ս

صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحلبية عن الاحوال الامنية، ص 301

Հայեյի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը..., էջ 301:

րած դրական տեղաշարժերը երկրի տնտեսությունում և նրանց հաջող փորձերը՝ ներգրավվելու Սիրիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքում, հանգեցնում են վերջիններիս վիճակի բարելավմանը: 1924թ. հայ տարագիրների սոցիալական, տնտեսական, իրավական վիճակի փոփոխություններն ակնհայտ էին: Դա է վկայում «Աթ-Թակադդում» թերթի հոդվածը. «Տեղական և ֆրանսիական կառավարությունը, բարեսիրտ տեղացիները պարտավորվեցին իրենց վրա վերցնել հայ տարագիրների կեցության հարցի լուծումը ... որքան մեծ է տարբերությունը հայ տարագիրների այժմյան և պատերազմի ժամանակաշրջանի վիճակի միջև»:⁴⁹⁸

Կրիկիայի դեպքերից հետո առավել ևս հայ տարագիրները «ամեն բան է աւելի գերադաս համարելով ապահովութեան եւ խաղաղ աշխատանքին խնդիրը, որուն առաջ Սուրիոյ Արաբ կառավարութեան և մանաւանդ ֆրանսական մանդատի հոգաւար իշխանութեան ցոյց տուած հիւրընկալ եւ մարդասէր ասպնջականութիւնը զինքը թողուած են յաւել տրախտապարտ, որը կարելի է փոխարինել միայն լուրջ ու շրջահայեաց ոգիով մը, խաղաղ ու կարգապահ կեանքով մը»:⁴⁹⁹

Այսպիսով, Սիրիայում 1915թ. հայ տարագիրների հայտնվելը նոր փոփոխություններ է մտցնում Սիրիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքում, առաջննթաց է գրանցվում տնտեսության մի շարք ոլորտներում: Բացի այդ, մինչ այդ գոյություն ունեցող հայ համայնքը վերափոխման է ենթարկվում: Աստիճանաբար, 1920-ական թվականներին ձևավորվում են երեք հիմնական սոցիալական շերտեր: Առաջին խավն այն հայ տարագիրներն էին, որոնց միակ ունեցվածքն իրենց աշխատանքն էր. տղամարդիկ՝ շինարարական ոլորտում, կանայք՝ տնտեսության մեջ: Երկրորդ խումբը տարագիրների այն հարվածն էր, որը կարողացել էր խուսափել ճամբարային կյանքից և բնակվում էր քաղաքում՝ վարձակալած բնակարաններում: Նրանք կարող էին սեփական փոքր գործ ունենալ: Համեմատաբար բարվոք վիճակում էին այն հայերը, ովքեր օտարերկրյա կազմակերպություններում կամ պետական ապարատում էին աշխատում: Երրորդ խավը կազմված էր բացառապես բնիկ հայերից՝ «արման կադիմ» /հին հայեր/, որոնք հիմնականում սոցիալապես ապահովված էին:

Համայնքի առջև ծառացած հիմնախնդիրներից առավել կարևոր էր ազգային ինքնագիտակցության, մշակույթի և լեզվի պահպանման խնդիր-

⁴⁹⁸ صفحات و وثائق من جريدة التقدم الحبية ... ص 184.

Հայեայի «Աթ-Թակադդում» թերթի վավերագիր էջերը..., էջ 184:

⁴⁹⁹ Գապայենճեան Գ. Սուրիա, քաղաքական, կրօնա-պատմական, կրթական եւ տնտեսական տեսակետով տե՛ս «Տաթեւ», տարեցոյց, կրօնա-բանասիրական-գրական. Բ տարի, 1926, էջ 277:

րը, որն իր վրա էր վերցրել եկեղեցին: Ցեղասպանությունը վերապրելու փաստը նոր պահանջներ էր դնում. ոչ միայն պահպանել նախորդ շրջանի մշակութային և հոգևոր արժեքները, այլ նաև սպեղծել նորը և ժառանգել սերունդներին: Այս փաստը համայնքը սահմանող և բնութագրող կարևոր որակումներից է:⁵⁰⁰

Սիրիայում հայ փարագիրների սոցիալական կայացման համար կարևոր նշանակություն ունեն նրանց իրավական կարգավիճակի հարցը: Քաղաքացիություն չունենալը կապված էր բազմաթիվ քաղաքական և սոցիալ-փոփոխական դժվարությունների հետ: Զրկվելով թուրքիայի քաղաքացիությունից ու ձեռք չբերելով այն երկրների քաղաքացիությունը, որտեղ հայտնվել էին՝ նրանք ակամայից հայտնվել էին փարագրի կարգավիճակում. չէին կարող օգտվել քաղաքացիության իրավունքից, այդ թվում այնպիսի կենսական բնագավառներում, ինչպիսիք են աշխատանքի և ապրուստի միջոցներ հայթայթելը, ուսումը, տեղաշարժվելը, սեփականություն ունենալու իրավունքը և այլն:⁵⁰¹ Այսինքն նրանք գտնվում են «ավելի քիչ շահավետ դրության մեջ, քան փվյալ երկրի քաղաքացիները»:⁵⁰² Հայ փարագիրների իրավունքները Սիրիայում ամրագրվում են օրենքով, որն ավելի էր հստակեցնում նրանց իրավունքները:

1920թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի պայմանագրի չորրորդ գլուխը վերաբերում էր փոքրամասնությունների իրավունքներին և 141-րդ հոդվածում թուրքիան հանձն է առնում «ապահովել թուրքահայաբնակների ամբողջական ու կարարյալ պաշտպանությունը՝ առանց ծնունդի, ազգության, լեզվի և կրոնի խտրականության»:⁵⁰³

Սկզբում հայ փարագիրները հայրենիք վերադառնալու հույսեր ունեին, այնպես որ Սիրիայում իրավական կարգավիճակի ամրագրում չէին ակնկալում, չնայած 1919թ. հունվարին Սիրիայի գլխավոր կոնգրեսի ընդունած օրենքում նշվում էր, որ ոչ-խլամ համայնքները դատարանի առջև պիտի պահպանեն իրենց դատական իրավունքները:⁵⁰⁴

Ներագայում՝ 1920թ. հոկտեմբերի 10-ից գործող Մանդատի փաստա-

⁵⁰⁰ Абрамян Л., Армения и армянская диаспора: Расхождение и встреча, «21-й Век», номер 2, 2005. стр. 137.

⁵⁰¹ Հակոբյան Հ. Վ., Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պարմական և իրավական հիմքերը, Երևան, 2002, էջ 390:

⁵⁰² Նույն տեղում:

⁵⁰³ Torigyan Sh., The Armenian Question and International Law, Beirut, 1973, p. 18, Տե՛ս նաև Գույումենյան Շ., Քննություն 1941-ի Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ «Կանոնագրութեան», Պէյրուք, 1955, էջ 38:

⁵⁰⁴ Թափուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 177:

թղթի⁵⁰⁵ առաջին հոդվածի համաձայն մանդատային երկիրը՝ Ֆրանսիան, պետք է երեք տարվա ընթացքում ամբողջական օրենսգիրք ստեղծեր, որտեղ պետք է հաշվի առնվեին Սիրիայի և Լիբանանի բոլոր ժողովուրդների իրավունքներն ու շահերը: Սիրիան և Լիբանանը պետք է անկախ լինեին և կարևոր էր տեղական ինքնավարությունը խրախուսող դրույթը:⁵⁰⁶ Մանդատի փաստաթղթի 6-րդ հոդվածով պետք է դատական ոլորտում հաստատվեր հավասարագոր իրավիճակ՝ տեղի բնիկ ժողովրդի և ներգաղթողների միջև, որոնք երկուստեք պետք է ունենային իրավական կատարյալ երաշխիքներ: Բոլոր ժողովուրդների անձնական ու կրոնական իրավունքները պետք է լիակատար լինեին: 8-րդ հոդվածով Ֆրանսիական մանդատը երաշխավորում էր խղճի կատարյալ ազատություն: Խրախուսվում էր հանրային կրթությունը, ընդ որում յուրաքանչյուր համայնք իրավունք ուներ ունենալ իր սեփական դպրոցը՝ համաձայնեցնելով վերջինիս գործունեությունը կրթական ընդհանուր բնույթ ունեցող պահանջների հետ:⁵⁰⁷

Ազգերի լիզան անփոփոխ է պահում Թուրքիայում և սրանից անջատված արաբական երկրներում գործող կրոնադավանական համայնքների իրավական կարգավիճակը: 1923թ. հուլիսին կնքված Լոզանի պայմանագրի 42-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր նախկինի պես ճանաչել կրոնադավանական համայնքների ներքին ինքնավարությունը՝ ամբողջությամբ պահպանել եկեղեցական, դպրոցական, դատական բնույթի այն բոլոր իրավունքներն ու արտոնությունները, որոնք սրանց շնորհիվ էին սուլթանական հրովարտակներով և հրամանագրերով: Դրանք անփոփոխ թողնվեցին մանդատային իշխանությունների կողմից, իսկ հետո էլ՝ ներառվեցին Սիրիայի հիմնական օրենքի՝ սահմանադրության մեջ:

Հայ տարագիրների կարգավիճակի յուրջ փոփոխությունների հիմքում ընկած է նաև 1923թ. հուլիսի Լոզանի պայմանագիրը, որի 30-րդ հոդվածում նշված էր. «Թուրքական այն հպատակները, ովքեր ապրում են ներկա պայմանագրով Թուրքիայից անջատվող տարածքներում, պետք է դառնան ipso-facto⁵⁰⁸ և տեղական օրենքների համաձայն այն պետության քա-

⁵⁰⁵ Մանդատի փաստաթղթի ամբողջական տեքստը տես՝

محمد كرد علي، خطط الشام، الجزء الثالث، ص 245-250.

Մուհամմադ Քուրդ Ալի, Շամի տեղագրությունը, հ. 3, 245-250:

⁵⁰⁶ Իհարկև, Ֆրանսիան չէր կարող առաջնորդվել այս դրույթով, քանի որ սկզբից նեթ Սիրիայում սկսվել էին հակաֆրանսիական հուզումները, որոնք նորմալ ավարտվում էին բախումներով:

⁵⁰⁷ محمد كرد علي، خطط الشام، الجزء الثالث، ص 247.

Մուհամմադ Քուրդ Ալի, Շամի տեղագրությունը, հ. 3, էջ 247:

⁵⁰⁸ Ipso-facto իրավաբանական տերմին է, որը լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է՝ փաստից ելնելով, փաստի հիման վրա:

դաքացիները, որոնց այդ փարաձքները փոխանցվում են»:⁵⁰⁹

Նույն պայմանագրի 32-րդ հոդվածում նշվում է. «18 փարսկանից բարձր այն անձինք, ովքեր բնակվում են ներկա պայմանագրով թուրքիայից անջատվող փարաձքներում և էթնիկ առումով փարսերվում են այդ փարաձքի մեծամասնությունից, պայմանագիրը ուժի մեջ մտնելուց երկու փարավա րեթացքում իրավունք են ստանում ընդունել այն պետության քաղաքացիությունը, որի բնակչության մեծամասնությունը նույն էթնիկ խմբին է պատկանում: Վերջինս էլ ենթակա է փվյալ պետության համաձայնությանը»:⁵¹⁰

Հայ փարագիրների պարագայում սա կարող էր վերաբերել խորհրդային Հայաստանին:

Հայ փարագիրներին իրավական կարգավիճակ փայտ հարցին հեղափոխել էր լիսնոմ Ազգերի լիգայի գաղթականության հարցերով բարձրագույն կոմիսար Նորվեգացի Ֆ. Նանսենը: Նրա նախաձեռնությամբ մի քանի փարի շարունակ հայ փարագիրների հարցը քննարկման առարկա էր Ազգերի լիգայի նիստերում և նրա գանձադան հանձնաժողովներում: Գաղթականությանն այդ անորոշ կարգավիճակից հանելու համար հայկական Ազգային պարավիրականության Նորնիսի Նախագահ Գ. Նորստոնկյանը դիմում էր Ազգերի լիգային՝ 320 հազար հայ փարագիրներին միջազգային ճանաչում ունեցող «Նանսենյան անձնագրերով»⁵¹¹ ապահովելու խնդրանքով: «Նանսենյան անձնագրեր» փայտ որոշումն ընդունվել էր 1922թ. հունիսին Նանսենի նախաձեռնությամբ Ժնևում հրավիրված կոնֆերանսում: 1923թ. սեպտեմբերի 3-ին Ազգերի լիգայի խորհուրդը հայտուկ որոշում էր ընդունում և դիմում էր Նանսենին՝ հայ փարագիրներին անձնագրեր փրամադրելու գործընթացով հեղափոխականորեն զրադվելու խնդրանքով: Ազգերի լիգան Նանսենի հայտարարում էր, որ իր վերջնական նպատակն էր հայ փարագիրներին մշտական բնակչության վայր փրամադրել ու մշտական աշխատանքով ապահովել՝ վերջ դնելով ժա-

⁵⁰⁹ Migliorino N., նշվ. աշխ., էջ 54:

⁵¹⁰ Նույն փրդում:

⁵¹¹ «Նանսենյան անձնագիր» անձնագրին փոխարինող ժամանակավոր վկայական էր, որը փրվում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո փոխարանական լին ու քաղաքացիության չունեող մարդկանց: Չինականի փոխարին անձնագրում ամրագրված էր Ֆ. Նանսենի դիմանկարով նամակակի՝ "Societe des Nations. Ազգերի լիգա. գրությանը: Այն փրվում էր երկու լեզուներով՝ ֆրանսերեն և փվյալ երկրի լեզվով: Այդ անձնագիրը սրագած անձինք պրվում էին կոնֆերանսի մասնակից երկրներում բնակվելու, ազատ փրդաշարվելու իրավունքից. նրանց նկատմամբ դատարան էին գործել քաղաքացիության չունեողների համար գործող սահմանափակումները: Անձնագիրը կարելի էր ձեռք բերել 5 ֆրանկով: Դրանից սրագրված եկամուտը Նանսենի օգտագործում էր առավել կարիքավոր գաղթականների համար: Մանրամասն փրն Մ Արգյունայան, Նանսենը և Հայաստան, Էրևան, 1977, էջ 113-114:

մանակավոր օգնության անհրաժեշտությանը:⁵¹²

Ներագայում, Ազգերի լիգայի խորհուրդը 1924թ. հունիսի 12-ի որոշմամբ հաստատում է Նանսենի նախաձեռնությունը՝ հայ գաղթականներին ինքնության վկայագրեր տալու վերաբերյալ:⁵¹³ Այսպիսով, ցեղասպանությունից փրկված շուրջ 320 հազար հայ տարագիրների Ազգերի լիգայի անդամ 52 երկրներում տրվում են «Նանսենյան անձնագրեր»:

1924թ. օգոստոսի 1-ին հրապարակվում է Սիրիայի քաղաքացիության օրենքը: Հինգ տարի անընդմեջ Սիրիայում բնակվող անձանց շնորհվում էր քաղաքացիության իրավունք, որով վերջ էր տրվում նախկին օսմանահայության հայ գաղթականների անորոշ իրավական դրությանը:⁵¹⁴ Այժմ նրանք կարողանում են օգտվել համայնքային իրավունքներից ու արտոնություններից, ստանում էին կրթական հաստատություններ ունենալու առավելություն, հավասար իրավունքներ դատարանում, ազատ տեղաշարժվելու իրավունք, տնտեսական ազատություն, վարչական, կառավարական քաղաքական գիրքերի հասանելիություն:

Այսպիսով, հայ տարագիրները քաղաքացիական կարգավիճակ են ստանում՝ դադարելով կրել տարագրի պիտակը: 1946թ. Հալեպի նահանգապետ Էմիր Մուստաֆա Շահաբին անդրադարձել է Սիրիայում հայ տարագիրների անցած ճանապարհին՝ նշելով. «Երբ հայերը եկան Շամի երկիր, պատերազմի տարիներն էին ու տեղի բնակիչները երկկողմ դժվար կացության մեջ էին հայտնվել՝ մի կողմից կարեկցությունը հայ ժողովրդի հանդեպ ... և այն վախը, որ մեր ծանր պայմաններում գրավող երկրին նրանք կարող են քաղաքական և տնտեսական դժվարություններ հարուցել: Բայց ահա անցել է քառորդ դար և նրանք Սիրիան իրենց երկրորդ հայրենիքն են համարում, մասնակցում մեր ուրախությանը, կիսում մեր վիշտը»:⁵¹⁵

Քաղաքացիություն ստանալու փաստն առաջին հերթին վերաբերում էր քաղաքական ոլորտին, քանի որ հայերն այսուհետ ընտրելու իրավունք էին ստանում: Քաղաքացիություն ստանալու փաստը սոցիալական ոլորտում կտրուկ առաջընթաց էր կարող արձանագրել, բայց, այնուամենայնիվ,

⁵¹² Հայ դատի նկիտյալը, Ֆրիտյոֆ Նանսեն, Փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 22-23:

⁵¹³ Նանսենը դիմում է Ազգերի լիգայի անդամ-պետություններին՝ դրական լուծում տալու այդ հարցին: Անհրաժեշտության դեպքում առաջարկում է այդ հարցի շուրջ հատուկ կոնֆերանս հրավիրել: Սեպտեմբերի 9-ին Նանսենը գեկուցում է, որ բազմաթիվ պետություններ արդեն տրվել են իրենց համաձայնությունը, ուստի, կոնֆերանս գումարելու հարկ չի լինում:

⁵¹⁴ Թուրքիայի Հ., նշվ. աշխ., էջ 178:

⁵¹⁵ صالح زهر الدين، أصالة العرب والوفاء الأرمني، ص 418:

Սալեհ Զահիր Ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու ..., էջ 418:

4.1 Նայ փարագիրների սոցիալական վիճակը

քաղաքացիության հանգամանքը հայերի համար կարևոր խթան էր իրենց իրավունքները պաշտպանելու և սոցիալապես կայանալու գործընթացում:

1915-1924թթ. ընթացքում Սիրիայում հաստատված հայ փարագիրների թվականը ավելաները բավականին փոփոխական են: Դժվար է այդ ժամանակահատվածի համար հայ փարագիրների թվականը ավելաները ճշտել: Նախ և առաջ դա պայմանավորված է այն փաստով, որ ցեղասպանությանը հաջորդած առաջին տարիներին տեղաշարժերը շատ են եղել, բացի այդ կլիմայական պայմանները, տարածված համաճարակներն օր օրի նվազեցրել են հայ փարագիրների թիվը:

Փաստորեն, 1916թ. համեմատությամբ Սիրիա տեղահանված 486 հազար հայ փարագիրների⁵¹⁶ թիվը զգալիորեն նվազում է՝ 1918թ. հոկտեմբերի դրությամբ հասնելով 142 հազարի, ընդ որում՝ Նալեպում ու հյուսիսային Սիրիայում 75 հազար, Դամասկոսում ու Նաուրանի շրջանում՝ 50 հազար, Նամա-Նոմսում, Կենտրոնական Սիրիայում՝ 10 հազար, Լաթաքիա-Քեսաբի շրջանում՝ 4500, Ալեքսանդրետում և Բեյլանում՝ 2500:⁵¹⁷

1919-1920թթ. Կիլիկիա են մեկնել Նալեպի շրջանից 50 հազար, Դամասկոսից 45 հազար հայեր:⁵¹⁸ 1922-1923թթ. Կիլիկիայի հայաթափումից հետո Սիրիայի հայությունը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը. Նալեպ և հյուսիսային Սիրիա՝ 65 հազար, Ալեքսանդրետ՝ 15.250, Դամասկոս՝ 12.500, Բեյլան-Ակոիոք, Մուսա լեռ՝ 10.500, Լաթաքիա, Քեսաբ՝ 6500, Նամա-Նոմս, Կենտրոնական Սիրիա՝ 1.500: Ընդհանուր՝ 111 250:⁵¹⁹

1922թ. փետրվարի 4-ի նամակում Սահակ կաթողիկոսը հայտնում է Եգիպտոսի Նայոց Առաջնորդ Թորգոմ Գուշակյան արքեպիսկոպոսին, որ Կիլիկիայից Սիրիա⁵²⁰ հասնող հայերի թիվը հասել է 45 հազարի: Նույն թվականի օգոստոսի 10-ին կաթողիկոսը «Նայաստանի կոչնակ» շաբաթաթերթի խմբագիր Խ. Կ. Պեննեյանին տեղեկացնում է, որ Նալեպում կենտրոնացել են 50 հազար փարագիրներ, Դամասկոսում՝ 12 հազար, Ալեքսանդրետում՝ 8 հազար:⁵²¹

1924թ. օգոստոսի 5-ի Կիլիկիո Տան Սահակ կաթողիկոսի՝ ֆրանսիական Բարձրագույն կոմիսար Վեյգանին գրած տեղեկագրում Սիրիայում հայ

⁵¹⁶ United States official records on Armenian Genocide 1915-1917, p. 490.

⁵¹⁷ Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 245:

⁵¹⁸ Նշվ. աշխ., էջ 246:

⁵¹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 248:

⁵²⁰ Կաթողիկոսը Սիրիա ասելով այստեղ նկատի է ունեցել Մեծ Սիրիան, որի մեջ մտնում էր նաև Լիբանանը, որ հաստատվել էին մոտ 6 հազար հայեր:

⁵²¹ Տեմիրճեան Նպիս. Վ., Գաղազանագիրք Լիբանանի ու Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութանց, Անթիլիաս, 1980, հ. Ա, էջ 311:

փարագիրների թվաքանակի մասին բերվում են հետևյալ տվյալները.

Հալեպ և հյուսիսային Սիրիա՝ 55 000,

Ալեքսանդրեո-Բեյլան՝ 7 200,

Դամասկոս՝ 13 հազար,

Համա, Հոմա՝ 1 500,

Անտիոք, Բեսաբ, Սուեյդիյա և Լաթաքիա՝ 13 000:⁵²²

Այսպիսով, 1918-1924թթ. Սիրիայում հայերի թիվը նվազել է շուրջ քառասուն տոկոսով՝ 150 հազարից հասնելով 90 հազարի:

Հատկանշական է, որ զուգահեռաբար հայերի արտագաղթ տեղի էր ունեցել նաև Սիրիայից: Այս փաստը պայմանավորված էր երկրի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակով և քաղաքական մի շարք գործոններով: Կիլիկիայի դեպքերից հետո հայերը վստահ չէին, որ ֆրանսիական մանդատը կարող էր երաշխավորել իրենց ֆիզիկական գոյությունը:

Այսպիսով, հայ փարագիրների սոցիալական իրավիճակի դրական փոփոխությունները կարելի է բացատրել մի քանի հանգամանքներով. նախ հայերը Սիրիայում հայտնվելու առաջին տարիներին ամենևին էլ ցանկություն չունեին ինտեգրվելու Սիրիայի կյանքում: Սկզբնական շրջանում Սիրիայում իրավագուրկ դիրքերում էին, օտար և ժամանակավոր էին իրենց զգում ու դրան համապատասխան էր վերջիններիս գործելակերպը: Երկրորդ, նրանց համար առաջին հերթին կարևոր էր լուծել վերապրելու խնդիրը: Երկրում փրոտը քաղաքական դեպքերին փարագիրների հիմնական զանգվածը ներգրավվածություն չունեին: Նրանք համակենտրոնացման ճամբարներում պայքարում էին իրենց առօրյա խնդիրների լուծման համար: Երրորդ, որ ցեղասպանությունը վերապրելու փաստը նրանց դեռ որոշակի ժամանակ հոգեբանական կաշկանդված վիճակում էր պահում: Այս իրավիճակը, ինչպես նշեցինք, վերաբերում էր հիմնականում 1915-1918թթ., որից հետո հայ փարագիրների մոտ ոգևորվածություն է նկատվում՝ Ֆեյսալի իշխանության գալուց հետո, իսկ ֆրանսիական մանդատի շրջանում Կիլիկիայի դեպքերից հետո հայ փարագիրների այն զանգվածը, որը վերադառնում է Սիրիա, արդեն այսպեղ հաստատվելու ծրագրեր ունեն: Վերջիններս նշված ժամանակահատվածում կարողանում են սոցիալապես կայանալ և աստիճանաբար իրենց Սիրիայի լիիրավ քաղաքացիներ համարել:

⁵²² Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 282:

4.2 ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ՆԵՐԳՐԱՎՎՈՒՄԸ ՍԻՐԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

1915թ. Հայոց ցեղասպանությունից հետո Սիրիայում ապաստանած հայերը, աստիճանաբար, ինչպես նշվեց նախորդ ենթագլխում, կարողանում են վերագրնել իրենց՝ ինտեգրվելով Սիրիայի սոցիալական կյանքում: Խնդիրն այլ էր քաղաքական ոլորտում, քանի որ եթե փարագիրները, ստիպված էին գրեթե անմիջապես ինտեգրվել սոցիալական կյանքում, ապա քաղաքական կյանքում հայ փարագիրներին ժամանակ էր հարկավոր իրավիճակին համակերպվելու, քաղաքական դաշտը և նրա կանոնները յուրացնելու համար: Հետևաբար, հայ փարագիրների քաղաքական ոլորտում ակտիվություն ցուցաբերելու մասին կարելի է խոսել միայն 1920-ական թվականների սկզբից:

Սիրիացի մրավորական Սամիր Արբաշն իր «Ինչո՞ւ են հայերը հեռացել քաղաքական և զինվորական կյանքից» հոդվածում մի քանի պատճառներ է բերում հայ փարագիրների նման վարվելակերպը բացատրելու համար: Դրանցից առաջինը ցեղասպանությունը վերապրելու, հայրենիքը, հարազատներին կորցնելու փաստն էր: Այնուամենայնիվ, հեղինակը եզրակացնում է, որ դրանք ժամանակավոր բնույթ էին կրում և հայ փարագիրները կարողանում են այդ դժվարությունները հաղթահարել:⁵²³

Հարկ է նշել, որ մինչև 20-րդ դարի սկզբները Սիրիայում ներհամայնքային կառավարման համար մեծ դեր է ունեցել եկեղեցին: Չնայած 19-րդ դարի վերջում ձևավորվում են նոր ակումբներ, առևտրական պալատներ, բարեգործական ընկերություններ, արհեստակցական միություններ և քաղաքական կուսակցություններ, սակայն դրանք միշտ լուսանցքում են եղել ու կարևոր դեր, որպես կանոն, չեն ունեցել:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հայկական սփյուռքում քաղաքական կուսակցություններն իրենց ազդեցության ոլորտով և ունեցած դերով մոտեցան եկեղեցուն: Հայերը ցուցաբերեցին փարագիրներից կազմված համայնքի համար հազվագյուտ քաղաքական կազմակերպվածություն:⁵²⁴

Դրա պատճառը 1915թ. ցեղասպանությունից հետո տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններն էին, երբ փարագիրների թիվը գերազանցում էր տեղի հայերի բնակչության թվին, որը հանգեցնում է համայնքի ներսում ոչ միայն քանակական, այլ որակական փոփոխությունների:

⁵²³ سمير عريش، لماذا ابتعد الارمن عن الحياة السياسية والعسكرية، ص 127- 129
أراراط، عدد خاص، مجازر الارمن، صرخة دائمة في وجه الضمير العالمي، بيروت 1995.

Սամիր Արբաշ, Ինչո՞ւ են հայերը հեռացել քաղաքական և ռազմական կյանքից տե՛ս «Արարատ», բացառիկ, 1995, էջ 127- 129:

⁵²⁴ Дятлов В., Мелконян Э., укз. соч., с. 110.

Հին կլանային կառույցներն աստիճանաբար կորցնում են իրենց ազդեցությունը: Բացի այդ, փարագիրները, կորցնելով նախկին կենսաձևը, դժվարությամբ էին համակերպվում ղեկավարման նոր կառույցներին:

Աստիճանաբար փարագիրների զանգվածը կերպավորվում է կազմակերպված, նախաձեռնող, կենսունակ, դինամիկ համայնքի, որը ձգտում է ոչ միայն պահպանել ազգային ինքնությունը, այլև ներդրում ունենալ Հայկական հարցի լուծման խնդրում:

Միաժամանակ այս գործընթացում չի կարելի թերագնահատել եկեղեցու դերը, որն իր բուն գործառույթների հետ մեկտեղ համադրելում էր փարագիրների հավաքագրման, օգնություն փրամադրելու, ազգային արժեքների պահպանման աշխատանքները: Եկեղեցու առաջնորդները բավականաչափ ազդեցիկ էին համայնքային խորհուրդներում, բարեգործական և մշակութային կազմակերպություններում: Հիմնական խնդիրների լուծման մեջ եկեղեցու դիրքորոշումը վճռորոշ էր:

1920-ական թվականների սկզբներին Սիրիայի քաղաքական կյանքում նոր զարգացումներ են տեղի ունենում. 1920թ. ապրիլին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը, Հայաստանի խորհրդայնացումը, 1921թ. Անկարայի պայմանագրի կնքումը նոր փոփոխություններ են առաջ բերում Սիրիայում հաստատված հայերի շրջանում: Չնայած Ֆրանսիան սկզբից նեթ ռազմական դրություն էր մտցրել Սիրիայում, բայց մանդատի հաստատումից դժգոհ ժողովուրդն ազգային-ազատագրական պայքար է սկսում. ապստամբություններ են բռնկվում Հալեպում, Լաթաքիայում, Հաուրանի շրջանում և այլուր: Սիրիայում Ֆրանսիայի Գերագույն կոմիսար Սառուայը 1925թ. ֆրանսիական մամուլում մի հոդված է տպագրել, որտեղ տեղեկացրել է. «Միայն 1922թ. Սիրիայում արաբներն ապստամբել են 35 անգամ, որի արդյունքում ֆրանսիական բանակը հինգ հազար զոհ է տվել»:⁵²⁵

Ստեղծված քաղաքական պայմաններում ակտիվ գործունեություն են ծավալում հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները՝ իրենց հայրենակիցների վրա ազդելու, և որն ավելի կարևոր է, արաբական կողմի հետ համագործակցելու համար: Կուսակցությունների առավել ակտիվ գործիչներն իրենց բարեգործական, երիտասարդական և այլ կազմակերպությունների միջոցով կարողանում էին կազմակերպել նաև համայնքի սոցիալական կյանքը: Նրանք կարողանում էին ճիշտ կերպով ներկայացնել իրենց համայնքի խնդիրները իշխանություններին և լուծում փալ իրենց հուզող շարք խնդիրների: Նրանք միշտ զուգահեռ երկխոսության մեջ էին եկեղեցու հետ՝ որպես իրավահավասար

⁵²⁵ Саид А., укз. соч., с. 108-109.

4.2 Հայ փարագիրների ներգրավվումը Սիրիայի քաղաքական կյանքում

կառույցի՝ հայկական համայնքի խնդիրների լուծման համար:⁵²⁶ Իհարկե, մի կարճ ժամանակահատված որոշակի լարվածություն է գրանցվում կուսակցությունների և Սահակ կաթողիկոսի հարաբերություններում, որը հետագայում հարթվում է:

Կուսակցությունների շուրջ են ձևավորվում որոշակի գործառույթներ ունեցող ներհամայնքային ենթակառույցները, որոնք աստիճանաբար իշխանության հզոր մեխանիզմների են վերաճում: Հարկ է նշել, որ հայ փարագիրները կուսակցական նշանակալի փորձառություն ունեին մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը սկսվելը. նրանք Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել:

Սիրիայում ակտիվ գործունեություն ծավալող հայ ազգային կուսակցությունները հեղեղեղասպանական ժամանակաշրջանում գործունեությունը վերսկսելուն պես արդեն փարակարծություններ ունեին: Քաղաքական բևեռացումը կատարվում է մի կողմից Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցությունների, մյուս կողմից էլ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության միջև: Հնչակյան քաղաքական գործիչ Մ. Աղազարյանն այսպես է բնութագրում Կոնստանդնուպոլսի քաղաքական ուղղությունները. «Կուսակցական հակամարտ ծրագիրները երկուսն են՝ կեղրոնախոյս և կեղրոնաձիգ, որոնք ոչ մեկ առնչութիւն ունին Կոնստանդնուպոլսի հետ»:⁵²⁷

Արաբ պալմաբան Օսման Աթ-Թուրքը նույնպես անդրադառնում է Սիրիայում հայ քաղաքական կուսակցությունների գործունեությանը, նշելով, որ նրանց հայացքները հակասական են:⁵²⁸

Սիրիայում առավել ակտիվ էր Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը: 1919թ. մարտի 13-ին հիմնված «Հալեպի ուսումնական միությունը» գործում է մինչև 1923թ. մայիս 29-ը, որից հետո վերանվանվում «Հալեպի Ուսանողական Միութիւն»: «Հալեպի մէջ հնչակեան շունչը փիրապետող է հայ գաղթականութեան վրայ: Շարքերը չեն սխալիլ երբ Հալեպը հնչակեան բերդ կ'որակին»:⁵²⁹ 1922թ. Փետրվարի 13-ին կազմվում է Հնչակյան կուսակցության Դամասկոսի ուսումնական միությունը:

⁵²⁶ Дятлов В., Мелконян Э., укз. соч., с. 112.

⁵²⁷ Աղազարեան Մ., Սսի վերջին աթոռակալը եւ իր մեղապարտ գաւառականը, Պէյրութ, 1926, էջ 21:

⁵²⁸ عثمان الترك، صفحات من تاريخ الامة الارمنية، حلب، ص 284

Օսման Աթ-Թուրք, նշվ. աշխ., էջ 284:

⁵²⁹ Յուշարձան նուիրում սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան քառասնամեակին, Բարիզ, 1930, էջ 272:

Դամասկոսի Ննչակյան ակնառու գործիչը Մկրտիչ Սուքիասյանն էր՝ Զեյթունի ապստամբող 6 հնչակյաններից մեկը:

Կուսակցության անդամները մեծ ոգևորություն էին ցուցաբերում քաղաքական կյանքում. «Կեանքը կը եռար Դամասկոսի մեջ, ժողովներ, առանց դադարի գրել, վիճիլ խօսիլ. ահա մեր բաժինը, շրջան մը, որ Դամասկոսի գիտակից երիտասարդությունը փոթորկեց»:⁵³⁰ Իրենց գործունեության արդյունքում նրանք կալողանում են 12 գրքով գրադարան հիմնել, որը կարճ ժամանակ հետո դառնում է Դամասկոսի ամենամեծ գրադարանը:

1920թ. Հայաստանի խորհրդայնացման փաստը փարակարծություններ է մտցնում հայ քաղաքական կուսակցությունների միջև, որոնք աստիճանաբար ավելի լարվում էին: Ննչակյան կուսակցությունը ձգտում էր հասնել նրան, որ սփյուռքում Հայաստանի խորհրդայնացումը դիվլի ամբողջ ազգի համար մեծ ձեռքբերում: Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը 1924թ. 8-րդ համագումարի որոշումով հայտարարում է. «Սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցությունն անվերապահորեն կկանգնի Խորհրդային Հայաստանի կողքին, կջանա կապել գաղութահայ աշխատավորությանը բարոյական, գաղափարական ու փնտեսական կապերով Մայր Հայրենիքին»:⁵³¹

Ննչակյան կուսակցությունը Խորհրդային Հայաստանի իրավակարգի վերաբերյալ հայտարարում է. «Սովետական Հայաստանի ինքնավարությունը ներկայ ըմբռնումով համապատասխանում է քաղաքական անկախությանը, որով հայկական Հարցը այսպես թե այնպես լուծուած պէտք է նկատել»:⁵³²

Խորհրդային սոցիալիստական հասարակարգը չէր համապատասխանում Ռամկավար ազատական կուսակցության⁵³³ ժողովրդավարական սկզբունքներին: Այնուամենայնիվ, 1922թ. Ռամկավար ազատական կուսակցության ընդհանուր ժողովը որոշում է. «Մեր ուժերը պրամադրել հայկական կառավարությանը, Հայաստանի փնտեսական և բարոյական վերաշինությանը: Աշխատիլ արգիլել ամեն փնտակ արկածախնդրության, որ կրնա վրանգել ժողովուրդին և պետության գոյությունը»:⁵³⁴

⁵³⁰ Յուշարձան նուիրում սոցիալ-դեմոկրատ Ննչակեան կուսակցութեան քառասնամեակին, էջ 272:

⁵³¹ Թոփուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 204:

⁵³² Իզմիրեան Կ., Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը. անցեալին եւ ներկայիս, Պէյրուք, 1964, էջ 262:

⁵³³ Ռամկավար ազատական կուսակցությունը հիմնվել է 1921թ. Կ.Պոլսում՝ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցության, վերակազմյալ հնչակյանների /Ազատական կուսակցության/, Հայ ժողովրդական կուսակցության սփյուռքում գրնվող անդամների և հասարակությունների ներկայացուցիչների կողմից:

⁵³⁴ Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերեն, Փարիզ, 1947, էջ 204:

4.2 Հայ փարագիրների ներգրավվումը Սիրիայի քաղաքական կյանքում

Ռամկավար ազափական կուսակցության 1923թ. շրջանային Պարզամավորական Գ ժողովում հափուկ բանաձև է ընդունվել, որտեղ «Հայաստանի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ» մասի Ե կետով «ժողովը միանգամայն յարմար կը տեսնէ, որ բոլոր մահմեդական երկիրներու մէջ ապրող հայերը ամէն բարօք յարաբերութիւններ մշակեն բնիկ տարրին հետ»:⁵³⁵

1923թ. սկզբներին ստորագրված շրջաբերականի երրորդ կետով, որը կրում է «Մենք օտար երկրի մէջ» խորագիրը, գրված է. «Հայ կուսակցութիւններու գործունէութիւնը օտար հողի վրայ հարկադրաբար սահմանափակուած է մշակութային եւ ազգապահպան աշխատանքի մէջ: Պէտք է զգուշանանք մեզ հիւրասիրող երկրին քաղաքական գործերուն միջամըտելէ: Կառավարութեան հանդէպ օրինապահ եւ ժողովուրդին վերաբերմամբ քաղաքավար գտնուիւնք: Մեր ընկերները այս ուղղութեամբ պէտք է բարի օրինակ ոլլան ուրիշներու»:⁵³⁶

Դատելով Ռամկավար ազափական կուսակցության նման որոշումներից ու կոչերից՝ կարելի է ենթադրել, որ այս կուսակցությունը գործում էր չեզոք դիրքերից ու կողմնակից էր հայ-արաբական հարաբերություններում առաջացած խռնկոյութների հարթմանն ու հորդորում էր հայ փարագիրներին չլարել հարաբերությունները տեղի արաբ ժողովրդի հետ:

Լոզանի կոնֆերանսից հետո՝ 1924թ. հունվարի 14-ին, ռամկավարները որդեգրում են «Խորհրդային Հայաստանի հետ» ուղղությունը:⁵³⁷ Ռամկավարները կոչ են անում սփյուռքահայությանը «կարելի ամեն միջոցներով ուժ տալ Սովետական Հայաստանին»:⁵³⁸

Այս երկու կուսակցությունների դիրքորոշումը Խորհրդային Հայաստանի ներքին և արտաքին քաղաքականության վրա որևէ ազդեցություն չունեւ և չէր կարող ունենալ, քանի որ, նախ, երկու կուսակցություններն էլ սփյուռքում էին և Հայաստանում նրանք քաղաքական և հասարակական գործն դառնալու որևէ հնարավորություններ չունեին:

Ռամկավարներն ու հնչակյանները համարվում էին մի ուղղությամբ գործող կուսակցություններ, այսինքն՝ «իրապարակ կուզան իրենց կեդրոնաձիգ ծրագրով և կը նետուին պայքարի: Դէպի պետականացում, միութիւն եւ կապ Հայաստանի. հեռու արեւմտեան խաբիսքող դիւանագիտութիւններէ»:⁵³⁹

⁵³⁵ Դալլաքյան Կ., Ռամկավար-Ազափական կուսակցության պատմություն, 1921-1940, Երևան, 1999, էջ 69:

⁵³⁶ Նշվ. աշխ., էջ 72-73:

⁵³⁷ Իզմիրլեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 262:

⁵³⁸ Թովուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 205:

⁵³⁹ Աղազարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 23:

Այլ էր Հայ Տեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության քաղաքական ուղին: Չնայած կուսակցության արևմտյան հատվածը Հայոց ցեղասպանությունից հետո մեծ կորուստներ էր ունեցել, բայց շարունակում է իր քաղաքական ուղին. նրանք ոչ մի կերպ չէին հաշտվում Հայաստանի խորհրդայնացման փաստի հետ և համոզված էին, որ վաղ թե ուշ Հայաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը պետք է տապալվի:

1923թ. ապրիլին Վիեննայում Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը որոշում է. «Ներկայ պայմաններու մէջ պէտք է շարունակել քաղաքական պայքարը խորհրդային ռեժիմի դէմ: Հայ ժողովուրդը պիտի ջանայ իր սեպհական գործը սերտօրէն կապել Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ազգերու ազատագրական շարժմանց հետ»:⁵⁴⁰

Առաջ բերելով «Անհայրենիք պետության» գաղափարը՝ Դաշնակցությունը ցանկանում էր սփյուռքահայությանը կազմակերպել որպես քաղաքական ուրույն միավոր և հակադրել խորհրդային Հայաստանին:

Դաշնակցականներն առաջ էին քաշում մեկուսացման քաղաքականությունը՝ բերելով հետևյալ հիմնավորումը «... գաղութ իր ապրած շրջանակին մէջ պիտի մեկուսանայ, չպիտի ըլլայ քաղաքացի իր ապրած երկրին, այս անջարումով միանալու համար ազգային, իր ազգայնութեան համապատասխան կազմակերպութեան, որ պէտք է ճանաչցուի նաեւ Ազգերու դաշնակցութեան կողմէ»:⁵⁴¹

Դաշնակցությունը փորձում էր այդ ծրագիրն իրականացնել համագաղութային համագումարի միջոցով, սակայն Հնչակյան և Ռամկավար ազատական կուսակցությունները, չցանկանալով հակախորհրդային պայքարում ընդգրկվել, մերժում են մասնակցել դաշնակցության ծրագրած համագումարին:

Իհարկէ, հարկ ենք համարում նշել, որ դաշնակցականներն իրենց հայտարարած «մեկուսացման» քաղաքականությունը որոշակի վերապահումներով էին իրականացնում. անգամ Սիրիական խորհրդարանում դաշնակցականներն են առաջին պարզամազներն ունեցել:⁵⁴²

Դաշնակցականները հաճախ մյուս կուսակցությունների և տեղի արաբների կողմից ընկալվում էին ֆրանսիական մանդատային իշխանությունների կողմնակիցներ, «ֆրանսիական դիվանագիտության ձեռքին գործիք-

⁵⁴⁰ Իզմիրլեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 264:

⁵⁴¹ Նշվ. աշխ., էջ 114:

⁵⁴² 1923թ. դաշնակցական Ավերիս Ինճենիկյանը պաշտոն է զբաղեցրել Սիրիայի Դաշնային պետական խորհրդում, 1926թ. դաշնակցական Նարեկ Աբրահամյանը պարզամազներ է ընկրկել Սիրիայի սահմանադիր ժողովում:

4.2 Նայ փարագիրների ներգրավվումը Սիրիայի քաղաքական կյանքում

ներ... կոթնած անոր՝ հաջողած էին դիրքեր գրավել»:⁵⁴³ Նարկ է նշել, որ դաշնակցական գործիչները նույն մեղադրանքն ուղղում էին մյուս կուսակցությունների անդամներին:

Թերևս, չի կարելի բացառել դաշնակցական գործիչների ու ֆրանսիական մանդատարյին իշխանությունների համագործակցությունը, որը նոր լարվածության հիմք կարող էր դառնալ՝ հայ-արաբա-ֆրանսիական առանց այն էլ լարված հարաբերություններում: Նրանք ֆրանսիական մանդատարյին իշխանություններին համարում էին արաբական միջավայրում իրենց անվտանգության երաշխավորները և ամեն ինչ անում էին իրենց մտավախությունները փարագիրներին տեղեկացնելու համար: «Վաղը, եթե Սուրիոյ վրայէն ֆրանսական հոգաարարութիւնը վերանայ, մեզի համար վտանգը գլուխ ցցած պիտի ըլլայ: Այն ապեն հաւանական է, որ Թուրքերը մեզի դէմ գրգռեն Սուրիոյ Վաթանիները»:⁵⁴⁴

Այսպիսով, Սիրիայում ազգային քաղաքական կյանքն ընթանում էր երկու հակադիր կողմերի պայքարի պայմաններում: Նրանց փարաձայնությունները սկսվում էին Խորհրդային Նայաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից: Նրանք բաժանվել էին երկու մասի՝ Ննչակյաններն ու Ռամկավարները կազմել էին Ազգային բոկո՝ Նայաստանի օգնության կոմիտե անվան տակ, և պայքարում էին Դաշնակցության դեմ: Վերջինս էլ խստիվ քննադատում էր Բոկի վարքագիծն այն պատճառաբանությամբ, թե տեղական իշխանությունների մոտ հայ ժողովուրդը ձեռք է բերում «կասկածելի և անվտանգի վրար» որակումը:⁵⁴⁵ Նրանք այն կարծիքին էին, որ «Սուրիոյ մէջ հոգաարարութեան հակառակ մաս մը կայ, բայց ամբողջ Սուրիան ասոնցմէ չի բաղկանար: Սուրիոյ երեւելիները հոգաարարութեան ներկայացուցիչներուն հետ շփման մէջ գտնուելով, յարաբերութիւնները սկսած են լաւ ձև մը ստանալ»:⁵⁴⁶ Այնպես որ, հայ-արաբական հարաբերություններում որոշակի լարում առաջացնող Դաշնակցականները պնդում են հայ-արաբական բարիդրացիական փոխհարաբերությունների փաստը: Անգամ մի քիչ մեծամտություն կարող է դիտվել, բայց Ն. Աղբալյանը քաղաքական ոլորտում հայերի բարձր պաշտոններ զբաղեցնելու փաստը այլ դիտարկյունից է ներկայացնում. «Նայերուն պատմական համբաւ մը ունենալը գիտեն մեր արաբ հայրենակիցները: Բարձր քովիտերութիւնը եթէ մեզի կարեւոր պաշտօններ կու տայ, ապոր շահը արեւի կը պատկանի Սու-

⁵⁴³ Թովուզյան Ն., նշվ. աշխ., էջ 209:

⁵⁴⁴ Նիկոլ Ա., Սուրիա եւ մենք, Գահիրե, 1932, էջ 13:

⁵⁴⁵ Իզմիրլեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 268:

⁵⁴⁶ Աղբալ Ն., նշվ. աշխ., էջ 15:

րիոյ վարչութեան զարգացումին»:⁵⁴⁷ Եզրակացնելով՝ նշում է. «Սուրիան մեզի պէտք է, մենք ալ Սուրիացիներուն պէտք և օգտակար ենք: Ասիկա գնահատող սուրիացիները շատ են և հեղափոխութեան կը շարունակեն»:⁵⁴⁸

Այդ ժամանակ գործում էին հայկական քաղաքական կազմակերպություններ, բարեգործական միություններ և այս բոլոր միությունների ու մարմինների շուրջ պայքար էին մղում ազգային կուսակցությունները: Հայ ազգային միությունը,⁵⁴⁹ որը մանդատային իշխանությունների կողմից ճանաչվել էր Սիրիայի հայ գաղթականության պաշտոնական ներկայացուցիչ, կուսակցական պայքարի հեղինակներով դադարեցնում է իր գործունեությունը: 1922-1923թթ. հնչակյան և ռամկավար գործիչները դուրս են գալիս միության կազմից ու այն քայքայվում է:⁵⁵⁰

Սիրիայում գործող Հայ օգնության կոմիտեն հակասություններ ուներ Դաշնակցություն կուսակցության հետ: 1923թ. ՇՕԿ-ի արտասահմանյան ճյուղերի աշխատանքների վերաբերյալ տեղեկագրում կարդում ենք. «Սիրիա և Միջագետք. այս շրջանը խիստ կարևոր է... այսպեղ խմբված կա բավականին նշանակալի քանակությամբ հայ յերիտասարդություն: Այս ճարպիկ կերպով դաշնակցությունն աշխատում է ձգել յերիտասարդությանն իր ազդեցության տակ՝ մրաժեղելով այնպեղից հանել իր աշխատանքի համար նորանոր կադրեր, դժբախտաբար մասամբ հաջողած է, որովհետև իր դիմաց հակազդեցություն չի գտնում կամ շատ թույլ է»:⁵⁵¹

Սահակ կաթողիկոսը նպատակ ուներ ստեղծել այնպիսի թեմական իշխանություններ, որոնցում ներկայացված լինեն բոլոր շահագրգռված կողմերը, սակայն նրա այս նախաձեռնությունը դրական որևէ փոփոխության չի հանգեցնում: Անգամ 1923թ. հուլիսի 1-ին Հալեպում կայանալիք գավառական ժողովի ընտրությունները կաթողիկոսը հետաձգում է՝ հնարավոր բախումներից խուսափելու համար: Այսպեղ մթնոլորտ լարված էր ոչ միայն դաշնակցականների ու հնչակյանների ընտրապայքարի, այլև տեղացի հայերի անհանդուրժողականության հետևանքով: Վերջիններս մերժում էին ազգային-թեմական իշխանությանը գաղթականների մասնակցության իրավունքը, առարկելով, որ նրանք Սիրիայի քաղաքացիներ չեն: Դաշնակ-

⁵⁴⁷ Աղբալ Ն., նշվ. աշխ., էջ 24:

⁵⁴⁸ Նույն տեղում:

⁵⁴⁹ ՀԱՄ-ը կազմված էր միջկուսակցական, միջհարանվանական հիմունքներով. մեկական աթոռ ունեին առաքելականները, հայ կաթողիկոսներն ու բողոքական համայնքները, մեկական՝ հնչակյան, Ռամկավար-ազատական և Դաշնակցություն կուսակցությունները և մեկական՝ բարեգործականը:

⁵⁵⁰ Թոփուզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 208-209:

⁵⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 395, թ. 13:

ցականները բողոքում և պայքար են սկսում կաթողիկոսի դեմ: Միջկուսակցական հարաբերություններն այնքան են լարվում, որ գավառական ընտրությունների ժամանակ հիշեցման կարգով թուուցիկներ են փարավում. «Ինչեք ըրին եւ ինչեք պիտի ընեն դաշնակցականները անգամ մը որ քու քուեղ առնեն» խորագրով, որտեղ մյուս երկու կուսակցությունները փորձում էին րնտրագանգվածներին լարել Դաշնակցականների դեմ՝ առաջին կետով վկայակոչելով Կաթողիկոսի դեմ նրանց սկսած պայքարը. «Սահակ Բ կաթողիկոսի անձին դէմ յարձակեցան ամենագոնեիկ լեզով: Անոր հայրապետական դիրքը ուզեցին ոտնահարել... և սպառնացին»:⁵⁵² Գավառական ընտրությունները Մ. Աղազարյանը որակում է «մեռած, գնում ու կեղծում»:⁵⁵³

Փաստորեն, 1920-ական թվականների սկզբներին Սիրիայում փորող քաղաքական անցուղարձի, հայ ազգային կուսակցությունների գործելանոճի հեղանակով համայնքի ներսում թուլանում էր փոխըմբռնումը:⁵⁵⁴

Միջկուսակցական հարաբերությունները լարված էին, չնայած եղել են դեպքեր, երբ կոնկրետ հարցերի շուրջ կուսակցությունները միավորվել են: Սիրիայում և, ընդհանրապես, ցեղասպանությունը վերապրելուց հետո առավել քան երբեք անհրաժեշտ էր քաղաքական կուսակցությունների ու հոսանքների միասնականությունը: Դրա համար հարկավոր էր գործող քաղաքական կուսակցությունների միջև հաստատել քաղաքակիրթ հարաբերություններ, փոխհամաձայնեցված գործողությունների ծրագիր: Չնայած գործող երեք կուսակցությունները շատ դեպքերում կոչ էին անում համագործակցել ու միավորվել: Սակայն, միավորումը միշտ չէ, որ ստացվում էր: Դաշնակցականների 10-րդ ընդհանուր ժողովը նույնպես հանգել է այն եզրակացության, որ աշխատանքները պետք է ընթանան կուսակցական, գուցանե՝ նաև համակուսակցական ճանապարհով: Իրենց աշխատանքների գլխավոր կետերը նրանք համարում են Սիրիան, Հունաստանը, Ֆրանսիան, որտեղ հայության «բնկորները գերմարդկային ճիգերով պայքար են փանում փարբեր բնույթ ու կերպարանք կրող մի շարք վրանգների դեմ»:⁵⁵⁵

Այս ամենն իրականացնելը փեղի կուսակցական գործիչների համար բավականին բարդ էր: Դրանից փոժում էին առաջին հերթին փարագիրները, որոնց համար դժվար էր կողմնորոշվել: Առաջին հերթին կուսակցությունները, իրենց ծրագրերն իրականացնելու ընթացքում պետք է «նկատի առ-

⁵⁵² Աղազարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 55:

⁵⁵³ Նշվ. աշխ., էջ 67:

⁵⁵⁴ Նշվ. աշխ., էջ 33:

⁵⁵⁵ Նառասարդեան Վ., Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին, Գահիրե, 1925, էջ 92:

նեն ժամանակի և շրջանի պահանջները և փափկությունները և ըստ այդմ բարեփոխության ենթակեն իրենց ընդգրկած ծրագիրը»:⁵⁵⁶

Հայ տարագիրները, որոնք ցեղասպանությունից հետո հայտնվել էին Սիրիայում, չէին կարող ինքնուրույն և մեկուսացած լինել, ինչպես պնդում էին դաշնակցական գործիչները: Տեսականորեն հնարավոր չէ, որ որևէ ազգային փոքրամասնություն կարողանա ինտեգրվել ընդունող պետության տնտեսական կյանքում, բայց, միաժամանակ, չներգրավվել վերջինիս ներքաղաքական անցուղարձին: Շատ դեպքերում հայերն ինքնաբերաբար էին մասնակից դառնում ժամանակի քաղաքական իրադարձություններին: Չեզոքություն պահպանելը միշտ չէ, որ սրացվում էր, քանի որ երկու կողմերն էլ՝ արաբական և ֆրանսիական, փորձում էին հայերին իրենց աջակիցները դարձնել: Սկզբնական շրջանում, երբ հայերը կորցրել էին ամեն ինչ, ցանկության դեպքում էլ չէին կարող քաղաքականապես ակտիվ լինել: Ժամանակի բոլոր հասարակական, բարեգործական կազմակերպությունները զբաղվում էին կարիքավորներին անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելով, սակայն 1920-ականներին արդեն դժվար էր հեռու մնալ քաղաքական իրադարձություններից: Հայերը միշտ հայտնվում էին երկընտրանքի առջև: 1918-1920թթ. հայ տարագիրները, ականապես լինելով արաբ ժողովրդի բարյացակամ վերաբերմունքին, աջակցում էին Ֆեյսալին՝ Օսմանյան կայսրության դեմ մղվող պայքարում, դրան զուգահեռ՝ հայերը ստեղծել էին Արևելյան լեգեոնը՝ ֆրանսիական կողմի աջակցությամբ, իսկ Ֆրանսիան ձգտում էր Սիրիայում իր իշխանությունը հաստատել: Սրացվում է, որ հայերը գտնվում էին երկու հակադիր դաշտերում, որն արդեն հայերի հեղինակության, անվտանգության համար վտանգավոր էր դառնում:

Հայ տարագիրները քաղաքական ոլորտում միայն ազգային կուսակցությունների գործունեությամբ չեն սահմանափակվում: Նրանք դուրս են գալիս ներհամայնքային գործունեության շրջանակներից: Համագործակցելով արաբ համախոհների հետ՝ նրանք Սիրիայում հիմնում են կոմունիստական կուսակցությունը:

Տարագիրների հետագա գործունեության և Սիրիայում արդեն իրենց կեցության, քաղաքական գործունեության խնդիրներում կողմնորոշելու համար կարևոր էր 1921թ. Անկարայի պայմանագրի կնքման փաստը: Ռուսաստանում տեղի ունեցած հոկտեմբերյան հեղաշրջումն ու բոլշևիկների իշխանության գալը նույնպես մեծ ազդեցություն են ունենում Սիրիայում հայերի և արաբների քաղաքական հայացքների վրա: Դեպքերի այս ընթացքը նոր փոփոխություններ է առաջ բերում Սիրիայում հաստատված հայերի շրջանում, որոնք անմի-

⁵⁵⁶ «Եփրատ», 07.12.1927:

ջականորեն անդրադառնում են հայերի քաղաքական հայացքների վրա: Այդ ժամանակահատվածի համար ապագա կոմունիստական խմբի ղեկավար Հ. Մաղեյանը գրում է. «Կիլիկիայի Ֆրանսիական օկուպացիայի ժամանակ հայ-թուրքական թշնամությունը հասավ իր ապագեային»:⁵⁵⁷

Դեռևս 1920-ական թվականների սկզբին Սիրիայում գործում էին կոմունիստական խմբակներ, ընդ որում հայկական և արաբական կողմերը գործում էին անջատ-անջատ: Հայ և արաբ կոմունիստների համագործակցության արդյունքում փարաձաշրջանում նոր քաղաքական կուսակցություն է ձևավորվում:

Դեռևս 1922թ. Բեյրութում գործում էր Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան ուսանողների միությունը, որը չնայած այդպես կոչվելուն, համարյա կապ չուներ Հնչակյան կուսակցության հետ և համարվում էր կոմունիստական ինտերնացիոնալի կողմնակիցը: Հ. Մաղեյանի նախաձեռնությամբ 1923թ. սկզբին Հնչակյան կուսակցության երիտասարդական կազմակերպությունում սրելով լինում է «կոմունիստական բջիջը», որի հիմքի վրա 1924թ. առաջանում է «Սպարտակ» կոմունիստական խումբը: Դա նոր երևույթ էր Սիրիայի քաղաքական կյանքում: Սիրիա-լիբանանյան հայ համայնքի համար նրա գործունեությունը լուսանցքային էր: Սակայն, այնուամենայնիվ, գոյություն ունեին որոշակի նախադրյալներ, որոնք կարող էին դեռևս թույլ կոմունիստական միությունները Սիրիայում և Լիբանանում հայ բնակչության համար ռևալ քաղաքական կյանքի վերածել:

Քաղաքական գործիչները փարբեր գեաիափաականներ են փալիս ալղ փաափին: Հայկական կոմունիստական ուղղության առաջացումը Սիրիա-Լիբանանյան միջավայրում ազգությամբ ռուս արաբազեր, քաղաքազեր Գ. Կոսաչը որակում է ալղոսիրիական կողմնորոշման նոր ձև:⁵⁵⁸ Հեղազայում Հ. Մաղեյանը նշում է, որ հորհրդային Հայաստանը կապող օղակ է՝ յորազնկլո Զոկլեմբերյան հեղափոխության սկզբունքները, վերջիններիս փարաձման հիման վրա էլ նրանք հնարավոր էին համարում Սիրիայում և Լիբանանում արաբ ժողովրդի հետ համաբեղ պայքարում հասնել ազգային անկախության:⁵⁵⁹

Պրոսիրիական կողմնորոշումը նոր մոլբեցում էր պահանաում: Այդ մասին հայ կոմունիստներին բազահայր ասում էին հորհրդային Ռուսաստանից և Հայաստանից: Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի առաջին քարալուղար Ա. Մյասնիկյանը 1924թ. գրել է. «Հայաստանի սահմաններից դուրս ալղում է 1 մլն հայ ... ալղ փարագիր հայերը հիասթափված են ազգայնական քաղա-

⁵⁵⁷ Косач Г., Красный флаг над Ближним Востоком? М., 2001, с. 310.

⁵⁵⁸ Նույն փեղում:

⁵⁵⁹ Նույն փեղում:

քականությունից, ասիական ջարդերից»։ Իրավիճակի շրկման համար նա առաջարկում է. «պետք է ուղղել քաղաքական գիծը և իրաժարվել այդ սխալի հեղինակներից՝ դաշնակցականներից ու հայկական ազգայնականությունից»։⁵⁶⁰ Ա. Մյասնիկյանի այս խոսքերը կարող են դիտվել նաև հայ փարագիրներին ուղղված կոչ, որը ճանապարհի պիտի հարթեր նրանց ապաստան փված երկրի կյանք մտնելու համար։

Հայերի պրոսիրիական կողմնորոշումը՝ ներկայացված կոմունիզմի ձևով, իր մեջ ակնարկ անգամ չունեի ռեալ ու կենսունակ այլընտրանքի. որի շնորհիվ Հայկական հարցը նոր ընթացք պիտի ստանար։ Գոյություն ուներ նաև Խորհրդային Հայաստանը, որի շուրջ կարելի էր համախմբել Սիրիայի և Լիբանանի հայ բնակչությանը։ Սկզբնական շրջանում Սիրիայի և Լիբանանի հայ կոմունիստներն այդ ուղղությամբ էին աշխատում, սակայն դա իրադեմական չէր, քանի որ Խորհրդային Հայաստանը չէր հավակնում դառնալ համահայկական կապերի, սփյուռքահայության քաղաքական գործունեության ինքնուրույն գործոնը։ Այս պայմաններն էին, որ առաջին հերթին անհնար էին դարձնում կոմունիստների ազդեցության ավելացումը սեփական ժողովրդի շրջանում։

Կոմունիստները պնդում էին, որ հայ և արաբ ժողովուրդները պետք է համապեղ պայքար մղեն օտար փրապետության դեմ, դաշնակցականներն այդ համագործակցությունը մի ժամանակահատված տեսնում էին հայերի ու արաբ մարտիկների հետ։ Այս միությունը մեկնաբանվում էր որպես համաքրիստոնեական միություն, որը պետք է Լիբանանի ինքնուրույն կարգավիճակն ապահովեր իբր «թշնամական» միջավայրում։⁵⁶¹

Սիրիայի հայ կոմունիստները նախաձեռնողի դերն են ստանձնում միավորելու Կոմունիստական կուսակցությունը։ Չնայած փրամաքանական է, որ երկու խմբերն էլ ինչ-որ չափով պահպանում էին իրենց ինքնավարությունը, այնուամենայնիվ, նրանց միավորումը պարահական չէր և մի քանի փարի է փուում։ 1925թ. մայիսին հայ և արաբ կոմունիստները որոշում են կայացնում հիմնել Սիրիայի Կոմունիստական կուսակցությունը։ Կազմվում է Կենտրոնական կոմիտե, որի քարտուղար է դառնում Յ. Յազբեկը, անդամներ՝ Ֆ. Շիմալին, Ն. Մադեյանը, Ն. Բոյաջյանը և այլոք։ Սկզբնական շրջանում հայերն ակնառու դեր էին կատարում կուսակցության ղեկավար օղակներում, սակայն, հետագայում, իրենց դիրքերը զիջում են արաբներին։ Նույնը վերաբերում է նաև թվական հարաբերակցությանը. հայերը

⁵⁶⁰ Косач Г., укр. соч., с. 312.

⁵⁶¹ Նշվ. աշխ., էջ 315:

գերակշռություն ունեին կոմունիստական կուսակցության հիմնադրման, կազմավորման տարիներին, սակայն հայ-արաբական խմբակների միավորումից հետո հարաբերակցությունը փոխվում է ի օգուտ արաբների:

Հարկ է նշել, որ Կոմունիստական կուսակցությունը Սիրիայի ազատագրական պայքարում կարևոր դեր է ունեցել:⁵⁶² Արաբ կոմունիստների հետ միավորվելով՝ հայ կոմունիստները ռեալ հնարավորություն ունեին իրենց համարելու տեղի քաղաքական համակարգի բաղկացուցիչ տարր: Այս իրողությունն արաբներին թույլ էր տալիս Սիրիայի հայ համայնքին համարել իրենց երկրի լիիրավ անդամ: Այնինչ հայ ազգային կուսակցությունները հայերի ներկայությունը տարածաշրջանում ժամանակավոր էին համարում, իսկ այդ երկրները ժամանակավոր բնակավայր էին իրենց հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան և Կիլիկիա վերադառնալու ճանապարհին:

Սիրիայում հայերի քաղաքական կյանքում նոր առաջընթաց է գրանցվում 1924թ. հայ տարագիրների քաղաքացիություն ստանալուց հետո, երբ հայերին թույլատրվում էր մասնակցել բնորոշություններին: Այս փաստն արաբների կողմից միանշանակ չէր ընդունվում, քանի որ Ֆրանսիայի համար սա նշանակում էր, որ նրանք կարող են հայերի հետ համագործակցությունը պաշտոնապես քաղաքական ոլորտ տեղափոխել: Նկատարար, հայերը կարող էին ֆրանսիական կողմին աջակցել իրենց քվեներով: Քաղաքացիության շնորհումից հետո ֆրանսիական կողմը թալյեր է ձևոնարկում ընդլայնելու հայերի քաղաքական ներգրավվածությունը՝ Սիրիայում և Լիբանանում ստեղծված նոր կոնֆեսիոնալ համակարգում:⁵⁶³

Այս փաստը ևս մեկ առիթ էր լարվածություն առաջացնելու հայ-արաբական փոխհարաբերություններում: Սիրիայում 1924թ. վերսկսվում են հակահայկական տրամադրություններն այն պարճառաբանությամբ, թե «ֆրանսիացիները հայերը տեղավորելով Սիրիայի մեջ նպատակ ունեին երկրին մեջ իրենց տիրապետությունը ամրապնդելու...»:⁵⁶⁴ Հարկ է նշել, որ 1925թ. հարաբերությունները լարվել էին այն աստիճան, որ արաբ

⁵⁶² 1925թ. սեպտեմբերի 28-ին Դրուզի ապստամբության ժամանակ կոմունիստական կուսակցությունն ապստամբների հետ համերաշխության և նրանց անմիջական օգնություն ցույց տալու շարժում է կազմակերպում: Կոմունիստներից կազմված կոմիտեն կապ է հաստատում ապստամբության ղեկավարների ներկայացուցիչների հետ՝ նրանց հայտնելով կոմկուսի որոշումը՝ ապստամբությանն աջակցելու մասին: Տե՛ս Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 134-135:

⁵⁶³ Migliorino N., նշվ. աշխ., էջ 55.

⁵⁶⁴ Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 264:

ապստամբները Սիրիայում Ֆրանսիական Գլխավոր կոմիսար Սառռայիկն⁵⁶⁵ ներկայացրած պահանջագրի վեցերորդ կետով պահանջում էին արգելել հայերի մուտքը Սիրիա:⁵⁶⁶

րից»:⁵⁶⁸ Այսպիսով սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հայերը գործուն դեր են ունեցել Սիրիայի կյանքում՝ արժանանալով նաև ֆրանսիական իշխանությունների վստահությանը:

Այսպիսով, Սիրիայում ապաստանած հայ փարագիրներից կազմված համայնքը քաղաքական հայացքների տեսակետից միաբար որ միակարծիք չէր, և դա վերաբերում էր ոչ միայն նրանց միջկուսակցական կողմնորոշմանը, այլև հայրենիք վերադառնալու, Սիրիայում տեղի բնակչության հետ հարաբերությունները բարելավելու խնդիրներին: Հայերը գիտակցում էին, որ իրենք, որպես ազգային փոքրամասնություն, միայնակ չէին կարող լուրջ հաջողությունների հասնել քաղաքական ոլորտում: Հարկավոր էր աջակից ունենալ: Հայ համայնքի քաղաքական դիրքորոշման մասին խոսելի Ն. Միգլիորինոն տարանջատում է չորս խումբ:⁵⁶⁹

Առաջինը ֆրանսիացիների հետ համագործակցության կողմնակիցներն են, այս զանգվածը հիմնականում կրոնական վերնախավը և հարուստ պաշտպանողական խավն էր:

Երկրորդ խումբը հայ ազգային կուսակցություններն էին: Վերջիններս այն կարծիքին էին, որ կրոնական վերնախավն այլևս չի կարող շարունակել համայնքը ղեկավարել, քանի որ ավելի մրահոգված է իր ազդեցությունը համայնքում վերականգնելով, քան ազգային ռազմավարություն մշակելու և իրականացնելու խնդիրներով: «...կրոնական առաջնորդները, չարաշահելով գաղթականների մտածելակերպը, շարունակաբար փորձում էին չեզոքացնել և կազմալուծել աշխարհիկ մարմինները և իրենց իշխանությունները հաստատել վերջիններիս վրա: Կաթողիկոսը նույնպես բացասական գնահատականի է արժանանում, քանի որ «չէր բավարարվում իր կրոնական ազդեցությամբ, այլ զբաղվում էր քաղաքականությամբ՝ տեղացի և օգտերկրյա փարքերի հետ»:⁵⁷⁰

Երրորդ կողմնորոշումն ունեին կոմունիստները, որոնք միակ քաղաքական խումբն էին, որը սկզբից նեթ կողմնակից էր Սիրիայում հայերի լիակատար ինտեգրմանը: Նրանք գտնում էին, որ հայերի ազգային խնդիրներն ու շահերը լավագույնս կարելի է պաշտպանել՝ աջակցելով արաբների՝ անկախության համար մղվող հակաֆրանսիական պայքարին:

Չորրորդ, միգուցե և ամենասովոր զանգվածը մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում հայ փարագիրների այն հատվածն էր, որն անտարբեր էր

⁵⁶⁸ أريسان نورا، أصدأ الإبادة الارمنية في الصحافة السورية، ص 373.

Արիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանության արձագանքները էջ 373:

⁵⁶⁹ Migliorino N., նշվ. աշխ., էջ 55-56:

⁵⁷⁰ Նույն տեղում:

քաղաքական անցուղարձին ու առօրեական խնդիրներն առավել հրապարակապես, իսկ արարներն լեզվին չփորապետելն ու աղքատությունը լուրջ խոչընդոտներ էին ճամբարի կյանքից դուրս ընթացող գործընթացներին մասնակցելու համար:

Այսպիսով, սկզբնական շրջանում՝ ցեղասպանությունը վերապրելուց հետո, տարագիր հայերի համար դժվար էր ներգրավվել քաղաքական կյանքում: Եվ միայն որոշ ժամանակ անց հնարավոր է դառնում վերականգնել և զարգացնել քաղաքական կյանքը: Սիրիայի արարների ու հայ տարագիրների միջև քաղաքական փոխհարաբերությունները բարդ զարգացումներ են ունենում: Հայ տարագիրների համար առաջնահերթ էր Սիրիայում կայանալու և իրավական կարգավիճակ ստանալու խնդիրը: Ազգային կուսակցությունների պառակտվածությունը խոչընդոտում էր համայնքի միասնականությանը: Արդյունքում վերջինս կորցնում էր համարվել պայքարելու հաստատվածությունը: Հարկ է նշել նաև, որ քաղաքական կուսակցությունները առանձին դեպքերում կարողացել են վեր կանգնել իրենց կուսակցական ծրագրերից, տարաձայնություններից ու միասնական լինել, որի դրսևորումներն էին 1918թ. դեկտեմբերի 4-ի Հալեպի Զառասուն Մանկանց եկեղեցու բակում գումարված համազգային հանրահավաքը և ազգային իշխանությունների կազմակերպած սգահանդեսը, երբ «հայությանը կը ներկայացնէր ամբողջականութիւն մը՝ կարծել է թե՛ գոյութիւն ունեցող քաղաքական հոսանքները իրարու մէջ ձուլուած լինէին»:⁵⁷¹

Մյուս կողմից հայերի քաղաքական գործունեությունը միայն ներհամայնքային գործունեությամբ չի սահմանափակվում. նրանք համագործակցում էին իրենց արաբ համախոհների հետ՝ Սիրիայում հիմնելով կոմունիստական կուսակցությունը և որոշակի խնդիրներ ունենալով ֆրանսիական մանդատի իշխանությունների հետ: Այս հանգամանքները գործում էին ի վնաս հայերի, քանի որ համայնքի ներսում երկփեղկվածությունը թույլ չէր տալիս համարվել գործել: Ֆրանսիական կողմը փորձում էր իր աջակիցների շարքերում տեսնել դաշնակցականներին, իսկ արաբներն էլ հայ կոմունիստների օգնությամբ փորձում էին հակադարձել իրադարձությունների ընթացքն ի օգուտ իրենց: Հայ տարագիրները, գնահատելով արաբ ժողովրդի ցուցաբերած օգնությունը, փորձում էին հնարավորինս չեզոքություն պահպանել արաբ-ֆրանսիական հարաբերություններում:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ հայ քաղաքական կուսակցությունները ցանկության դեպքում կարողանում են դուրս գալ կուսակցական շրջանակներից՝ գիտակցելով, որ որոշ խնդիրներ ազգային միասնական

⁵⁷¹ Նաճարեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 16-17:

լուծում են պահանջում: Այս իրողությունը նպաստում է հայ փարագիրների վերապրելու խնդրի լուծմանը, նոր սոցիումի սպեղծմանն ու նոր հասարակության մեջ ինտեգրվելուն: Աստիճանաբար, հայ համայնքն ամբողջովին ընդգրկվում է Սիրիայի հասարակական, քաղաքական կյանքում:

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Սիրիայի արաբները զգալի օժանդակություն ցուցաբերեցին ցեղասպանության հեղուկանքով սիրիական անապատներ տարագրված հայերին: Նայոց ցեղասպանության իրականացման երիտթուրքական ծրագիրը ենթադրում էր, որ արաբները պետք է շարունակեին իրենց «անավարտ գործը» սիրիական անապատներ հասած հայ տարագիրների հարցում: Սակայն արաբները «չարդարացրին» երիտթուրքերի հույսերը՝ օգնության ձեռք մեկնելով հայ տարագիրներին և ցեղասպանությանը հաջորդած տարիներին աստիճանաբար սկսեց վերականգնավորվել հայ համայնքը:

Ի մի բերելով մենագրության շրջանակներում վերլուծության ենթարկված հիմնական թեզերը, դրույթներն ու եզրահանգումները՝ հարկ ենք համարում կատարել հետևյալ ընդհանրացումները.

Սիրիա հասած հայ տարագիրները մինչև քաղաքացիություն ստանալն ու կազմակերպված համայնքի վերածվելը մի քանի փուլ են անցել: Սկզբնական շրջանում նրանք ցանկություն չունեին ինտեգրվել Սիրիայի հասարակական-քաղաքական գործընթացներին: Նրանք մեկուսացած էին, արաբական միջավայրը նրանց համար խորթ էր, իսկ Սիրիան համարում էին բնական ժամանակավոր վայր:

Արաբների վերաբերմունքը հայ տարագիրների նկատմամբ չի կարելի միանշանակ դրական համարել, քանի որ եղել են նաև հակասություններ, ընդհանրումներ, սակայն դրական միտումներն ուսումնասիրության մեջ գերակշռող են:

Սիրիայի արաբների դիրքորոշումը հայ տարագիրների նկատմամբ կրել է որոշակի փոփոխություններ՝ կապված ժամանակի աշխարհաքաղաքական իրողությունների հետ: Ժամանակ առ ժամանակ արաբների ցուցաբերած օգնությունն առավել կամ պակաս աշխուժությամբ է իրականացել, բայց չի դադարեցվել ու ընդհատումներ չի ունեցել:

Սիրիայում հայ որբերին, կանանց և, ընդհանրապես, հայ տարագիրներին փրկելու գործընթացում անհատ գործիչները, ինչպես նաև հայկական և միջազգային կազմակերպությունները, հիմնականում համագործակցել են սիրիացիների հետ՝ ստանալով վերջիններիս աջակցությունը:

Սկզբնական ժամանակահատվածում հայերին ցուցաբերվող օգնությունը կրել է հիմնականում անհատական բնույթ՝ երիտթուրքական կառավարության խիստ հսկողության պատճառով: Մինչև 1918թ. հայ տարագիրներին ցուցաբերվող արաբների աջակցությունը բացի մարդասիրական մղումներից, պայմանավորված էր նաև ընդհանուր թշնամու կամ երիտթուրքական իշխանության դեմ հայերի հետ համարել պայքարի գաղափարով:

Նայ տարագիրների համար կարևոր նշանակություն է ունեցել Մեքքայի

շերիֆ Նուսեյն իբն Ալիի 1918թ. ուղերձ-պատգամը՝ վերջիններիս աջակցելու մասին, որն ուղղորդող նշանակություն է ունեցել հայ տարագիրներին արաբական աշխարհում աջակցելու գործում: Իբն Ալիի ուղերձը բացառիկ կարևորություն ներկայացնող փաստաթուղթ է. բանի որ օրենքի ուժ է ունեցել: Արաբական ցեղերը և նրանց առաջնորդներն աշխատել են իրականացնել Նուսեյնի պատգամը և փրկել հայերին կոտորածներից: Բացի այդ, այն ի ցույց է դնում ճշմարիտ մոտությունների հանդուրժողական և մարդասիրական դիրքորոշումն այլադավանների. այս դեպքում՝ հայերի նկատմամբ:

Ֆեդայապետի և, ընդհանրապես, արաբ աշիրաթների /ցեղախմբերի/ աջակցությունը հայ տարագիրների փրկության հարցում պետք է դիտարկել երկու համատեքստում: Առաջինն, ինչպես նշվեց, անմիջական օգնությունն էր՝ այսինքն ցեղապետի հրամանով փրկել վերահաս մահվանից, ապաստան ու սնունդ տալ: Երկրորդ՝ միջնորդավորված տարբերակը, երբ արաբ բեդվինները, տեղյակ լինելով տեղանքին ու հայ տարագիրների գտնվելու վայրերին, օգնում էին հայ որբերին ու կանանց հայտնաբերելու ու հայկական միջավայր վերադարձնելու գործով զբաղվող անհատներին և կազմակերպություններին:

Ֆեյսալ թագավորի իշխանության տարիներին /1918-1920/ անհատ արաբների ցուցաբերած օգնությանը զուգահեռ տարագիրների նկատմամբ աջակցությունն իրականացվել է նաև պաշտոնական մակարդակով: Կարեն լի է ասել, որ սիրիացի արաբների աջակցությունը հայ տարագիրներին իր գազաթևակներին է հասել հատկապես 1919թ., երբ կառավարական հատուկ որոշումներ են ընդունվել: Ազգային փոքրամասնությունների աջակցելու Ֆեյսալի քաղաքականությունը մեծապես նպաստել է հայ տարագիրների իրավիճակի բարելավմանը:

Նշված ժամանակահատվածում հայ-արաբական փոխհարաբերությունները հարթ չեն ընթացել: Եղել են նաև լարված իրավիճակներ, որի ապացույցներից մեկը 1919թ. փետրվարի 28-ի Նախալի հայրնի դեպքերն են: 1920-ական թվականների սկզբներին, սիրիացիների շրջանում սկիզբ առած հակաֆրանսիական շարժումներին զուգահեռ, հայ տարագիրներն արաբ ազգայնականների կողմից շարք դեպքերում, երբեմն ճշմարտացիորեն, ընկալվել են որպես ֆրանսիացիներից հովանավորվող և նրանց հետ համագործակցող ժողովուրդ: Այդ իրողությունները թեն արմատավազն չեն վարթարացրել հայ-արաբական հարաբերությունները, բայց, այնուամենայնիվ, որոշակի թշնամություն և անվստահության մթնոլորտ են ստեղծել երկկողմ հարաբերություններում: Պայմանավորված տարածաշրջանում սևփական աշխարհաքաղաքական շահերով, հայ-արաբական հարաբերություններում լարվածության առաջացմանը նպաստել են սկզբում երիտթուրքերը, հետագայում

գայում՝ անգլիական և ֆրանսիական մանդարային իշխանությունները:

Հայկական և արաբական կողմերը նշված ժամանակահատվածում ցուցաբերել են փոխադարձ զգուշավորություն, որն ուներ իր հիմնավոր պատճառները: Երիտթուրքերի իրականացրած ցեղասպանությունը հայերին իսլամական միջավայրում դրդում էր զգուշավորության: Սիրիայի արաբներն, իրենց հերթին, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, զգուշանում էին հայ փարագիւրներից, քանի որ հայերը ֆրանսիական իշխանությունների կողմից կարող էին օգտագործվել արաբների դեմ վերջիններիս ազգային-ազատագրական պայքարի ժամանակ:

Այնուամենայնիվ, հայ փարագիւրները կարողացել են ճիշդ կողմնորոշվել՝ փարբերակելով ազգն անհատից, անհատների պարագայում եղել է որոշակի թշնամություն, բայց ազգային մակարդակում, չնայած կրոնական փարբերությանը, պատերազմական իրավիճակին, իսկ հետագայում նաև փրկեսական ծանր դրությանը, ցեղապետերը, փեղական ու կենտրոնական իշխանությունները քայլեր են ձեռնարկել հայ փարագիւրների իրավիճակի բարելավման ուղղությամբ: Որոշակի փարաձայնությունները, ինչպես նաև երիտթուրքերի և ֆրանսիացիների հրահրած ընդհարումները չեն արժեզրկել կամ նվազեցրել արաբների՝ հայ փարագիւրներին ցուցաբերած աջակցության կարևորությունը:

1921թ. Անկարայի համաձայնագրի ստորագրումից հետո հայ փարագիւրները հիմնականում բացառել են հայրենիք վերադառնալու մտադրությունը և նպատակադրվել են Սիրիայում մշտական բնակություն հաստատել՝ աստիճանաբար վերաճելով կազմակերպված համայնքի:

Հայ փարագիւրները Սիրիայում մշակութապես, փրկեսապես և քաղականապես ինտեգրվելու փարբեր միջոցառումներ են ձեռնարկել, ինչը հրևարավոր էր փոխադարձ ադապտացիայի դեպքում:

Սիրիայի արաբների մի մասի շրջանում նշված ժամանակահատվածում եղել են հիմնականում փրկեսական գործունեերով պայմանավորված դժգոհություններ՝ կապված հայ փարագիւրների ներկայության հետ: Հայ փարագիւրներն ըմբռնումով էին մոտենում նման մոտեցումներին՝ գիտակցելով ժամանակի դժվարությունները. սկզբում Առաջին աշխարհամարտը, հետագայում մեծ փրկությունների մրցակցությունը, փրկեսական ճգնաժամը: Այս պարագայում հայերը կորուկ դրական փեղաշարժեր չէին կարող ակնկալել:

Սիրիայում հայ փարագիւրների սոցիալական ինտեգրման գործընթացում պետք է կարևորել ընդունող կողմի դիրքորոշումը, նրա հետ ունեցած հարաբերությունները: Դրան զուգահեռ, հարկ ենք համարում նշել, որ սոցիալական բնագավառում նրանց ինտեգրումը ինչ-որ չափով ինքնաբերաբար է փեղի

ունեցել, քանի որ բարեգործական ընկերությունների և միսիո-ներական կազմակերպությունների հովանավորությամբ երկար հնարավոր չէր գոյապնել:

Քաղաքական կյանքում հայ տարագիրների ինտեգրումը ժամանակի հրամայական է դառնում 1920-ական թվականներին: Ստեղծված նոր պայմաններն իրենց հերթին ձևավորվում էին նոր քաղաքական միջավայր, որում հայերը սկսում են իրենց դերն ու նշանակությունն ունենալ: Սիրիայում իրենց գործունեությունն են վերսկսել հայ ազգային կուսակցությունները, որոնց հարաբերություններն արաբական կողմի հետ հիմնականում առանց յուրջ խոչընդոտների են ընթացել: Հայ տարագիրների քաղաքական գործունեությունը միայն ներհամայնքային ընդգրկմամբ չի սահմանափակվել, հայերն էական դերակատարություն են ստանձնել Սիրիայում կոմունիստական կուսակցության հիմնադրման գործում, ինչը որոշակի լարվածություն էր առաջ բերում ֆրանսիական մանդատի իշխանությունների հետ: Վերջիններս փորձում էին հակազդել դաշնակցականներին իրենց կողմը ներգրավելով:

Արաբական և ֆրանսիական կողմերը տարագիրներին սկսում են ընկալել որպես տարածաշրջանում բնակություն հաստատող, կարևոր դերակատարություն ձեռք բերող համայնք: Այդ իսկ պատճառով արաբական և ֆրանսիական կողմերից յուրաքանչյուրն աշխատում էր բաց չթողնել հայերին իր կողմը գրավելու հնարավորությունը: «Հայկական հեևարանի» գործունե աստիճանաբար կարևորություն էր ձեռք բերում, որի պատճառով հայ տարագիրները շատ դեպքերում երկընտրանքի առջև էին կանգնում: Գիտակցելով իրավիճակի բարդությունը և հաշվի առնելով արաբ ժողովրդի ցուցաբերած օգնությունը, նրանք աշխատել են հնարավորինս չնգործություն պահպանել արաբա-ֆրանսիական հարաբերություններում:

Հայ տարագիրների համար կարևոր էր Սիրիայում իրավական կարգավիճակ ստանալու խնդիրը: Հայերի քաղաքացիության ձեռք բերման խնդիրը կարգավորվեց նախ «Նանսենյան անձնագրերով», այնուհետև 1924թ. օգոստոսի 1-ին ընդունված Սիրիայի քաղաքացիության օրենքով: Այս փաստը հայ տարագիրների համար այն շրջադարձային կետն էր, որը նրանց տալիս էր լիակատար ինտեգրում: Հայ տարագիրների ինտեգրման գործընթացն, ընդհանուր առմամբ, կարելի է արդյունավետ համարել: Ազգային արժեքները և հայ մշակույթը վերականգնելու և պահպանելու վճռակետությունը բխում էր հայ տարագիրների ուժեղ համախմբվածությունից և քաղաքական կամքից: Կարելի է եզրակացնել, որ հայ և արաբ ժողովուրդները կարողացել են հաղթահարել անցումային տարիների դժվարություններն ու բարդությունները և վերածնավորել սիրիահայ համայնքը:

Սիրիահայ համայնքը ազգային գործունեությունը կազմակերպել և կար-

զավորել է համայնքային հաստատությունների՝ եկեղեցական, ազգային կուսակցական, կրթական և մշակութային համակարգի միջոցով: Միրիան դառնում է երկու ժողովուրդների միավորման վայրը, որպես երկու կողմերն էլ հնարավորություն են ունենում ապրել փոխհասկացողության մթնոլորտում և համարել պայքարել միասնական գաղափարների համար: Հայ-արաբական համարել ջանքերով հայ տարագիրներն աստիճանաբար վերաժվում են կազմակերպված և կենսունակ համայնքի: Վերապրելու խնդիրը լուծելուց հետո, տնտեսապես կայանալով, հայերը ձգտում են ոչ միայն պահպանել իրենց ազգային ինքնությունը, այլ ներդրում ունենալ նաև Միրիայի տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում՝ որոշակի դիրքեր զբաղեցնելով նաև Միրիայի իշխանական համակարգում:

Միրիահայ համայնքի զարգացումը շարունակվեց նաև 1946թ. Միրիայի անկախության ձեռք բերումից հետո: Հայերը շարունակում էին կարևոր դիրքեր զբաղեցնել ավանդական այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են արհեստները, առևտուրը, միևնույն ժամանակ ընդլայնելով իրենց ներկայությունը պետության քաղաքական կյանքում: 1991թ. Հայաստանի անկախության ձեռք բերումից հետո երկու պետությունների միջև հաստատվեցին գործընկերային հարաբերություններ ինչպես քաղաքական և տնտեսական, այնպես էլ հումանիտար ոլորտում, այդ թվում նաև կրթական ծրագրերի իրականացման միջոցով:

Հայ համայնքի դիրքերը Միրիայում էականորեն թուլացան 2011թ. մարտից Միրիայում սկսված հակաիշխանական հուզումներից հետո, որոնք արդեն 2012թ. կեսերից վերաճեցին քաղաքացիական պատերազմի՝ կրոնադավանաբանական երանգավորմամբ: Ստեղծված իրավիճակում սիրիահայության մի զգալի հատված հարկադրված է լքել Միրիան և ապաստան փնտրել մայր հայրենիքում, ինչպես նաև այլ երկրներում:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ Սկզբնաղբյուրներ

ա. Արխիվային նյութեր

- 1.1 ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 28, գ. 1:
- 1.2 ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 2:
- 1.3 ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 28:
- 1.4 ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 33:
- 1.5 ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 35:
- 1.6 ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 9, գ. 4:
- 1.7 ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 395:
- 1.8 ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ գիտական ֆոնդեր, բաժին 47, թպ. 12, թ. 6:

բ. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ

1.9 Հայ դպրի նվիրյալը, Ֆրիդրիխ Նանսեն, Փաստաթղթերի ժողովածու /1920-1930/, Երևան, 2005, «Գիտություն», 304 էջ:

1.10 Deutschland und Armenien. 1914-1918. Sammlung diplomatischer aktenstücke herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius, Bremen, Donat & Temmen Verlag, 1986, 16+ LXXS+549 s.

1.11 United States official records on Armenian Genocide 1915-1917, compiled with an introduction by Ara Sarafyan, London, Gomidas Institut, Princeton, NJ, 2004, XXXVIII+ 704p.

1.12 League of Nations, Scheme for the settlement of Armenian Refugees, General Survey and Principal Documents, 1927, Publications of the League of Nations, Geneva, 250 p.

المصادر العربية حول جريمة ابادة الارمن، بيروت، اللجنة المركزية لحقوق الارمن، 1988، ص 139

գ. Հուշագրություններ

1.14 Աղազարեան Մ., Սսի վերջին աթոռակալը եւ իր մեղապարտ գաւառականը, Պէյրութ, 1926, էջ 147:

1.15 Ամջա Հ., Տեղահանություն և ոչնչացում, Երևան, ՀՅԹԻ, 2007, 47 էջ:

1.16 Աննակ, Թուրքերու ճանկին մէջ 1916-1919, Երևան, «Լուսարագ», 2007, 151 էջ:

1.17 Գալֆանեան աւագ քահանայ Կարապետ, Գիրք Ելից հայոց, Պէյրութ, «Կ. Տոնիկեան», 1955, 651 էջ:

1.18 Դարբինյան Ա., Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, «Հայ ազգային հիմնադրամ», 1947, 640 էջ:

1.19 Դիշդիշյան Հ., Դեր Զորի անապատներում, Երևան, «Գիտություն», 2006, 270 էջ:

1.20 Կենճեան Ա., Սօցիալ-դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Կի-

լիկեան ինքնավարութեան աքթը 1919-1921, Պէյրութ, «Արարատ», 1958, 325 էջ:

1.21 Մարտիկեան Յ., Թրքական դժոխքից նացիական դժոխք, Պէյրութ, «Օմար Խայամ», 1973, 193 էջ:

1.22 Նաճարեան Մ., Յուշագիրք, 1918-1948, 30-ամեա ազգ. իրադարձություններ Սուրիոյ և Լիբանանի հայ կյանքէն առնուած, Պէյրութ, «Մասիս», 1949, 94 էջ:

1.23 Չիլիսկիրեան Եղիշէ եպիկ., Նկարագրութիւնք Երուսաղէմի-Նալեպի-Դամասկոսի գաղթականական եւ վանական զանազան դիպվաց եւ անցքերու 1914-1918, Երուսաղէմ, Երկրորդ տպագրություն, 1927, 71 էջ:

1.24 Պոյաճյան Յ. Տ., Նայկական Լեզէոնը /պատմական յուշագրութիւն/ Ուօթրթաուս, «Պայքար», 1965, 415 էջ:

1.25 Սասունցի Մ., Սեւ օրագիր Պէյրութ, «Սեւան», 1957, 291 էջ:

1.26 Սարաֆյան Գ., Եփրատից Ռիո Դե Լա Պլատա, թարգմանիչ՝ Ֆելիքս Սայադյան, խմբ.՝ Լ. Բարսեղյան, Երևան, ՀՅԹԻ, «Գիտություն», 2002, 268 էջ:

1.27 Սերոբեան Մ., Դիպումներ և դապումներ, էջեր օրագրէս, Պէյրութ, «Ազդակ», 1932, 301 էջ:

1.28 Տապրեան Վ., Դէպի անապատ /փրկուած էջեր օրագրէս/, Նիւ Եորք, «Կոչնակ», 1945, 564 էջ:

1.29 Տէր -Զօր, Աղետէն վերապրողներ, հաւաքեց Փ. Պալեանը, Փարիզ, «Պ. Էլեկեան», 1955, 391 էջ:

1.30 Տոնիկեան Յ. Կիրակոս /Կ. Կրիկեցի/, Կեանքիս Յուշերը՝ 1900-1972, Պէյրութ, «Կ. Տոնիկեան և որդիք», 2004, 133 էջ:

1.31 Օրեան Ե., «Անիծեալ տարիներ 1914-1919 /անձնական յիշատակներ/, կազմեց՝ Գրիգոր Յակոբեան, խմբ.՝ Գ. Գասպարեան, Երևան, «Նաիրի», 2004, 581 էջ:

1.32 1915. աղէտ եւ վերածնունդ, /Աղետէն վերապրողներ/ կազմեց՝ Լեւոն-Մեսրոպ, Փարիզ, «Արաքս», 1952, 480 էջ:

1.33 Ambassador Morgenthau's Story, By Henry Morgenthau, NY, 1918, Garden City, Doubleday, Page&Company, 407 p.

1.34 Burt J., F. R. G. S., The People of Ararat, London, The Hogarth Press, 1926, 184 p.

1.35 Kaizer H., "At the Crossroads of Der Zor. Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917", NJ, Gomidas Institut, Princeton, 2001, 119 p.

1.36 The Horrors of Aleppo, Seen by a German eyewitness, London, Adelphi Terrace, 1917, 24 p.

1.37 Torossian Sarkis, From Dardanelles to Palestine. A true story of five

2.8 Աղգումանյան Մ., Նասենր և Ջալասպուանր, Երևան, «Հայաստան».

1977, 378 էջ:

2.9 Արիստան Ն., Տեր Զոր մարտիրոսաց քաղաք, Նալեպ, «Ոսկետառ», 2010, 143 էջ:

2.10 Բախչինյան Ա., Հայությունը սկանդինավյան երկրներում /Հայ-սկանդինավյան պարմամշակութային առնչություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, «Գիտություն», 2010, էջ 279:

2.11 Բայբուրդյան Վ., Օսմանյան կայսրության պարմություն, Երևան, «ԵՊՀ հրապարակչություն», 2011, 716 էջ:

2.12 «Գեղարդ», Սուրիահայ փարեգիրք, 1976-1978 միացեալ թիւ, Նալեպ, «Շարք», 1978, հ. Բ, 503 էջ:

2.13 Գրիգորյան Վ., Հայությանը նվիրված կյանք, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ, 1996, 87 էջ:

2.14 Գույումճեան Շ., Քննութիւն 1941-ի, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ «Կանոնագրութեան», «Կ. Տոնիկեան», Պէյրութ, 1955, 127 էջ:

2.15 Դալլաքյան Կ., Ռամկավար-Ազատական կուսակցության պարմություն, 1921-1940, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Պարմության ինստիտուտ «Գիտություն», 1999, գ. 1, 308 էջ:

2.16 Դար մը պարմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան, հ. 1, 1906-1940, Գահիրէ-Փարիզ-Նիւ Եորք, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութիւն, Գրիգոր Շահինեան, Արծրունի Շաղիկ, Պերճ Սէդրակեան, "Impression, Brochage" 2006, 268 էջ:

2.17 Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պարմութիւն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան», 1975, 946 էջ:

2.18 Երթ, Բերիոյ Հայոց թեմ, Սուրիահայ փարեգիրք, Նալեպ, «Արեւելք», 2006, հ. 2, 310 էջ:

2.19 Զարեանդ, Միացեալ անկախ Թուրանիա, Պոսթրն, «Հայրենիք», 1926, 157 էջ:

2.20 Թորանեան Թ., Պարմութիւն Նալեպի «Օթէլ Պարոն»ի և Արմէն Մազլումեանի (Պարոն) նամականին, Պէյրութ, ՀԲԸ միութեան Վահրամ Ապարեան մշակութային հիմնադրամ, 1987, էջ 164:

2.21 Թոփուզյան Հ., Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պարմություն /1841-1946/, Երևան, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրապարակչություն», 1986, 370 էջ:

2.22 Իզմիրեան Կ., Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը. անցեալի և ներկայիս, Պէյրութ, «Սեւան», 1964, 326 էջ:

2.23 Հակոբյան Հ. Վ., Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու

պահանջի պարմական և իրավական հիմքերը, Երևան, «Ասողիկ», 2002, 413 էջ:

2.24 Հայ գաղթաշխարհի պարմություն, Երևան, «Գիտություն», 2003, 518 էջ:

2.25 Հովհաննիսյան Ն., Սարգսյան Հ., Սիրիան անկախության համար մղված պայքարում, /1917-1946/, Երևան, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրապարակչություն», 1975, 319 էջ:

2.26 Ղազարյան Հ., Ցեղասպան թուրքը, Պէյրութ, «Համազգային», 1968, 424 էջ:

2.27 Ճոլյան Հ., Սովետում մնացած կյանք, Երևան, «Հայաստան», 1991, 83 էջ:

2.28 Մելքոնյան Է. Լ., Հայկական բարեգործական քնդհանուր միության պարմություն, Երևան, «Մուղի», 2005, 582 էջ:

2.29 Յուշամարեան Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան այրոմ-աւրլա 1914-1925, Լոս-Անճևրս, հեղինակ՝ Յակոբ Մանճիկեան, «Հայ Ցեղափոխական Դաշնակցութեան Արևմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական Կոմիտէ», 2001, 235 էջ:

2.30 Յուշարճան եուրրում սօցիալ-դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան քառասնամեակին, Փարիզ, կազմող՝ Սօցիալ-դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւն, «Յ. Բ. Թիրապեան», 1930, 288 էջ:

2.31 Յուշամարեան Մեծ Եղեռնի /1915-1965/, Գերսամ Ահարոնյանի խմբագրությամբ, Պէյրութ, «Զարթօնք», 1987, 1115 էջ:

2.32 Յուշամարեան Մուսա Լերան, Պէյրութ, «Արլա», 1970, 877 էջ:

2.33 Նաւասարդեան Վ., Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին, Գահիրէ, «Յուսաբեր», 1925, 179 էջ:

2.34 Նիկոլ Ա., Սուրիա եւ մենք, Գահիրէ, 1932, 32 էջ:

2.35 Ոսկեմարեան, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան: Արժաթեայ Յրեւեան: 1906-1931, Բարիզ, հ. Ա, 1935, 458 էջ:

2.36 Չոլաքեան Յ., Քարեն Եփփէ, հայ գողգոթային եւ վերամուտղին հեւր, Հալէպ, «Արեւելք», 2001, 168 էջ:

2.37 Չորմիսեան Լեոն, Համայնապարկեր Արևմտահայոց մէկ դարու պարմութեան, հ. Գ, Պէյրութ, «Մեան» 1975, 750 էջ:

2.38 Պարմութիւն Սուրիոյ հայ Տպարաններու, պարրասպրեցին՝ Հ. Պարիկեան, Յ. Վարժապետեան, «Հալէպ», 1973, 264 էջ:

2.39 Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական Հարցի և Հայոց ցեղապանության պարմության, Երևան, «Հայաստան», 2002, հ. 2, գ. 2, 513 էջ:

2.40 Պողոսյան Ս., Պողոսյան Կ., Հայկական Հարցի և Հայոց ցեղապանության պարմության, Երևան, «Հայաստան», 2002, հ. 2, գ. 4, 447 էջ:

2.41 Սիրմենյան արք. Ա., Պապմութին Հալեպի Հայոց. Սուրիա, Հալեպ, «Կիլիկիա», 2002, հ. Ա, 1193 էջ:

2.42 Սիրմենյան արք. Ա., Պապմութին Հալեպի Հայոց. Հալեպ, Հալեպ, «Կիլիկիա», 2003, հ. Բ, 976 էջ:

2.43 «Սուրիահայ փարեցոյց», Գահիրէ, «Զարեհ Պէրպէրեան», 1924, 298 էջ:

2.44 «Սուրիահայ փարեցոյց», Հալեպ, «Արաքս, Բ. Թօփալեան», 1925, 340 էջ:

2.45 Վարժապետեան Ս. Յ., Հայերը Լիբանանի մէջ, Լիբանանահայ նորոգ գաղութին կազմավորումը, Պէյրութ, «Սեւան», 1981, հ. Բ, էջ 543:

2.46 Տէմիրճեան եպիսկոպոս Վ., Փառազանագիրը Լիբանանի և Սուրիոյ հայոց թեմերու առաջնորդութեանց, Անթիլիաս, «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան», 1980, հ. Ա, 510 էջ:

2.47 Авакян А., Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений. Ереван, “Гитутюн”, МИГА, 1999, 110 стр.

2.48 Гриншилдс Х. Т., Поселение армянских беженцев в Сирии и Ливане в 1915-1939гг., Ереван, 1982/2, 17 стр..

2.49 Гуайта Дж., Шейх Файез эль-Гусейн о Геноциде армян, Ислам непричастен к их деяниям, Москва, ФАМ, 2007, 356 стр.

2.50 Дятлов В., Мелконян Э., Очерки социокультурной типологии. Армянская диаспора, Ер., Институт Кавказа, 2009, 207 стр..

2.51 Косач Г., Красный флаг над Ближним Востоком? Компартии Египта, Палестины, Сирии и Ливана, Институт Стран Азии и Африки при Московском Государственном университете им. М. В. Ломоносова, Москва 2001, 420 стр.

2.52 Ислам. Энциклопедический словарь. М., “Наука”, Главная редакция восточной литературы, 1991, 311 стр.

2.53 Лазарев М.С., Крушение турецкого господства на Арабском востоке (1914-1918), Москва, “Восточная Литетература” 1960, 246 стр.

2.54 Саид Амин, Восстание арабов в XXв., Москва, “Прогресс”, 1964, 347 стр.

2.55 Тунян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос, 1914-1916. Ереван, “Чартарагет”, 2010, 251 стр.

2.56 Тума Эмил, Национально-освободительное движение и проблема арабского единства, Москва, АН СССР, “Наука”, 1977, 432 стр.

2.57 Akçam T., A Shameful Act, The Armenian Genocide and Question of Turkish Responsibility, London, Constable, 2007, XXV +579 p.

2.58 Dadrian V., The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict

from the Balkans to Anatolia to the Caucasus, NY, Oxford, Berghahn Books, 1995, 452 p.

2.59 Dufoix St., Diasporas, London, Berkeley and Los Angeles, University of California press, 2008, 160 p..

2.60 Hovhannisyan N., The Armenian Genocide, Yervan. ``Zangak-97'', 2009, 856 p..

2.61 Kuper L., Genocide. Its Political Use in Twentieth Century, New Haven and London, Yale University Press, 1981, 225 p.

2.62 Lüdke T. Jihad made in Germany, Ottoman ang German Propaganda and Intelligence Operations in the First Word War, Münster, 2005, 251 p.

2.63 Migliorino N., (Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crisis, Studies in Forced Migration, NY, Oxford, Berghahn Books, 2008, vol. 21, 256 p.

2.64 Melson R., Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust, Chicago and London, University of Chicago Press, 1992, 363 p.

2.65 Pipes D., Greater Syria, The History of an Ambition, NY, Oxford University Press, 1992, 256 p.

2.66 Sanjian A., The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1965, 390 p..

2.67 Sheffer G., Diaspora politics, at Home Abroad. NY, Cambridge University Press, 2003, 290 p..

2.68 Torigyan Sh., The Armenian Question and International Law, Beirut, Hamaskaine Press, 1973, 330 p.

2.69 احمد شوحان، تاريخ دير الزور، دمشق، الفوال، 1989، 399 ص.

2.70 بامبوکیان Կի, شهادة الارمن، انطلياس، کاتولیکوسية الارمن لبيت کيلیکيا، 1985، 38 ص.

2.71 حنا سعيد الحاج، العلاقات الاسلامية الارمنية منذ الفتح العربي حتى اليوم، بیروت،

1997، 371 ص

2.72 جان شرف، القضية الارمنية في السلطة العثمانية، بیروت، مركز الدراسات .

الارمنية، 1997، 303 ص

2.73 سلطان علي، تاريخ سورية، نهاية الحکمة التركي، 1918- 1908، دمشق،

العجلوني، 1996، 595 ص.

2.74 سلطان علي، تاريخ سورية، حکم فيصل بن حسين، 1918- 1920 دمشق،

العجلوني، 1996، 504 ص.

Armenians: National survival in Imperial and colonial Settings. «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», Պեյրոն, 2008, հ. ԻԸ, էջ 9-43:

3.6 Shemmassian V., The Press of Armenian Genocide Survivors in Syria /1916-1919/. Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, Պեյրոն, 2004, «Հայկազեան Համալսարանի հայագիտական ամբիոն», հ. ԻԴ, էջ 211-233:

3.7 Абраамян Л., Армения и армянская диаспора: Расхождение и встреча, 21-й Век, номер 2, 2005, стр. 137-155.

3.8 Leonard B. Glick, Religion and Genocide, The Widening Circle of Genocide. Genocide: A Critical Bibliographic Review, vol. 3, Edited by Israel W. Charney, Transaction Publishers, USA, 1994, pp. 43-74.

- 3.9. Կիֆորեկյան Ժ., Բնակչության լուծարումը արևելյան Հայաստանում, 1915-1917 թթ., Երևան, 1999, էջ 10-11:
- 3.10. Կիֆորեկյան Ժ., Բնակչության լուծարումը արևելյան Հայաստանում, 1915-1917 թթ., Երևան, 1999, էջ 10-11:
- 3.11. Կիֆորեկյան Ժ., Բնակչության լուծարումը արևելյան Հայաստանում, 1915-1917 թթ., Երևան, 1999, էջ 10-11:
- 3.12. Կիֆորեկյան Ժ., Բնակչության լուծարումը արևելյան Հայաստանում, 1915-1917 թթ., Երևան, 1999, էջ 10-11:
- 3.13. Կիֆորեկյան Ժ., Բնակչության լուծարումը արևելյան Հայաստանում, 1915-1917 թթ., Երևան, 1999, էջ 10-11:
- 3.14. Կիֆորեկյան Ժ., Բնակչության լուծարումը արևելյան Հայաստանում, 1915-1917 թթ., Երևան, 1999, էջ 10-11:

Պարբերական մամուլ

- 4.1 «Ազդակ», Պեյրոն, 19.08.1967, 2.11.1967, 21.07.1975, 24.04.2004:
- 4.2 «Արձագանգ Փարիզի» 1916, 10 յունիս, Ա փարի. թիի 5.
- 4.3 «Եփրատ», Հալեպ, 07.12.1927, 25.06.1928:
- 4.4 «Կիլիկիա», Արամա, 14.03.1919, 16.04.1919, 23.5.1919, 14.05.1919, 17.06.1919, 27.06.1919, 30.11.1919:
- 4.5 «Հայ ծայն», Հալեպ, 1918թ. N 1-7, 9-20, 22-33, 35-41, 1919թ. N 42-65, 71-85, 87-96:
- 4.6 "L'illustration", 5 avril, Paris, 1919,

SUMMARY

The First World War created an opportunity for the Young Turks Government to perpetrate preplanned Genocide against Armenians. The Armenian population of almost all Ottoman Empire's provinces was slaughtered or deported under the pretext of evacuation of population from the regions adjacent to the combat area. The final destination of deportees was the Syrian deserts where the last stage of annihilation was taking place.

The history of the Armenian deportees was closely intertwined with the history of Syrian Arab people. In general Arabs were supportive toward the Armenians. That support played a significant role for Armenians to overcome the difficulties of post-genocide era and eventually to be involved into the Syria's social, economic and political life.

Within this monograph the situation of Armenian deportees in Syria is being studied and analyzed. The position of local Arabs, Syrian Government and French Authorities under the Mandate is being presented. For the first time in Armenian historiography an attempt is done to study the problems of Armenian deportees within the context of Armenian – Arab relations, the main factors shaping that relationship are also analyzed.

The monograph tries to analyze the main trends of Armenians' integration into different spheres of Syria's life; an assessment was done on the role of Syrian Arab political elite within the development of Armenian – Arab relations. The different problems of these relations, in particular the Aleppo events of February 1919 also are examined.

The Young Turks Government program envisaged the continuation by Arabs the "unfinished job" of the Genocide, but Young Turks hopes never came true as Arabs were actively supporting Armenians. The cornerstone shaping Arabs' positive attitude toward Armenians were Mecca's Sharif and Emir Al-Hussein Ibn Ali's Manifests. These manifests played a key role as they had the power of law. Arab tribes and their leaders were trying to implement those manifests and save Armenians.

During the period of King Feysal rule in Syria (1918-1920) in parallel to the support by the Arab individuals the Syrian state also was involved in the process of assisting Armenians. The momentum in Syrian Arabs assistance was reached in 1919, when Government adopted special decisions. The overall policy of Feysal aiming to support all ethnic minorities also played a positive role for Armenians.

At the beginning of 1920s in parallel with anti French movements started in

Syria, Armenian deportees were often perceived by Arab nationalists (sometimes based on certain facts) as people cooperating with and being under the protection of French authorities. This factor was not supporting the confidence building process between Arabs and Armenians sometimes creating even some animosity. Meanwhile this factor did not fundamentally change the friendly nature of relations between two people.

The Armenian deportees passed through several stages of transformation toward the creation of organized community. At the beginning Armenians had no intention to be integrated into Syria's political life perceiving Syria only as a temporarily asylum. Their calculus was changed after 1921 Ankara agreement which effectively ruined any hopes for Armenian deportees to return to the homeland. After 1921 Armenian deportees had started the integration process into Syrian society putting emphasize on establishing an organized community. In this context the issue of legal status was a key one. This problem was solved by the introduction of so called 'Nansen passports' and then by the citizenship law adopted on August 1, 1924. This law was a turning point toward the fully integration of the Armenians into different spheres of Syria's life. The overall process of integration can be evaluated as successful. Syria became a place where two people had an opportunity to live in peace and harmony and to struggle for joint ideas. The economic influence of Armenian community also was raising creating conditions for Armenians to enter into the state administration system of Syria.

Տպագրությունը՝ օֆսեր:
Թուղթը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 300

ՏՊԱԳՐՎԵԼ Է «ԿՈԼԼԱՃ» ՏՊԱԳՐԱՏԱՆԸ
Երևան, Սարյան 4
Նեռ.՝ (374 10) 52 02 17
Էլ. փոստ՝ collage@arminco.com
www.collage.am